

ƏLABBAS MÜZNİB

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

**“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKI-2006**

Bu kitab "İslam Ağayev. Əlabbas Müznib: həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr" (Bakı, Elm, 2003) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Tərtib edən, ön sözün
və lüğətin müəllifi:

İslam Ağayev

894.361-dc22

AZE

Əlabbas Müznib. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 256 səh.

Kitabda XX əsrin əvvəlləri və sovet hakimiyyəti illərində lirik və satirik şair, publisist, nəşir, tərcüməçi, din tarixçisi və ədəbiyyatşünas alim kimi fəaliyyət göstərmiş və hər iki rejimin siyasi repressiyalarına məruz qalmış Əlabbas Müznibin əsərləri 1907-1936-cı illərin dövrü mətbuatından və ədəbi-tarixi mənbələrindən toplanmış, ərəb və kiril əlifbasından müasir əlifbaya transliterasiya edilmişdir.

Bu topluya Ə.Müznibin ictimai-siyasi, satirik şeirləri, qəzəlləri, məqalələri, xatirələri, "Yusif və Züleyxa" romanı və "Müxtəsər ənbija və İslam tarixi" əsəri daxil edilmişdir.

ISBN10 9952-34-052-4

ISBN13 978-9952-34-052-5

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində şair, publisist, ədəbiyyatşünas alim, din tarixçisi və tərəcəməçi kimi tanınan Əhmədov Əlabbas Mütəllib oğlu Müznibin faciəli həyatı olmuşdur. Yaradıcılığı XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı ilə sıx bağlı olması səbəbindən o həm çar, həm də sovet hakimiyyəti illərində həmişə amansız təqiblərə məruz qalmışdır. O, hələ 1912-ci ildə çar məhkəməsi tərəfindən öz azadlıq əqidəsinə görə Sibirə sürgün edilmiş,¹ il yarım sonra əfiümmümiyə düşüb, həbsdən buraxılsa da, 1937-ci ildə belə təqibə bir daha düşərək olub, burjuva millətçisi kimi mübahimə edilmişdir.

Ə.Müznib təxminən 30 illik fəal yaradıcılıq yolu keçmişdir. Bu illər içərisində o qırx adda kitab çap etdirmiş, yüzlərcə müxtəlif üslublu poetik və publisist əsərlər qələmə almışdır. Təxminən on adda qəzet və jurnala redaktor və nəşir olmuş, tərəcəməçilik sahəsində çalışmış, Azərbaycan xalq ədəbiyyatını toplayıb nəşr etmiş, mədəni-maarif işlərində böyük xidmətlər göstərmiş, nəhayət, XIX-XX əsrlər Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bir sıra görkəmli nümayəndəsinin ədəbi irsini ilk dəfə olaraq toplayıb, haqlarında bu gün belə əhəmiyyətini itirməmiş diqqətəlayiq tədqiqatlar yazmışdır. Nə zaman nə işlə məşğul olmasından asılı olmayaraq Ə.Müznib bütün fəaliyyətində özünü həmişə bir məqsədə – vətənin və xalqın milli-azadlığı mübarizəsinə həsr etmişdir.

Ə.Müznib özü 1883-cü ildə Bakıda Mütəllib adlı bir yoxsul daşyonan kişinin ailəsində dünyaya gəldiyini yazır². Əsərlərindəki müxtəlif məlumatlardan görünür ki, o Bakının sonuncu xanı Hüseynqulu xanın nəslindəndir. Ə.Müznib ilk təhsilini mollaxanada almış, əvvəllər baqqal dükanında, sonralar xarrat, dəmirçi və arabadüzəldən usta yanında şagird işləmiş, bədii ədəbiyyata həvəs göstərmiş, fitri istedadı sayəsində klassik poeziyanın təsiri altında özünün ilk şeirlərini yazmışdır.

Gənc Əlabbasın dünyagörüşü 1902-ci ildə Bakıda Məhəmmədəmin Rəsulzadə tərəfindən yaradılmış "Müsləman gənclik təşkilatı"nın, sonra "Müsləman demokratik "Müsavat" cəmiyyəti"nin, bu cəmiyyətin əsa-

sında meydana çıxmış "Müsləman sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatının siyasi fəaliyyətləri³, habelə 1903-cü ilin ortalarından Tiflisdə çıxan "Şərqi-Rus" qəzetinin böyük maarifçilik ideyalarının təsiri altında formalaşmışdır. Ə.Müznib 1905-ci il inqilabından sonra "xalqlar həbsxanası" və "Avropa jandarmeriyası" adı ilə tanınan çar imperiyasının çürümüş siyasi quruluşuna qarşı müasir demokratik fikrin başlamış olduğu ölüm-dirim mübarizəsinə açıq şəkildə rəğbət bəsləyir.

Bu dövrdə görkəmli publisist, alim və ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun "İttifaqı-müslimin", Əhməd bəy Ağayevin (Ağa oğlu), "Dəfai" və az sonra onu əvəz edən "Fədai" partiyalarının, Əli bəy Hüseynzadənin Əhməd bəy Ağayevlə birlikdə, xalq ağsaqqalı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sərmayəsilə Bakıda nəşrə başlayan "Həyat" (1905-1906) qəzetinin Azərbaycan xalqının milli müstəqilliyi yolunda apardıqları mübarizə ilə tanış olur. Bu ictimai xadimlərin "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" fikri onda böyük intibah yaradır. O artıq bu dövrdə çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində öz milli taleyindən uzaq salınmış türkmənsəli xalqların acımacalı taleyi barədə düşünməyə başlayır. 1908-ci ilin sonlarından Hacı Zeynalabdin Tağıyevin himayəsi və Əli bəy Hüseynzadənin rəhbərliyi ilə çıxan "Füyuzat" jurnalı, bu jurnal qapandıqdan sonra Azərbaycanda milli-azadlıq ideyalarının himayəçisi kimi tanınan görkəmli publisist Həşim bəy Vəzirovun redaktorluğu ilə çıxan "Tazə həyat" (1907-1908) və "İttifaq" (1908-1909) kimi milli qəzetlərlə yaxınlıq edir. Məhz bu dövrdən başlayaraq, gənc Əlabbas öz şair qələmini sınayır. O, Azərbaycan romantik şeirinin böyük nümayəndəsi Məhəmməd Hədinin və Azərbaycan satirasının banisi M.Ə.Sabirin poeziyasının çağırışlarına cavab verməyə çalışır. Əlbəttə, romantik şeirin milli zülmə və ədalətsizliyə qarşı çevrilmiş çağırışları ona daha dərin təsir göstərir. Bu təsirlər ilə gənc Müznib vətənə və xalqa qənim kəsilmiş çar müstəmləkə zülmünü ifşa edən şeirlər yazmağa başlayır. O, 1907-ci ilin ortalarından Həşim bəy Vəzirovun nəşr etdirdiyi "Tazə həyat" qəzetində özünün ilk milli tələdən şikayət poeziyasını çap etdirir.

Ə.Müznib bu üsul ilə xalqda milli özünüdərk hissi yaradır, çarizmin zülm siyasətini pisləyirdi. Onun lirik şeirlərində bu mübarizə konsepsiyası çox aydın idi. O, bu şeirlərində çarizmi adətən, "müstəbid", "zalım", "cəllad" kimi ifadələrlə xalqa tanıdır, şeirlərinin birində öz hədəfini bu cür nişan verir:

¹ "İşiq" jur., 3 mart 1912.

² Ə.Müznibin arxiv. Qovluq 37(52).

³ Bax: Mövsüm Əliyev. "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası". Bakı, Azərneşr, 1992, səh.152.

Artırıb ol rütbdə zalim zülmi-istibdadını,
Kimsə dərk etməz fəqirin ahü sitəmkarını.⁴

Ə.Müznibin 1907-1908-ci illər içərisində "Tazə həyat" və "İttifaq" qəzetlərində vətənin və milletin taleyi ilə bağlı çıxmış şeirləri onu xalq içərisində tanıdır. Xüsusilə, Əli bəy Hüseynzadənin "Müsəlmanlar" rədifli şeirinə yazdığı

Nədir bu şeytanətkaranə tüğyanlar müsəlmanlar,
Dolub tüğyanımızdan odla her yanlar müsəlmanlar? –

misrası ilə başlanan bənzətməsi daha məşhur edir.⁵

Bu ədəbi nailiyyətlər onu daha fəal olmağa çağırır. Elə bu səbəbdən Ə.Müznib 1908-ci ilin payızında ata-baba sənətini – arababəndliyi buraxıb, "İttifaq" qəzetinə müəttib sifətilə işə girir. Ə.Müznib bu qəzetdə təkcə müəttib işləmir, burada onun poetik istedadı üçün geniş imkanlar açılır. O, bu qəzet səhifələrində milli azadlıq poeziyasını daha geniş şəkildə davam etdirir. 1909-cu ildə onun bu idealları təbliğ edən "Hürriyyəti-bəşəriyyə" adlı ilk şeirlər kitabı çapdan çıxır. Bu şeir kitabçasında Müznib yenə də çar istibdadının tənqidi məsələlərini ön plana çəkirdi. Kitabçadakı şeirlərdən birində xalqın ictimai zülmünün ağırlıqları barədə yazırdı:

Necə ucalmasın atəşi-ahımız, –
Olub bəsteyi-zülm səhr əhlimiz.
Necə çıxmasın naləmiz göylərə,
Müsibət yağar demadəm yerlərə.⁶

Ə.Müznib romantik ədəbiyyatın üsyankar çağırışlarının ardınca getdiyi bir vaxtda, həm də satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalının səsinə səs verir. Xüsusən, böyük Sabirin poetik istedadı onu daha çox cəlb edir.

Ə.Müznib bu dövrdə M.Ə.Sabirin satirik poeziyasının təsirilə qələmini sınayır. Sabirin 1907-ci ildə çıxmış "Fələ" şeirinin təsiri altında:

Bihudə nədir gəlmədəsən dadə, a fələ!
Qiyəmət nə verərlər belə fəryada, a fələ! –

misraları ilə başlanan satirasını nəşr etdirir. Elə həmin il M.Ə.Sabir ilə şəxsən tanış olur, onunla tez-tez görüşür.⁷

Ə.Müznib ilə Sabir arasında bu əlaqələr əsil əqidə dostluğuna çevrilir. Bu dostluğun köklərini Müznibin böyük şairə həsr etdiyi bir neçə ittihaz şeirində açıq görmək olar.

Ə.Müznibin "Molla Nəsrəddin"-in böyük şairi Sabir ilə olan dostluğu 1908-ci ilin sonlarında onun poetik yaradıcılığında həm ideya mövzu, həm də bir üslub baxımından aşkar bir inkişaf yaradır. Milli ictimai həyatın nöqsanlarına qarşı bəslədiyi lirik tənqidi münasibətlər artıq indi satira ilə ifadə olunmağa başlayır. Bu dövrdən Müznibin şeir dili mürəkkəb ərəb-fars tərkiblərindən təmizlənir. Üslubunda publisist ahəng başlıca yer tutur. Təsədüfi deyil ki, 1909-cu ilin mart ayında Bakıda satirik "Zənbur" jurnalını nəşr edən ictimai xadim və həkim Mirzə Əbdülxalq Axundov (1863-1950) Ə.Müznibin timsalında özünə çoxdan axtardığı münasib bir əməkdaşı tapır. Ə.Müznib "Zənbur"a baş mühərrir kimi işə dəvət edilir. Çox çəkmir ki, onun "Laqər", "Arıq" və "Vaq-vaq cinani", "Azər" imzası ilə çıxmış satirik şeirlərində zamanın ağır siyasi-ictimai təzyiqlərinə məruz qalmış həmvətənlərinin şikayətləri indi satirik şeirin dililə belə ifadə edilir:

Vah, vah, nə yaman dövrüdür, nə möhnət, nə bələdir,
Eylər məni suzan.
Şüqlüm naləvü fəryadi-nəvadır,
Həm didəsi gıryan.
Partlar üreyin, ah, bu nə zülmi-sitəmdir,
Payane yetişməz.
Zənnimcə bu bir eylə cigərsuzi-ələmdir,
Əfkərə sığınmaz.⁸

Zamanın ağır siyasi rejimindən şikayət edən Əlabbas Müznibin

Nə yaman əsrdir, nə dövrü fəna,
Zərre möhrü vəfa tapılmazmı?⁹ –

misraları ilə başlayan digər bir şeirində də öz ifadəsini tapır.

"Zənbur"a baş mühərrir təyin edildikdən sonra Ə.Müznib XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai həyatının bir sıra görkəmli xadimləri ilə ünsiy-

⁴ "İttifaq" qəz., 28 dekabr 1908.

⁵ "Tazə həyat" qəz., 21 avqust 1908.

⁶ Ə.Müznib. Hürriyyəti bəşəriyyə. Bakı, 1909, səh.3.

⁷ Bax: Ə.Müznibin arxivi. İnv.6273, səh.9.

⁸ "Zənbur" jur., 1909, səh.25.

⁹ Yəni orada, № 4.

yət yaradır. Bunlar içərisində “Zənbur”un redaktoru, gələcəkdə böyük qrafika ustası Əzim Əzimzadə, görkəmli satirik şair Əli Nəzmi və b. var idi. Ə.Müznib “Zənbur”da işlədiyi vaxt M.Ə.Sabiri bu jurnalda yaxından iştirak etməyə çağırır. Bu dövrdən onların arasında yaradıcılıq əlaqələri daha da genişlənir. Bu yaxınlıq təkcə Ə.Müznibin deyil, həm də M.Ə.Sabirin bədii axtarışlarında müəyyən rol oynayır, belə ki, Ə.Müznibin “Sabirdən bir xatirə” adlı memuarından məlum olur ki, böyük şair həmin illərdə Bakıda çar senzurası tərəfindən mətbuatın bağlanılmasını istehzaya qoyan “Ay can, ay can” rədifli satirasını böyük şair Ə.Müznibin iştirakı ilə qələmə almışdır. M.Ə.Sabirin “Dilənci” adlı şeirinin Ə.Müznibin eyni adlı satirasından sonra yazıldığı faktı da bu yaradıcılıq əlaqələrinin nəticəsi idi.

XX əsrin böyük satiriki M.Ə.Sabir ilə olan üzvü yaxınlıq Ə.Müznibin bir qədər əvvəl romantik lirikada bir inilti və sızıltı ilə eşidilən səsinə gurlaşdırır, ən başlıcası o, öz ictimai tənqid hədəflərini daha ünvanlı şəkildə nişan alır. Ə.Müznibin “Zənbur” jurnalının 1910-cu ilə təsadüf edən dövrü onun satira yaradıcılığının yüksək zirvəsini təşkil edir. Bu dövrdə Ə.Müznib daha məzmunlu və daha kəskin yazır. Əlbəttə, bu ədəbi nailiyyətlər təsadüfi deyildir. Əslində Ə.Müznib “Zənbur”da XX əsr Azərbaycan satirasının iki böyük nümayəndəsi ilə, necə deyərlər, rəqabətdə idi. M.Ə.Sabirin və Ə.Nəzminin parlaq satiraları Ə.Müznibi həmişə ədəbi axtarışlara çağırırdı. Ə.Müznibin bu dövr satiralarında çar istibdad zülmü, çarizmin Yaxın Şərqdəki müstəmləkəçilik siyasəti, ictimai bərabərsizliyin yaratdığı ürək-sıxıcı vəziyyətlər böyük bir cəsarətlə tənqid edilirdi. Ə.Müznib “Zənbur”dakı şeirlərinin birində çar istibdad zülmünü belə nişan verir:

Bir acizəm, zəmanədə cəlladə tabeyəm,
Atəş saçan o xunxari-füladə tabeyəm,
Qol-qıçımı ol rütbədə təqlid bağlayıb,
Həqdən gələn o sevgili imdadə bağlıyam.¹⁰

Bəzi şeirlərində isə Ə.Müznib öz milli düşməninə qarşı daha cəsarətlə çıxış edir. Çar istibdadını:

Gədə ya, ibn əl-İvan! Dinc ol, dolaşma bunca İslamə!
Yıxar axır səni zülmün yaqinən odlu bir damə, –

deyə hədələyirdi.¹¹

¹⁰ “Zənbur” jur., 1910, № 20.

¹¹ Yene orada, № 22.

Ə.Müznib “Zənbur” jurnalında təkcə milli əsarət mövzusunda deyil, həm də ictimai bərabərsizlik mövzusunda da şeirlər dərc etdirir. Onun yoxsul xalq kütlələrinə biganə olan varlıların dilindən yazdığı “Varlılarıq” adlı satirası dilinin aydınlığı və incə istehzası ilə seçilir:

Varlılarıq, keyf bizim keyfdir,
Kasıba bayram eləmək heyfdir...
Göz yaşını tök, füyqərə ağla sən,
Boynuna salsan da acından rəsən.
Görsən uşaqları acından əsən,
Eyləmərik rəhm, bizik başkəsən¹² –

misraları əslində humanist şairin insanlar arasında yaranmış qeyri-əxlaqi münasibətlərə istehzası idi.

Ə.Müznibin tənqidi-realist şeirlərində ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrinə toxunulur. Lakin hər yerdə nəticə etibarilə bir məsələyə xüsusi şəkildə diqqət yetirilir. Bu da müasirlərinin insanlıq hüquqlarını müdafiə etmək, onları alçaldan hərəkətlərə qarşı mübarizə aparmaqdır.

Ümumiyyətlə, 1910-cu illərdə Ə.Müznibin satira yaradıcılığı onun müasirlərindən fərqli idi. Bu özünəməxsusluq onun din mövzusunda olan əsərlərində özünü xüsusi göstərir. Belə ki, əgər bu dövrdə tənqidi realistlər dini görüşlərə münasibətdə birtərəfli mövqə tuturdularsa, Ə.Müznib bu məsələdə ciddi müvazinə saxlayırdı. O cəmiyyətin avam dindarlarını, əxlaqsız, mədəniyyətsiz zümrelərini amansız tənqid etdiyi bir vaxtda, bununla yanaşı həm də mənsub olduğu islam mədəniyyəti dəyərlərini açıq şəkildə təbliğ edirdi. Müznib bu mövzulu əsərlərində islamın müqəddəs qanunlarını həmişə müdafiə edirdi. Satirik “Zənbur” jurnalında çıxmış “Məscid” adlı ciddi üslublu bir şeirində yazırdı:

Ey məscid, aya, məcmeyi-ərbabi həmiyyət,
Səndən doğulub şəmsi-əlinü-mədəniyyət.¹³

“Aşura” şeirində Kərbəla qəhrəmanlarını¹⁴, başqa bir şeirində İmam Hüseyinin faciəsini təsvir edirdi¹⁵.

¹² “Zənbur” jur., 1910, № 6.

¹³ Yene orada, 1909, № 38.

¹⁴ “İttifaq” qəz., 19 yanvar 1909.

¹⁵ “Hoqiqət” qəz., 8 yanvar 1910.

Sonralar onun Məhəmməd peyğəmbərin tərcümeyi-halına aid məqalə yazması¹⁶, Məhəmməd peyğəmbərin həyatından bəhs edən məşhur “Muxtarnamə” romanını tərcümə etməsi¹⁷, ən nəhayət, 1917-ci ildə “Müxtəsər ənbiya və islam tarixi” adlı qiymətli bir tədqiqat əsəri yazıb dərc etdirməsi göstərir ki, Ə.Müznib dərin etiqadlı bir müsəlman olmuş, islam dininin ümumbəşəri dəyərini dərk etmişdir. Ə.Müznib islam dininin böyük mücahidi olsa da, heç vaxt öz həmvətənlərini ancaq dini məsələlərə aludə olub, dünyəvi işlərdən uzaqlaşmağa çağırırdı. Əksinə, hətta o, bu cür hərəkətlərə tənqidi münasibət bəsləyirdi. Təsadüfi deyil ki, onun yaradıcılığında aşağıdakı məzmunlu şeirlərə də rast gəlmək olur:

Cümlə millət çarpışıb alt-üst olub çaxnaşdılar,
Həm ümumilik nefini məktəb işində tapdılar.
Milləti-islam isə şanlı hüququn qanmayıb,
Yıxdılar məktəbləri, minlərcə məscid yaptılar.¹⁸

XX əsrin əvvəllərində Ə.Müznibin tutmuş olduğu bu diqqətəlayiq yol onu müasirləri içərisində məşhur edir. O, Qafqazın “tənnimmiş şairi” adına layiq görülür. Bu dövrdə Ə.Müznib tərcüməçilik fəaliyyətinə başlayır. Məşhur ərəb folklor nümunəsi “Əlif-leyla”-nı və əfqan əmiri Əmir Əbdül-rəhman xanın əfqan xalqının XIX əsrdə ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizəsinə həsr edilmiş “Əfqan tarixi” romanını farscadan azərbaycançaya tərcümə edir. “Günəş” qəzetində verilmiş bir elanda isə onun Sədi Şirazinin əsərlərini azərbaycançaya tərcümə etməsi barədə xəbər verilirdi.¹⁹

1910-cu ilin sonlarında “Zənbur” jurnalı qapandıqdan sonra Ə.Müznib öz ədəbi-ictimai mübarizəsini aparmaq üçün yollar axtarır. Bu məqsədlə o, “Hilal” adlı həftəlik bir qəzetin çıxarılması barədə hökumətdən icazə alır. 1910-cu ilin 18 dekabrında həmin qəzetin ilk nömrəsi çapdan çıxır. “Hilal”ın nəşri təkcə Ə.Müznibin deyil, o dövr bütün Azərbaycan siyasi-ictimai həyatında qeyri-adi bir hadisəyə çevrilir. Çünki Ə.Müznib bu qəzetdə senzuranın icazəsindən keçirmədən çap etdirdiyi “Nə etməliyik?”

¹⁶ “İqbal” qəz., 26 yanvar 1914.

¹⁷ Bax: Mirzə Rza Təbrizi. Muxtarnamə. Fars dilindən mütərcimi Ələbbas Müznib. Bakı, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1912, 240 səh.

¹⁸ Bax: “Molla Nəsrəddin” jur., 1910, № 5.

¹⁹ “Günəş” qəz., 28 oktyabr 1910.

adlı publisist məqaləsində və “Əkinçi” adlı şeirində xalqı açıq-açıqna çar istibdadına qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə çağırırdı. “Nə etməliyik?” adlı məqaləsində yazırdı: “Xəyalımız hüquqi-müizzəmizi geri almaq, zalimin çəngəli – qəddarəsindən xilas olmaq isə müttəhid və müttəfiq-rəy olub ittifaq etməliyik. Zira ittifaq elə bir ali sifətdir ki, beş aciz onunla mütəssif olar isə engüsnümai-cahan olan bir cabbarı dəqiqələrlə belə macal verməyərək müzməhil edəcəkləri şübhəsizdir”, “Əkinçi” şeirində isə Ə.Müznib çar hökumətini Azərbaycan xalqının ən qəddar düşməni kimi tanıdırdı.

Əlbəttə, Ə.Müznibin “Hilal”ın ilk nömrəsindəki bu yazıları ona baha başa gəlir. Bu yazılar meydana çıxınca dərhal qəzetin bağlanması barədə əmr verilir. Ə.Müznibə qarşı cinayət işi qaldırılır. Lakin Ə.Müznib çar senzurasının bu qərarına əhəmiyyət vermir. 1910-cu ilin 25 dekabrında icazəsiz olaraq “Hilal” qəzetinin 2-ci nömrəsini çıxarır. Bu nömrədə də o “İranlı mühacirlərə” müraciət adı altında xalqı milli-azadlıq mübarizəsinə çağırırdı:

Əhli-İran, uymayın əduların tox eydine
Arkadaşlar, qalxışın, həp onların təqibinə.²⁰

Ə.Müznib çar istibdadına qarşı mübarizəsini qəzetin həmin nömrəsindəki başqa yazısında da davam etdirirdi.

Belə kəskin çıxışlarına görə Ə.Müznibin nəşr etdiyi “Hilal” qəzeti 1910-cu ilin 25 dekabrında ikinci nömrədən sonra polis gücü ilə qapadılır. Qəzetin bu nömrəsi də müsadirə edilir. Lakin Ə.Müznib senzuranın bu cavabına da əhəmiyyət vermir. O, 1911-ci ilin 1 yanvarında “Hilal” qəzetini yeni proqramla, guya tamam yeni bir mətbuat orqanı kimi eyni adda birinci nömrədən nəşrə başlayır. O, “Hilal”ın 1911-ci ildə cəmi beş nömrəsini çıxara bilir. Müznib bu nömrələrdə də çar zülmünə qarşı eyni kəskinliklə vuruşur. Buna görə də çar senzurası Ə.Müznibin nəşr etdiyi “Hilal” qəzetinin bu nəşrini qapadır. Ə.Müznib çar senzurasının bu təqibinə də çarə tapır. O, cəmi bir həftə sonra məsləki və mübarizə üsulları eynən “Hilal”ın davamı olan həftəlik “Şihabi-saqib” adlı səkkizsəhifəlik bir jurnal nəşr edir. Onun bu jurnalda çıxmış “Müavinət lazımdır” adlı məqaləsi yenidən böyük ictimai çaxnaşmaya səbəb olur. Çünki Ə.Müznib bu məqaləsində də xalqı milli oyanışa, öz azadlığı uğrunda mübarizəyə çağırırdı.

Ə.Müznibin apardığı belə açıq ədəbi-ictimai mübarizə, təəssüf ki, çox davam etmir. Senzuranın tələbi ilə “Şihabi-saqib” jurnalı 1911-ci il mart

²⁰ “Hilal” qəz., 25 dekabr 1910, № 2.

ayının 19-da 8-ci nömrədən sonra qapadılar. Ə.Müznib barədə ikinci məhkəmə işi qaldırılır. O, sonralar həyatının bu hadisəsini belə xatırlayırdı: "1911-ci ilin 19 martında "Şihabi-saqib"i qapadılar və həmin gecə evimə jandarma tökülüb özümü də həbs etdilər... Məhkəməyə verildim... 27 fevralda "Hilal" qəzetinin işi çıxdı. İstintaq şöbəsinin Bakı şöbəsi tərəfindən işimə baxılıb Sibiriya sürgün olunmağıma qərar verildi. 1912-ci il fevral ayının 27-də Sibiriya sürgün olundum".²¹

Ə.Müznibin çar məhkəməsi tərəfindən bu qədər amansız cəzalandırılması onu tutmuş olduğu yoldan döndərə bilmir. Şairin arxivindəki sənədlərindən məlum olur ki, o sürgün edilmiş olduğu Sibirin Lena çayı üzərindəki Vitim kəndində də, min kilometrə uzaqda qoyub gəldiyi doğma vətəni haqqında düşünür, yenə də onun azadlığı üçün yollar axtarırdı.

Ə.Müznibin bu dövrdə Sibirdən anasına və arvadına nəzmə yazdığı məktublar Azərbaycan siyasi lirikasının ən parlaq nümunələri idi. O, 1912-ci il 24 iyulda "İrkutski həbsxanasında yazılmışdır" sərəlvhəsələ anasına göndərdiyi şerində vətən və millət yolunda çəkdiyi bəlaları bu cür ifadə edirdi:

Getdi əldən vətən, həzar əfsus,
Yandı bu cismi-tən, həzar əfsus.
Moskva hırsızı vətəndə olub,
Qəhrilə hökm edən, həzar əfsus!
Füqərə ağlar, əğniyə xəndan...
Yox hüququn bilən, həzar əfsus!
Vətən övladı büsbütün yatmış,
Yox bu zülmü görən, həzar əfsus!²²

Vətən və millət yolunda göstərdiyi böyük mətanət və dözümlülüüyü onun arvadı Səriyyə xanıma yazdığı məktubunda da görmək olar:

Mən Vətən övladiyam, həm də Vətən qurbanıyam,
Büsbütün hübbülvətən ərbabının dərbaniyəm,
Pəncəyi-qəhri-qəzəbdə can verir nazlı vətən,
Qəhr edir cümlə vətən övladına hər bir yetən...
Payımal olmaqdır şanlı Məhəmməd ümməti,

Bir deyildir dərdimiz, rahat yeyib, rahat yataq,
Arsız millət kimi torpağı ədayə sataq,
Min tərəfdən eyləyir düşmən təcavüz millətə,
Günbəgün düşməkdəyik dərde, bəlaya, zillətə...²³

Ə.Müznib Sibir sürgünündə Azərbaycan xalqının milli müstəqilliyi barədə belə düşünürdü:

Milli hökumət dilərik sadəcə,
İstəməriz təntənəli xəttü tac.

Ə.Müznibin Sibir sürgünündə olarkən yazdığı siyasi lirikanın daha bariz bir nümunəsi – "Rusiya çarı II Nikolaya təqdim olunur" sərəlvhəli şeirdir.

Zülm evi bərbad olar Kəbətullah olsa da,
Qan içən zətin içərlər qanın Allah olsa da –

misraları ilə başlanan bu şeirdə Ə.Müznib II Nikolayın taxtdan salınması gününə böyük inam bəsləyirdi.²⁴

Ə.Müznibin Sibir faciəsi xoş bir sonluqla başa çatır. 1913-cü ilin ortalarında Romanovlar sülaləsinin üç yüz illik şonlikləri münasibətilə Ə.Müznib əfi-ümumiyyə düşür. O, 1913-cü ilin 23 iyulunda Bakıya qayıdır.

Lakin "nə cür etmək, zamanın kəlamını xalqa nə cür çatdırmaq" – sualı onu yenə də düşündürür. O, Bakıya dönəcəyin "Müsavət" partiyası liderləri – Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Kazımoğlu (Seyid Hüseyn), Kərbəlayı Vəli Mikayılov və başqaları ilə əlbir işlər görmək tədbirlərinə qoşulur. O zaman müsavətçilərin başlıca ideoloji təbliğat yeri olan "İqbal" qəzetində iştirak etməyə başlayır. Ə.Müznib bu dövrdə həm də müstəqil bir mətbuat orqanı çıxarmaq barədə düşünürdü. Lakin siyasi həbs cəzasından yenidən dönmüş bir adamın mətbuat çap etmək işi qeyri-mümkün idi. Nəhayət, 1914-cü ilin sonlarında o, bu işin çarəsini tapır. Fənd işlədib, özündən yaşca böyük, savadsız, lakin "əməlisaleh" qardaşı Əbülfəz Mütəllibzadənin adına "Dirilik", 1915-ci ilin aprel ayından isə satirik "Bəbayi-Əmir" adlı jurnallarının nəşri üçün icazə alır. Xüsusilə "Dirilik"

²³ Ə.Müznibin arxivi. Qovluq 37, fond 23, siyahı 1, səh.23 (1912).

²⁴ Bu şer in qeyd edilən rədif misralarını Ə.Müznib 1915-ci ildə "Dirilik" jurnalının 12-ci sayındakı "Zülmün cəzası" adlı bir yazıya epiqraf kimi vermişdir.

²¹ Bax: Ə.Müznibin arxivi. Qovluq 37(52), vor.8.

²² Bax: Ə.Müznibin arxivi. Fond 23, siyahı 1.

jurnalının nəşri Ə.Müznibin XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda milli ictimai fikrin inkişafında böyük rolu olur. Ə.Müznib bu jurnal ilə Azərbaycan milli siyasi-ictimai həyatında "İqbal" qəzeti ilə başlayan müsavətçilik ideyalarını uğurla davam etdirir. "Dirilik" in ilk saylarında M.Ə.Rəsulzadənin məşhur "Milli dirilik" adlı silsilə məqalələrini buraxır.²⁵

Əlbəttə, "Dirilik" jurnalının ictimai-mübarizəsinin başında Ə.Müznib özü dururdu. O, çar istibdad zülmünün hədə və təqiblərindən çəkinmədən

Millətimdən çəkmərəm əl, xarü zar olsam da mən,
Dönmərəm ezmindən hərgiz tarimar olsam da mən –

deyə yazırdı.²⁶

Ə.Müznibin "Dirilik" jurnalı ilə apardığı kəskin ictimai-mübarizə asanlıqla başa gəlmirdi. Bu mübarizə xüsusilə Ə.Müznibin "Dirilik" in 1915-ci il 16-cı nömrəsində rus çarı I Pyotrun dünyanı istila etmək barədə öz xələflərinə etdiyi vəsiyyətnaməsinin nəşrindən sonra daha da çətinləşir. Sensura jurnalın əsil redaktorunun Əbülfəz Mütəlliboğlu deyil, Ə.Müznib olduğunu bilincə xəfiyyətlər onun həbsi üçün izinə düşürlər. Ə.Müznibin sonralar yazdığı kimi bu təqiblər 1917-ci ilin 27 fevralına – II Nikolayın taxtdan salınmasına kimi davam edir. Müznib çarizmin süqutundan sonra yenidən fəal ictimai işlərə başlayır. Çar imperiyasının dağılması hadisəsindən sonra "Türkün səsi" adlı bir qəzet çıxarmaq istəyir. 1913-cü ildə nəşr edilmiş "Tikan kolu" adlı tənqidi-satirik şeirlər məcmuəsinin geniş nəşrini buraxdırır. Bunun ardınca Əmir Əbdürrəhman xanın XIX əsrdə Əfqan xalqının ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı milli-azadlıq mübarizəsindən bəhs edən "Əfqan tarixi" adlı memuar-romanının tərcüməsini yenidən çap etdirir. Bu dövrdə o, siyasi həyatın ən vacib hadisələrinə cavab verən bir sıra şeir və məqalələr yazır.

Ə.Müznib 1919-cu ilin əvvəllərində Zülfüqar Hacı bəy ilə birlikdə "Övraqi-nəfisə" jurnalını redaktə edir. Bu jurnalda Azərbaycan Demokratik Respublikasına həsr edilmiş ən yaxşı şeirlər müsabiqəsində birinci yeri tutur.²⁷

²⁵ Bax: "Dirilik", 1914, № 1-8.

²⁶ Bax: "Dirilik", 1915, № 14.

²⁷ Ə.Müznibin yazmış olduğu bu şeir A.Şaiqin 1919-cu ildə nəşr edilmiş "Türk çəngi" kitabında çıxmışdır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə Ə.Müznib xalqda milli özünüdərk hisslərini oyatmaq məqsədilə "Azərbaycan" qəzeti səhifələrində vətənpərvərlik mövzusunda bir-birinin ardınca məqalələr çap etdirir. 1919-cu ilin 28 mayında Azərbaycan Demokratik Respublikasının birillik yubileyi münasibətilə "Azərbaycan" qəzeti M.Ə.Rəsulzadənin "Nə gözəl bayram" məqaləsilə yanaşı, Ə.Müznibin "Azərbaycan istiqlalı" adlı məqaləsini nəşr edir.

Ə.Müznib 1920-ci ilin 28 aprelində XI rus qızıl ordusunun Bakını işğal etməsinə və milli hökumətin qan tökməkə xatirinə, dinc şəraitdə hakimiyyətdən əl çəkməsi hadisəsinə bir milli faciə kimi baxırdı.

Bir çox müasirləri kimi Ə.Müznib də Azərbaycan xalqının yenidən qurulmuş siyasi rejimin verdiyi imkanlar daxilində xalqa kömək üçün axtarırlara başlayır. Bedii yaradıcılıqdan və publisistikadan uzaqlaşmış ədəbi-tarixi keçmişin tədqiqi ilə məşğul olur. Çox qısa tarixi zaman çərçivəsində XIX-XX əsrlər Azərbaycan klassik ədəbi irsinin bir sıra hadisələrini tədqiq edib, haqlarında elmi əhəmiyyətini bu gün də saxlamaqda olan tədqiqatlar aparır. Bunlar içərisində "Molla Nəsrəddin" məzhəkələri (1927), "Aşıq Pəri və müasirləri" (1928), "Nakam" (1928), "Nəvəvan" (1928), "Abbas Səhhet" (1928, 1935), "M.Ə.Sabir" (1929), "S.Ə.Şirvani" (1930) kimi kitablar var idi.

Ə.Müznib bu illərdə M.P.Vaqifin, M.Hadinin, sonra isə C.Cabbarlının əsərlərinin tərtibinə başlayırsa da, bunların nəşrinə nail ola bilmir. Hələ iyirminci illərin əvvəllərində qələmə aldığı "Bakıda millət müharibəsi" və "Qarabağ xatirəsi" memuarlarını yazmaq üçün materiallar toplayır. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı ilə səkkiz çap vərəqi həcmində olacaq "Ədəbi xatirələr" adlı kitab yazacağı barədə müqavilə bağlayır²⁸ və s.

Ə.Müznibin nəzərinə klassik irsin tədqiqi yaxınlaşmaqda olan otuz yeddinci il təqiblərindən qurtarmaq üçün ən münasib yol idi. Ə.Müznib zahirən müasir hadisələrə baş qoşmasa da, bir ictimai xadim kimi yeni quruluşun yaratmış olduğu son dərəcə ağır siyasi gərginlikləri aydın görürdü. Onun bu müşahidələri özünün arxiv qələmə aldığı, lakin dərc etmədiyi dağınıq qeydlərində saxlanılmışdır. Otuzuncu illərin ağır siyasi təzyiqlərini gördüyü üçündür ki, Ə.Müznib belə qeydlərinin birində yazırdı: "İnsanlara qanuni-cəbri lazım deyil, müəllim lazımdır. Bu sərəhşəri yazmaqdan məqsədimiz bunu bildirməkdir ki, insanların vəhşiliyinə səbəb nədir? Bu vəhşiliyin qabağını nə ilə almaq mümkündür?" Əlbəttə,

²⁸ Bax: Ə.Müznibin arxiv. Fond 23, qovluq 1(19), saxlama vahidi 200.

elm, maarif, məktəb, müəllim ilə hasil olan insaniyyət, zor ilə, güc ilə mümkün olmaz”²⁹.

Ə.Müznib yaxınlaşmaqda olan fəlakətdən qurtara bilmir, o, 1937-ci ilin 27 avqustunda həbs edilib, bir millətçi kimi mühakimə olunub səkkiz il müddətinə Sibirə göndərilir. Ə.Müznibin ailəsinə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi tərəfindən 1959-cu il 24 fevralda verilmiş arayışdan (arayış № 16.59) məlum olur ki, o, 1938-ci ilin 28 avqustunda Vladivostok şəhəri yaxınlığındakı xüsusi məntəqədə vəfat etmişdir.³⁰

İslam Ağayev

²⁹ Ə.Müznibin arxivi. Qovluq 10(225).

³⁰ Ə.Müznibin həbsi və ölümü ilə əlaqədar məlumatlar barədə bax: Cəlal Qasımov. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivindən. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin orqanı – “Sərhəd” qəzeti, 7 iyun 1997.

HƏZAR ƏFSUS¹

Getdi əldən Vətən, həzar əfsus!
Yandı bu cismi-tən, həzar əfsus!
Həsret ilə yanar dilim, ciyərim,
Dadıma yox yetən, həzar əfsus!
Nə yaman gündəyəm, mənə gülmür
Hər yetən, hər ötən, həzar əfsus!
Moskva hırsızı vətəndə olub,
Qəhrilə hökm edən, həzar əfsus!
Füqərə ağlar, əğniyə xəndan,
Yox hüququn bilən, həzar əfsus!
Qocalıb ixtiyardan düşdük,
Südəməz tiflikən, həzar əfsus!
Vətən övladı büsbütün yatmış,
Yox bu zülmü görən, həzar əfsus!
Bir bölük zihəyata hiddətlə,
Şah olub qanıçən, həzar əfsus!
Ölürəm, qürbət ölkədə, ana, gəl,
Nəşimə et kəfən, həzar əfsus!
Canımı kəsdi taxtalar üstü,
Qollarımı rəsən, həzar əfsus!

24 iyul 1912

AĞLAMA, EY SEVGİLİ, EY NAZƏNİN ZÖVCƏM MƏNİM²

Ağlama, ey sevgili, ey nazənin zövcəm mənəm,
Yandı odlu ah ilə qəlbim, dilim, ruhum, tənəm.
Ağlama, kor oldu axır ağlamaqdan gözlərin,
Dağdar etdi ürəyim, odlu-odlu sözlərin.

¹ Irkutsk həbsxanasında yazılmışdır.

² Ə.Müznibin həbsxanadan zövcəsinə yazdığı məktub

Qəm yemə, mənfiyə getsəm, həp səadətdir,
 Böylə yolda zülmü zillət istirahətdir.
 Mən Vətən övladıyam, həm də Vətən nurbaniyəm,
 Büsbütün hübbülvətən erbabının dərbaniyəm.
 Pəncəyi-qəhri-qəzəbdə can verir nazlı Vətən,
 Qəhr edir cümlə Vətən övladına hər bir yetən...
 Tapdayır zalim bu gün cövrün hüquqi-milləti,
 Payımal olmaqdadır şanlı Məhəmməd ümməti.
 Bir deyildir dərdimiz, rahat yeyib, rahat yataq,
 Arsız millət kimi toprağı ədayə sataq.
 Min tərəfdən eyləyir düşmən təcavüz millətə,
 Günübəgün düşməkdəyik dərdə, bəlaya, zillətə.
 İzzət ilə ömr edən bilməz nədir millət, Vətən,
 Geyməyincə əyninə əlhəq-həqq üçün kəfən.
 Həbsxanə görməyən qanmaz hüquqi-ixtiyar,
 Qolları bağlanmayan zəncirə olmaz bəxtiyar,
 Həbsdə torpaqlar üstə yatmasa əhli-hümmam,
 Zülm məhv olmaz Vətəndən, bəxtiyar olmaz ümmam...
 Keçməmişsə hər kimin edam ipi hülqumuna,
 Doğruluqda etməsə xidmət Vətəni-qövmuna,
 Dardan asılmayan bilərmə heç Vaəsəf?
 Milləti, mülkü olur dəsti-məzalimlə tələf.
 Cisminə bir söz üçün yüz əlli qurşun dəyməmiş,
 Kimsənin əqvamı istirdədə edərmi yürüş?..
 Gər şirin meyvə verən danə ağac əksəydilər,
 İndi olmuşdu bütün islamiyan əhli-hünər.
 Haqq yolu bir yoldur, cümləni irşad edər,
 Salikin daim müzəffər, möhtərəm dilşad edər.
 Sanma, yalnız bir mənə yetmiş bu möhnət, bu məlal,
 Hər zaman mövcud olub hər bir məkanda mahü sal.
 Bax! Peyğəmbər adlı çox əşxas gəlmiş aləmə,
 Can verib, öz ixtiyarın verməmişdir zalimə.
 İntəhasız zülm çəkmişdir cahanda ənbiya,
 Parə-parə doğranıbdır asafyay-övlia.

1912

EY DƏLİ KÖNLÜM

Ey dəli könlüm, Vətənə ver rəvac,
 Heç rəvadırımı verək qeyrə bac.
 Milli hökumət dilərik sadəcə,
 İstəməriz təntənəli təxtü tac.
 Nalə ilə gəlməz hökumət ələ,
 Dərdimizə hərbdir ümdə əlac.
 Hərbə görə hazır olaq hər b üçün.
 Əldə silah etməyə var ehtiyac,
 Hərbə pərvərdə olan türkləriz,
 Xaki Vətəndir bəzəyim, təxtü tac,
 Qeyrət edib zülməti zülmə görə,
 Şöleyi-şəmkirimiz olsun sirac.
 Qəmli Vətən qəlbinə ərler kimi,
 Bəxş edirik süngü ilə ibtihac.
 Azəriyiz şiddətimiz bəllidir,
 Söyləyir aləm bizə atəş-izac.
 Keçmişə əhya edib Arbakstək,
 Düşməni-dindən alalım həm xərac.
 Əhli-hünər düşməne əyməz başın,
 Müznib əgər min sənələr qalsa ac!

1912

HEYKƏLİ-İSTİBAD QARŞISINDA¹

Rusiya çarı II Nikolaya təqdim olunur

Ey içən məzlumların qanın zəruri-zülmkar,
Ey edən acizləri cəngəli-qəhrində şikar!
Ey qılan Şəddad zülmün şiddətilə aşikar!
Ey olan nakamiyi-insanla daim namkar,
Ey yıxan ev, eyləyənərbabi-həqqi dilfigar!
Böylədir qanuni-həqqi-həzreti-pərvərdigar:

Zülm evi bərabad olar gər Kəbətullah olsa da,
Qan içən zatın içərlər qanın Allah olsa da.

Qafqasa yağdırmağın od cümlə payladır hənuz,
Yıxdığın ev, yıxdığın məscid hüveydadır hənuz.
Neçə min məscid başında xaç-əlisadır hənuz,
Bax, Dağıstan ölkəsi bərabadü rüsvadır hənuz,
Ol səbəbdəndir sənə məskən Sibiryadır hənuz.

Zülm evi bərabad olar gər Kəbətullah olsa da,
Qan içən zatın içərlər qanın Allah olsa da.

Türklüyü məhkum qıldın bisəmə əfsanəyə,
Kəbəyi-islamı sənə döndərən viranəyə.
Aşınanı-hiyələgər sənə satan biganəyə,
Qəllü² zənciri-cəfa sənə nurin fərzanəyə,

Şeyx İbrahim³ məzarı döndü gömrükxanəyə,
Qanlılıqda ey dönən Petro kimi divanəyə!

Zülm evi bərabad olar gər Kəbətullah olsa da,
Qan içən zatın içərlər qanın Allah olsa da.

¹ Bu şeri dövrü mətbuatda ilk dəfə ədəbiyyatşünas Cəfər Rəmzi Cəfərov çap etdimişdir (Bax: "Elm" qəzeti, 1 dekabr 1990). Lakin tədqiqatçı bu şerin 1917-ci ilin fevralından sonra, yəni çar II Nikolayın taxtdan salınması münasibətilə yazıldığını göstərmişdir. Əslində, "Dirilik" jurnalının 1915-ci il 12-ci nömrəsində bu şerin ilk misralarının Ə.Əbidin "Zülmün cəzası" adlı bir təbdil hekayəsinə epigraf kimi verilməsi onun Sibir sürgünü vaxtı yazıldığını göstərir.

² Dəmir qapı

³ Tatar xanlarından

Nəslimizdən olmadı əmri-xudaya iltifat,
Qalmaq tatar əlində zərrə asari-həyat,
Həbsi-zillətdə acından etdi İlham xan¹ vəfat,
Daima yağdı Qazan ümranına² nari-məmat,
Qoymadı zalim Vasili kimsədə səbrü səbat
Yan, yıxıl ökəmlə, bağlanmış sənə rahi-nicat.

Zülm evi bərabad olar gər Kəbətullah olsa da,
Qan içən zatın içərlər qanın Allah olsa da.

OLSAM DA MƏN

Sibiryada yazılmışdır

Millətimdən çəkmərəm əl, xarü zar olsam da mən,
Dönmərəm əzmimdən hərgiz tarimar olsam da mən.
Tərd edildimsə Vətəndən, məqsədim tərd olmadı,
Tərki-məqsəd etmərəm məhkumi-dar olsam da mən,
Kainat ilə dəyişməm millətin ən acizin,
Ac-susuz, miskin qalıb, biqəmküsar olsam da mən,
Sevdiyim bir şey var isə, ol da millət ləfzidir,
Eylərəm ol ləfzə səcdə parə-parə olsam da mən.
Öylə məftunam ol ismi-pakə kim, Allah bilir,
Başımın tacı olar, gər hökmdar olsam da mən.
Baxmaram tənə-rəqibə, xidmətimdən doymaram,
Sevgilimdir, sevgilimdir, şəhriyar olsam da mən.
Aşiqi-dildadəyəm, Leylayi-nami-millətə,
Dostlar, ondan bilin, məcnun mədar olsam da mən.
Zahidin təkfirini imanına saldı bu ad,
Gər mühəddislər ara, bətibar olsam da mən.
Çünki, ismi-əzəm Allahdır, ol ismi-pak,
Dini məzhəbdir mənə kafərşüar olsam da mən,
Öylə əzmimdə mətinəm, heç unutmam bir zaman,
Nami-pak milləti, zibi-məzar olsam da mən.

"Dirilik" jur., 1 aprel 1915

¹ Tatar xanlarından

² Rus xanı

ƏDƏBİYYAT

Nə qədər söylədik meydən, qədəhdən, zülfi-canandan,
Nə onlardan nəf gördük, nə də zövqi-səfa candan.
Sevdayi-zülf sövdasilə düşdük cəhli-cahilə,
Həvai-məh cəmalilə əl uzatdıq mehri-tufandan.
Ləbi-ləl nigari vəsfdə şöhrət qazanmaq üçün,
Qızartdıq qətləgahü cahanı qırmızı qandan.
Fəraqi-yari zikr etdikcə olduq ruzi-şəb giryən,
Yüsal bilmədən, fəryad qıldığ dərdi-hicrandan.
"Gədaikən kişvər eşqində sultanıq" – deyə daim,
Ucaltdıq ərsə tək beydaqi-duxan ahü əfğandan.
Cünuni-eşq sandıq, ağıldan varəstə olduq, həm,
Buraxdıq cümlə tarixi, yapışdıq nəqli-dastandan,
Rzayi-birr-ül-elmi qisseyi-Yusif Züleyxa,
Bəyan qıldıqda şərh etdik dəlilin nəsl-i-Qurandan,
Gəhi İskəndəri peyğəmbər etdik, gəhi loğmani,
Gəhi Xızrı keçirttik yol açıb dəryayi-ümmandan.
Hüseyni-kürdə aldirttik cahən bac-xəracin həp,
Dedik, artıq şücaəti-Rüstəmi-zalü-nərimandan,
Odi bağlandı qol-qıçımız, alındı varımız yeksər,
Odi insan ikən fərq olmaq dünyada heyvandan.

"İqbal" qəz., 2 oktyabr 1913

CİNSİ LƏTİFƏ

Ərbabi-cəhl ilə pozulmuş cəlalınız,
Girmiş hicabi-zülmətə parlaq camalınız,
Çün beyninizə soqdular, əbəs,
Qiyətsiz oldi söhbəti-hikmət məalınız.
Təvil edildi haqqınız ayat əksinə,
Sərmayə oldi müfsiduna məqalınız.
Dönmüş əzayi şadi-islamiyan tamam,
Təsdiq edər bu qövlimi dərdü məlalınız.
Məclub olur hər anda sərdari-rizamız,

İsbat edir bu mətləbi də infialınız.
Siz qüvvəyi-cəhan ikən olduqda darü hicab,
Qarşı durarmı düşməne övladi-aliniz?
Sülhi-silah aləm ikən həp vücudiniz,
Alçaqlara bəhanə olub qılıq qalınız.
Ərlərlə işdə, fikirdə birləşməsəniz, əgər,
Bu ümməti-biçərə zəvalə yetib gedər!

"İqbal" qəz., 22 dekabr 1913

ƏDƏBİYYAT¹

Vətən möhtac ikən ya Rəbb, bu gün qeyrətli imdadə,
Gəzir övladi sərgördən, zəlilü xar səhradə.
Kimi sərməst olub meyxanələr küncündə qalmış,
Kimi Məcnun kimi fəryad edir hicrani-Leylada,
Kimi dindar olubsa dinin ancaq nə olduğun bilməz,
Kimi zinar asıb Sənan kimi eşqi-Ximarədə,
Kimi namus-arın, var-yoxun məsrəf eylər kim,
Rəis olsun fəqət beş-üç fəqirə, dari-dünyadə,
Nədir bu zahiri rəğbət, nədir ol batini bidət,
Nə hikmətdir xuda, bu surəti-bihissi-mənada,
Kimi olmuş şəriət xadimi, bərbad edir şəri,
Kimi öldürməyə dindəşi dönmüş qanlı cəlladə.
Hamı aludədir keyfə, qumara, içkiyə daim,
Hamı məşğul olub qətlə, cəfayə, zülmə bidadə,
Baxan yox, bir kərə tarixinə bunca müsəlmanın,
Salan yox bir zaman hübbülvətən fərmanini yadə.
Sərasər Əndəlis getdi, Cəzair, həm Tunis getdi,
Olub Sinayi-izzətimiz məkani-Fironi-Şəddadə.
Müsəlman həm uyub bir müfsidin ağışinə, Müznib,
Olub "qeydi-qəvaid"dən təcəhül üzrə azadə.

"İqbal" qəz., 17 yanvar 1914

¹ Bu şeir bəzi dəyişikliklə "Babayi-Əmir" jurnalının 1916-cı il 8-ci sayında çap edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Əmri-xudaya küllən-əzəl etdi ibtida,
Hübbülvetəndə qıldı bütün əmrin intiha.
Hər zərrə bir Vətən, bütün aləm mühbdir,
Əhli-səfaya hər yeri bir Kəbəyi-Xuda.
Hübbülvetəndir eyləyən imanı pürkəmal,
Oldur ki, çox müəzziz olub küll masiva.
Kimdə axtarsa hübbilvetən, şübhesiz edər,
Musa kimi əsasını meydanda əjdaha.
İmanlı şəxslər Vətənin qarə torpağın,
Eylər müdam mərdüməki-çəşmə tutiya.
Verməz əlinə düşmənin əsla zımamini,
Rahi-Vetəndə hərdən edər canını fəda,
Hübbilvetəndə ömrünü qurtarmayan zəvat.
Bir ləkkeyi-bəşərdir o bəd əda,
Məbudumuz vetəndir, ona əbd olmalı!
Vaiz! Amandır, etmə bizə vəzi-nabəca!
İman, din, izzü-şərəf həp Vətəndir!
Oldur bütün xələflərinə dövləti-bəqa,
Müznib səmim qəlblə eylər İlahidən,
Hübbilvetəndə etməyini daima rica.

"Dirilik" jur., 16 sentyabr 1914

SEVGİLİ ATAMIZ İSMAYIL BƏY

Mətanət, mərhəmət, himmət təcəssüm etsə, ey dahi,
Çıxar zətin kimi bir qəhrəman dünyaya vallahi!
Qopub türklük caharında bu gün bir hövli-həşrasa.
Çəkilməmiş sanki dara zülm əlilə həzrəti-İsa.
Qoyub baş səcdəyi-xakə bu gün bir ümməti-naci,
Camali-həqqi torpaqda görübmüş həzrəti-Musa.
Yanar bir narə aləm ki, o narın nurdur zati,
Atıb Nəmrud oda guya Xəlilullahi-bipərvə.
Qarıxmış bir-birə ərbabi-vidan, xövfi-dəhşətlə,

Deyərsən tazədən tufani-Nuh olmuş bu gün peyda.
Bəli! Bir mehri-tufan, nuri-vidan, şöleyi-insan,
Sönüb qəhri-təbiətlə, cahan qəmdə vaveyla.
Sən ey pərvaz edən ruhi-müqəddəs! Bimisal edən,
Nə növi yanmasın hicrində bu ümmət sənün zira,
Mətanət, mərhəmət, himmət təcəssüm etsə, ey dahi!
Çıxar zətin kimi bir qəhrəman dünyaya vallahi.

Özün getdinsə də getməz qulağımızdan gözəl sövtün,
Silinməz qəlbimizdən xidmətin, həm möhnəti-fövtün.
Nəzərlərdən kəsilməz məğbərin, sənduqeyi-türbən,
Bütün bu, qübbeyi-fürüzərəngdir, çünki tabutun,
Əmin ol, fəvtünə ərbabi-nasut ağlamaz, yalnız,
Yanar, ağlar qəmində mənəcə həp ərbabi-lahtun.
Bu gün hüznü-ümumidə əyandır öylə bir dəhşət
Ki, olmaz zəbtinə qadir, yaqın tarixi-Herodotun.
Hamı dirilik yolunda qətl olarkən sən üful etdin,
Demək, həşr ortasında, həşr bərpa eylədi mövtun.
Sevimli pədərdin, can ilə övlad bəslərdin,
Rəvamı? Matəmində yanmasın ərbabi-nasutun.
Mətanət, mərhəmət, himmət təcəssüm etsən, ey dahi!
Çıxar zətin kimi bir qəhrəman dünyaya vallahi.
Yağardı nuri-rəhmət, zülmətə küllən bəyanından,
Axardı abi-himmət qürbətə cuyi-xisanından.
Sifətü zati-rəbbani əyandı rəngi-ruyində,
Alırdı feyzi hər kəs nəhanından, əyanından,
Zamanlarla yatıb düşkün və talesiz qalan millət,
Səadət qüvvət əxz etdi sənün əhdü zamanından.
Əsiri-qəhr olub dilsiz qalan biçarələr yeksər,
Dil açdı, tərçüman oldu, o canlı "Tərçüman"ından.
Əmni-millət idin sən, əminlik qədrinə bürhan,
Amansız qəlblər kəsbi-aman etdi amanından,
Kamandaran aləm həp məzarıstan yapar daim,
Həyatısdan düzəldin sən bu gün tiri-kamanından.
Mətanət, mərhəmət, himmət təcəssüm etsə, ey dahi!
Çıxar zətin kimi bir qəhrəman dünyaya vallahi.

"Dirilik" jur., 16 sentyabr 1914

ƏDƏBİYYAT

Biz açmadayıq bu əsridə bir rayəti-həyat,
Məhv eylədi ümuməmizi ləşkəri-həyat.
Təbidar bir zəif kimi titrərik müdam,
Yox ruhumuzda zərrə qədər qüdrəti-səbat.
Ayineyi-zamana baxıb ibrət almadıq,
Olmuş səvab bizcə bütün qanlı siyaət.
Cövrü-cəfani, zilləti, həm qətlü qarəti,
Ədd etmişik zamana ara şanlı mühəssənət.
Cahi-zülaı çəsməmizə rahi haqq olub,
Yox eyleyən həqiqətinə ətfi-iltifat?
Dünyanı müslümə dedi: "Zindan sarıqlılar".
Etdik qəbul, getdi bütün qeyrə kainat,
Nuri-zəka sönür, boğulur, yox nəzər edən.
Zülməti-qəhrə həp sarılıb külli mümkünat,
İnsan qanıyla gülşən olub sinəyi-Vətən,
Bülbül həzin, xalq qəmin, yox rahi-nicat,
Ta çıxmayınca gözləri əhli-şərarətin,
Yetməz təriqi-rahətə dünyada zihəyat.

"Dirilik" jur., 2 oktyabr 1914

SEVIN KÖNLÜM

Sevin, ey nari-qəmdən daima büryan olan könlüm,
Üzü heç gülməyib məhzun, həm giryən olan könlüm.
Gedən Leylisi əldən, qüvvəti-əğyari-bidinlə,
Fərağında düşüb səhraya sərgərdan olan könlüm.
Qucağında kəsilmiş zülm ilə Yəhyasının başı,
Dəlilək sinəsi, ağuşı bəhri-qan olan könlüm.
Cəhimi-qəhrə düşdün, atəşi-bidadilə yandı,
Əzildin cövrilə, ey xəzani-rizvan olan könlüm.
Atıldın nari-Nəmrudə, Xəlilullah kimi cəbrən,
Yazıq, ey var vücudi gülşəni busitan olan könlüm.

Dur, indi xələti-şadi geyib xəndanü şadan ol,
Oxutdur bülbülü, ey gül kimi xəndan olan könlüm.
Rəqibi-bədnihadın başını səngi-qəza əzdi,
Yürü kuyi-nigara, ey qədri bünyan olan könlüm.
Qədəm bas aləmi-bələyə, sən Allahü əkbər de!
Cahana feyz ver, ey sahibi zəman olan könlüm!
Ələ al baydaği-ədli, cahani qərqi-chsan et,
Sən ey keçmiş zamanda aləmə sultan olan könlüm!

"Dirilik" jur., 1 noyabr 1914

İQRARI-İMAN

Açıldı mehrin ilə çəşmi-iman, ya Rəsulullah,
Silindi nurun ilə qəlbi-əzan, ya Rəsulullah.
Bəşərsən, zahirən, lakin məqami-həqq məkanındır,
Lisani-xaliq aləmi-həqiqətdə lisanındır.
Sən əvvəli-zati-məalisən ki, Quran mədhi-xanıdır,
Bunu təsdiq edər Quranü Fırqan, ya Rəsulullah.
Qədəmi-pakin ilə izzəti-insan füzun oldı,
Yığıldı Kəbədən əsnam, o saqi-sərnigun oldı.
Təcəlleyi-cəmalından ədular bağrı xun oldı,
Cahana bəxş qıldın feyzü ehsan, ya Rəsulullah.
Qurtardı iqrari-biismi-rəbbinə xəlqi cəhalətdən,
Sən əvvəlki zati-müəzzəmsən, melaik ərşi-izzətdən.
Enib oldı qapıda cümlə dərbən, ya Rəsulullah,
Yədi-ecazkarında kim açdı xəlqə şəhrahı,
Ləki-möcüz bəyanında buyurdun hikmətullahı.
Müsavi eylədin mərdü zənn, ey şahlar şahı!
Hüquqa, hökmə malik olan insan, ya Rəsulullah:
Təcəlleyi-cəmalın tirə ərzi-tabnak etdi,
Həqiqət hali parlatdı, xurafatı həlak etdi.
Sən əvvəli-insani-kamilsən, səninlə iştirak etdi,
Qəzadə mərdü zən, eşyax, sibyan, ya Rəsulullah.
Zinani, sirqəti, xəmrı, riyani, qətli-ixvani,

Ümumən nəhy edib, etdin müəzzəz şaki insani.
Səxani, rəhmi, sidqi, himməti, bicize-ətaki,
Edib fərz, eylədin qüdrəti nüməyan, ya Rəsulullah.
Səni vəsf etməyə fəvqəlbəşər bir qüvvə lazımdır.
Nə hacət vəsfinə, vəsfində həqqi-bizzati nazımdır,
Səni bilmək üçün ancaq bu mədhətlər niyazımdır.
Vələkin lazım olmaz şəmsə bürhan, ya Rəsulullah.
Nədən ki, hökmünə baxdıq, cahangiri-zaman olduq,
Ədalət kani olduq, həm də məşhuri-cahan olduq.
O gün ki inhiraf etdik, zəlili-insü can olduq,
Əsir etdi bizi hər yerdə üdvan, ya Rəsulullah.
Oturdi məsnədində alim adlı bir para nadan,
Şəriət söndi, din getdi, məmalik olan həm viran,
O şövkət, ol sələbətdən qalib birçə quru əfğan,
Fənyaya uğramış iqrari-iman, ya Rəsulullah.

"Dirilik" jur., 16 yanvar 1915

DAD QILMA

Sibiryada yazılmışdır

Dad qılma, ey könül, yoxdi cəhanda dadrəs,
Naqə ol, öylə yürüş, səslənmə çox misli cərəs,
Zülm edən şahı əgər mat etmək isə məqsədin,
Hazır et fərzin, piyada rəzmə sür, qıl fərəs,
Lövheyi-nərd ol, əbdi-nərradə qarşı sinə aç!
Zər kimi nahaq atılma, olma, daim pulhəvəs,
Qalib olmaq istərisən hazır ol, bizzat özün,
Başqanın imdadi ilə fəthdən ümid kəs!
Qarğa ol, meydanda ol! Bülbül də çox məqbuldur,
Qol-qanadı bağlanıb, daim yeri künci-qəfəs,
Zalimə qarşı durub, təslimi-can et, həqq üçün.
Haqq sözü təkrar qıl, təndə qılınca bir nəfəs,
Uğrama ənəma, əzmə nabəca milləti,
Göhr ol, dəryada ol, sahildə olma xarü xəş.

Şiruş daim şikar et, tülkü qoy səndən yesin,
Xaninə hər alçağın, qonma, çapıq misli-məkəs,
Müzniba, azadə sözlər söyləməkdən bir saqın,
Məskənin oldu Sibiriya, aqibət olmazmı bəs?..

"Dirilik" jur., 1 mart 1915

MİLLƏT

Hər kəsde olsa izzü şərəf, qüdrəti kamal,
Qoymaz hüquqi-millətini məhv edə zəval,
Sevdayi-eşqi-mal ilə satmaz həqiqəti,
Etməz özünü duni-rəzil əzməyə xəyal.
Ey nazü izzilə yaşayıb keyf edən cənab,
Bir dəm ayıl ki, etdi ədu həqqi payımal.
Verməz səmər təməllüq ilə toplanan mənəl,
Məzlumi tapdayıb güc ilə yığdığın o pul,
Qəmdir, ələmdir, dərdü bəla, nə var, dürrü bəla,
Dəysin pulun başına sənin, ey yalaq, ləin,
Ey nikbəti-təbiət aya ləngeyi-əməl.
Barı, əlində saxla bu milli lisanını,
Hifz eylə milli adətini varikən macal,
Bax, büsbütün çoluq-çocuğun əcnəbiləşib,
Dil yox, libas yox, hünər az, vaxt purmahal.
Hər kim ki, öz dilini atıb, özgə dil tutar,
Sanma o dillidir, yox, odur ən birinci lal.
Müznib, qılinc olmasa, bu qövm öz işin,
Qanmaz, yer üzrə ensə də xəllaqi-zül-cəlal,
Qanmaz, yer üzrə ensə də xəllaqi-zül-cəlal.

"Dirilik" jur., 16 mart 1915

CAMEÜL-ƏZHƏR

Bu görüş ilə aya, cameye-şərif-i-lətif,
Qılıb məmunə açmaqdasan əbdi-şəhrah.
O rütbə milləti-islami etmişən təltif,
Səndə haqq edər ərzi-raz ibadüllah.

Sənin o ərşə ucalmış minarələrin,
Yer ilə gün arasında əmini-sadiqdir.
Günəş kimi görünən həp o mahi-parələrin,
Zəif əqidələrə bir həkimi-haziqdir.

O möhtəşəm, o müsənnə binai-bimislın,
Məhəmməd ümmətinə ərşi-haqqi-sitaişdir.
Bu cüvələr, o işıqlar, o nuri-ba əslin,
Sıfı-məşriki-təhzimə bir nümayişdir.

Səni sevən kişidə olsa qüvvəyi-iman,
Şəhidi-tiğ olub əduyə eyləməz təslim.
Səni sevən kişi gər olsa sahibi-Quran,
Əlini qoymaz uzatsın turfana əhli-cəhim.

ÜMİD

Göyər, ucal, fələkə baş çək, ey nihali-ümid!
Görünməsin bizə asan ikən məhali-ümid,
Həyat qönçəsi olmaz zəmanədə xəndan,
Ümid gülşəninə axmasa zülali-ümid.
Zəvali-hali görüb qan, dirilmək olmayacaq,
Bu kiridarda olmazsa bir kəməli-ümid.
Münəvvər olmayacaq ümmətin qara qəlbi,
Görünməyincə gözə gün kimi cəməli-ümid,
Görüm ilahi! Pərişan ola o cəmiyyət,
İçində olmaya gər qal ilə məqali-ümid.
Yapış ümidə əgər fəth olmaq istərsən,
Hanı o qüvvə ki, kəskin ola misali-ümid.

Səmayi-izzəti ey seyr edən gözəl əcrəm.
Keçərsə gər yarım ay bədr ola halali-ümid,
Gül, ey işkari-əməl, çöhreyi-bəşər gülsün,
Cahanda nur saç, cileyi-cəlali-ümid,
Yəqin mənə ezo bilməz, güc ilə yəsü fəraq,
Əlimdədir əbədi-nameyi-vüsali-ümid.

"Dirilik" jur., 1 iyun 1915

AKAKİ SERETELİNİN YADİGARİ-RUHİ

Qaranlıq bir gecə, asari-yəlda rəngi-ruyindən,
Oxurdi fərqi-mə insanların ənbər kimi rizvan.
İçində görsələr qəmli ürəktək nəcmi-avizan,
Açılmış bir gülün zövqi gəlir hər dəmdə buyindən.

Bu şiddətdə təbii zülməti nurani etməkçün,
Təbii bir işıq istərdi olsun qəlbi-hüznəvər.
Görünsün, asimanda zuqədəh, yəni məhi-xavər,
Olurdi qəlbi-məhzun sanki, ol taban ilə məmnun.

Nüfuzi-hakimi-mütləq kimi sakitlik hər yana,
Bir elə qalib olmuş ki, cahən heyran, zaman məbhut.
Nəzərlərdə sönüb guya bütün nasut ilə lahut,
Yetişməz, zənn edər hər kəs görə ol ləzi-payana.

Ürək tutqunluq ilə seyr edərdi dövri-dünyani,
Nəzərlər dönmək istərdi bütün ədnəvü əladan.
Göründi nəgahan bir parlayış ərşi-mələdan,
Həman dəm eylədi qəlbi, dili, ənzari nurani.
O nurun nə olduğunu piri-xirəddən əlbəəl sordum,
Dedi: Ol gürcü dahisi "Akaki" yadigaridir.

"Dirilik" jur., 10 iyul 1915

YENƏ

Əxzi-nur eylər məhim, məhri-mücellədən yenə,
Saf olub məratı-dil ərki-kədərzadən yenə.
Dil çü eylərdi özi tarixi fəvci-dərdü qəm,
Lütfi-yəzdanla qurtarmış dəsti-yəğmadən yenə.
Bir təkəllümlə yoxu var etdi yarım, keçdi kim,
Məğzi-xətmi-nəbi ecazi-İsadən yenə.
Taqi-əbrusin görüb düşdi turab üzrə hilal,
Əldə tağ olmaq üçün çərxi-müəlladən yenə.
Qara torpaqda yatan Darami təbşir etməyə,
Görsənir şəmi-hidayət Taqi-Kəsradən yenə.
Kəsrəti-əda ilə nuranə düşmüş kuyi-yar,
Fərq olunmaz haliya firdövsi-ələdən yenə,
Şahbazi-ovci-himmet küfri-qafində bu gün,
Qoymamış qalsın əsər bi əsl ünqadən yenə.
Zahidi-biməğzə bax, peyğəmbər əmrin nehy edib,
Bu islah əsrində əl çəkməz müsəlladən yenə,
Müzniba, yox başqa mətləb dildə, var isə,
Sağili bir fəthü zəferdir həqq-təaladən yenə.

"Dirilik" jur., 16 yanvar 1916

EYLƏR

Yolunda qəsdinin hər kəs fədayi-malü can eylər,
Bununla varlığın meydanı-izzətdə əyan eylər.
Mübariz surətilə çırpınır cümlə yaranmışlar,
Bu çarpışmaqla əlhəq əslini xəlqə bəyan eylər.
Dışində parçalansa yurticimin deməz uf əsla,
Hünər ərbaba durmaz, qanını sutək rəvan eylər.
Tökülsə başına ətrafdan dərdi-bəla daşı,
Amansız qalsa, ancaq qəsdə ərzi-aman eylər.
Rəqibin təninə baxmaz, şərqinin fikrinə uymaz,
Fədakarənə iş işlər, işin zeybi-cəhan eylər.
Sərilməz rəhgüzari-nəkbətə gərgəs kimi şahin,

Həqiqət əhli yüksəklikdə daim aşıyan eylər.
Atıb Leyliyi-həqqi, batilə həmduş olan Qeysin,
Başında quş deyil, qəlbində əjdərlər məkan eylər.
Tənəzzül eyləməz zahid kimi tənlinə, təkfirə,
İbədullaha çünki hər zaman cəbrü zəban eylər.
Unutmuş büsbütün tarixi milləti-vaiz, ar etməz,
Açıncə ağzını, tərifi-əbvahül-cinan eylər.
Duani-rəhmət ilə hasil etmiş təcrübə, hər kəs,
Cahan fərtutəsi nifrinlə kəndin imtahan eylər.

"Dirilik" jur., 6 may 1916

MƏNZUMƏ

Özüni hifzi-qadir olmayan cəng məlamətdir,
Utanmazını vurar dəm səhm vüsulətdən, sələbətdən.
Quru lafı-güzaf ilə yaşarmı daimyətlə.
O millət ki, olub məhrum sənətdən, ticarətdən?
Bu gün millətin ayrı, günü doğmuş məhəbbətlə,
Gər gedər feyziyab olmaq bu ənvəri-hidayətdən.
Rəqabət ərəsəsinə biz dəxi qoyduq qədəm, lakin,
Təcahillə əzildin ortada şitəmü şəmatətdən,
Dolub ayineyi-idarə kəmizjənki küdurətdə,
Girizanin həmişə boş yerə ədəbü adətdən,
Bu gün Şah məscidilə Xan evi, Qız qalası əlhəq,
BİRƏR fəryadı-ibrətdir təvarixi-səadətdən,
Zəbuni-qəflət olmuş Qafqasıyanın xananü xaqanı.
Fənyə uğramış çoxlar ətalətdən, bətalətdən,
Qiyamət hövlünü daim bizə vəz eyləyir vaiz,
Özü məhsus olmaz leyk bu müdhiş qiyamətdən,
Cahani zahidim çirkabi-küfrə qərq zənn eylər,
Özün qurtarmamış girdabi-qüsli-cinabətdən!

"Dirilik" jur., 15 iyul 1916

TƏƏSSÜRAT¹

Həqiqətən məni etmiş əhatə fəvci-xəyal,
Nə vardır ölməyə qəsdim, nə də xilasa macal.

Gahi verər mənə həyəcan, gahi yaxar məni
hali-biməna,
Gözümdə sanki durubdur bir arzuyi-məhal.

O arzu nə qədər müşkül olsa da xoşdur,
Fəraqi-möhneti həm nisgil olsa da xoşdur.

Məni bu şanlı əməl daima edir təkdir,
Ara-sıra görünür, eyləyir də hələ təhqir.

Yoxundu qorxum, rəqib etsə də məni tənzir:
Yenə bununla edər xatirim nələr təxtir?!

İtirmişəm deyəsən, sevdiyim gözəl yarı,
Yerində saxlamışam nanəcib əğyari.

Düşəndə yadıma ol ləbü çöhreyi gülgün,
Qopar başımda mənim bir vaqeyi-həşrnümun.

O Leylivəş eylər məni ikinci bir Məcnun,
Xəyal edir yenə əlhəq məni bir məmnun.

Gözümdə cilvələnir sanki qüdrəti-şövkət,
O cilvə xatirinə bəxş edir böyük əzəmət.

Fəraqi-yardə heyranü zarü nalənəm,
Misali bərgi xəzan xəlq içində lərxanəm.

Qalib fəzayi-təhəyyürdə matü heyranəm,
Xəyalilə gülərəmsə, həqiqətdə giryanəm.

¹ Şeir XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanı istilası zamanı Bakımın sonuncu xanı Hüseynqulu xanın vətəninə tərk etməsi hadisəsinə həsr olunub. Şeir əlyazmasında Ə.Müznibin belə bir qeydi var: "Ulu babamı xatırlama". Bax: Azərbaycan Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Ə.Müznibin arxivi. Arx.37, fond 23, siyahı 1, saxlama vahidi 5, səh.24.

Bu küydə deyəsən var mənim böyük itgim,
Qərüb ölkədəyəm, yoxdur kimsəyə yetgim.

Mənə bu haida şirinlilər deyir Fərhad,
Kimisi namimə firon, kimisi də Şəddad.

Dilimə saplanır hər dəmdə xəncəri-bidad,
Tapılmayır eşidən dadü zarimi fəryad!

Bu dərdimə sən özün eylə çarə, ya Rəbbi!
Yetir, məni-kərəm et vəsli-yarə, ya Rəbbi!

Yığılmamış bu sınıq əllərim təmənnadan,
Dilərkən istəyimi lütfi-həqqi-təaladan.

Ucaldı naləvü fəryad, ərşi-ələdan,
Nə gördüm, ah!.. Gəlir böylə səs o baladan:
Hanı gözi vətəninə qalan Hüseynqulu xan?
Sülaləsini nəzərdən salan Hüseynqulu xan!

"Dirilik" jur., 1 avqust 1916

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan çəlik güllər bağçası,
Bakıxanlar gülzarıdır bu ölkə.
Məhəmməd xan, Əhməd xanlar məskəni,
Cavad xanlar məzarıdır bu ölkə.

Turan irqi bu ölkədə boy atmış,
İgidliyin sancığını ucaltmış,
Dünyaları qeyrət ilə donatmış,
Qəhrəmanlar peykarıdır bu ölkə.

Mədənləri fironları qudurtdu,
İskəndəri uzaq yerdən gətirdi,
Nüşabəni, Sədanları böyütdü,
Sərkərdələr qəmzarıdır bu ölkə.

Turan boyu başqa soya qarışmaz,
Qul olmağa heç bir zaman alışmaz,
Qucağında yad tutmağa çalışmaz,
Düşmənlərin əğyarıdır bu ölkə.

Ərəblər də bir vaxtlar at səkirdi,
Müvəqqəətən ölkəmizi çeynədi.
Turanlılıq onlara da "çix" dedi,
Çix, türklüyün dildarıdır bu ölkə!

Moskovlular gözlərini yumdular,
Turanlıya "bar-bar" deyə cumdular,
Pozuldular, axır geri döndülər,
Xırsızların qəhharıdır bu ölkə.

Çökil, çökil, ey alçaq öl, sən çökil!
Tökül, tökül, ey xain göz, çix, tökül!
Bükül, bükül, ey çak, artıq en, bükül!
Müəzzənlər dərbarıdır bu ölkə.

Məbudumuz üç boyah bayrağı,
Kəbəmizdir hər bir ovuc torpağı.
Sevməz bu yer hər xaini, alçağı,
Doğruların asarıdır bu ölkə.

"Övraqi-nəfisə" jur., 1919, №5

MÖVLUD

Doğmuş bu gün ami-cahan,
Bir tacdari-özəmi,
Kim, haqq vicudilə anın,
Etmiş müzəyyən aləmi.

Mehri-cəmali-çərxdə,
Xurşudi bitab eyləmiş.
Əymiş hilali taq tək,
Şəmsiri əbruyi-xəmi.

Şekli bəşərdə ibtida,
Ərzi-cəmal etmiş həqqə.
Xəllaqi-haqq ol vəchilə,
Məhbub qılmış aləmi.

Oldur nəbii-mürsəlin,
Oldur şəfiə müznibin,
Səlavat ilə zikr eyləyək,
İmami-Rəsuli-əkrəmi.

"Milli nəğmələr" kitabı, 1919

ÖYÜD

Millətin ey ümidi-iqbali,
Birliyin ey birinci şəhəbali.
Getdi seyri-səyahətin fəslü,
Daimi istirahətin fəslü,
Oxumaqlıq baharı gəlmişdir,
Xilqətin namidari gəlmişdir.
Nuri-irfan yerə-göyə saçılıb,
Məktəb, elm, mərifət açılıb,
Oxuyun, nuri-didələr, oxuyun!
Yaşasın ta bizim də ümmətimiz,
Daim olsun cahanda millətimiz.

"Milli nəğmələr" kitabı, 1919

QAZI ƏNVƏR PAŞA

Hürriyyət qəhrəmanı, Ədirnə fətəhi, Dardanel müdafi

Ol dəm ki, bütün qanə boyanmış dəmir əllər,
Türk ölkəsinin sancmış idi bağına xəncər,
Ol dəm ki, xilafət sönəcəkdə, batacaqdı,
Türk aləminin yoxluğu olmuşdu müqərrər.

Ol d m ki, hilal arizin  yirtici qartal
 SalmıŒdı amansızlıq il  bir qara Œ hp r,
 Ol d m ki, s lib  hli edib Œidd t  t gyan
 İsterdi d n  b tk d y  K b yi- th r,
 Ol d m ki, M h mm d (s.) adı t kdir olunurdu
 Quran tutulurdu n  r zal tl  m hq r,
 Dođdurdu b y k t rk elin  f zli-ilahi
  nv r paŒat k fateh  qaziy  h n rv r;
 G ld   z  T rk al minin, oldu f r hnak,
 Buldu q d mi-pakı il  t rk eli ziv r;
  nv r paŒa, ey  alisi- vr ngi-r Œad t,
  nv r paŒa, ey qahireyi- dayi-sit mg r.
 Ey Œ rqi m n vv r ed n  nvari-z f rl ,
 Ey t rki ed n q dr ti q vv tl  m z ff r,
 Tariximizi Œanlatan, ey Œanlı igit t rk,
 Afaqımızı parlatan ey Œ leyi- zf r,
 S rdin yer  bir z rb  il  heyk li-z lmi,
 Bir vaxtda ki, qalmıŒ idi t rk eli bis r.
 Kin il , cinay tl  dolan evl ri yıxdın,
 Yaptın biz  fird vs kimi  dill  kiŒv r.
 Bir q hril  xainl ri, canil ri bođdun,
 Bir l tfl  verdin V t n  q vv ti-dig r.
 Azad liyin nem tin  d str s oldu
 Say nd  b t n Œah  g da, xac v  n k r...
 Barbarlara mal olmuŒ idi q rbi-Trablus,
 Œ r   hlini etmiŒdi bu iŒ zar  m k dd r.
  zmin orada eyl di izhari-s lab t,
 D Œm n pozulub oldu t l f zabiti- sg r
 S yl ndi Trablusda yen  k lm yi-t vhid
 T rk n y r d  h kmi yen  zahir   zh r
 Balkandakı v hŒ t odu m hv oldu  linl ,
 Bir od ki, X lil  mr n  sa mıŒ idi Az r;
 Balkanlılara getmiŒ idi Œanlı  dirn ,
 D Œm Œd   obanlar  lin  daneyi-g h r,
 Sultani-S limin camei-g st rm sin Allah,
 OlmuŒdu s libin Œ r f  eyŒin  m zh r,
 Bir h ml yi-d hŒ tv r il  d Œm ni pozdun
 Saldın s fi-  day  p yap y yanar  xk r.

Murdarları  zdin, o m q dd s yeri aldın,
 Yıxdın xa ı, xa   hli il  xak  s ras r.
 Taxdın yerin  Œan il  Œ vk tli hilalı,
 X m oldu  du qam ti, h m oldu dil fg r...
 D hŒ tli cahan h rbinin, ey sahibi-seyfi!
 T zim ediyor namına sultan il  qeys r.
 Zira bu b y k h rbd  bir d Œm ni-dun ,
 EŒq eyl mis n seyli, t dibi-m k rr r.
 Ey t rk elinin q vv ti, biqay  s batı,
 Zatinl  ed r f xr bu Œ r  al mi yeks r;
 T rk n qolu, t rk n g c , t rk n qılincısan...
 Binl r yaŒa bu Œanil , ey sevgili  nv r!
 Hansı yer  d Œd s  s nin Œ leyi-tiđin,
 Q lbin kimi oldu baŒa-baŒ saf  m n vv r.
 T rk n b y đi kimdi, sorulduqda tamamen:
  nv r paŒa,  nv r paŒa,  nv r paŒa derl r.
 Qazi l q bi Œenin  Œay st dir  lh q,
 Tanrı z f rin sabit, ed  ad mi-m hŒ r.
 Haqqında budur M znibin h r l hz  duası:
 Var ol yaŒa binl r, yaŒa binl r!
 Hilalı S y m bik  qarŒısında.¹

 M LP RV RAN  BİR XATİR 

Ey t rkliyin niŒan si, y ks l s mal r 
 Y ks l, s ninl  y ks l c kdir  m ll rim,
 Y ks l, baŒın t mas el sin  rŒi- kb r ,
 Y ks l, h zuri-h qq  iriŒsin  m ll rim,
 Zira n biyyi-m qs dimin C br ilis n,
  lvi dil kl rin  b di bir d lilis n.

Ey t rkliyin bu  lk d  y ks k minar si,
 Ey heyk li-m vb d  Allah   kb rin,

¹ 1335 z lhiccosinin 10-da (Qurban bayramı g n nd ) Œimal t rkl ri t r fnd n s laboti-milliy  il  S y m bik  minar sinin baŒına taxılmıŒ qartalın d Œ r l b, yerine sevimli hilalın tikilməsi m nasib til .

Şərqi səmayi-izzədə parlaq sitarəsi,
Çirkin əsərini əzmək üçün vəhşi bərbərin
Girdi hilal şəklinə ruhi-Süyüm bike
Etdi başında qartalın min parça, min tike.

Oldu cahane türk elinin qüvvəti sübut,
Kinli, inadlı düşmənimiz eylər etiraf,
Dünya üzündə türk eli bir eldi layəmut,
Etməz zəif onları min herb, min məsaf,
Dünya olunca hökm edəcək türk uluqları,
Dünya durunca həp duracaq türk uruqları.

YUĞ QIĞILCIMI

*"Əmir Teymur" nişanlı
Məhəmməd Tofiq bəyə xatirə*

Altun yurdum qalmış idi bir zaman
Qaniçici düşmənlərin əlində.
Yavruları boyun söyküb baxardı.
Qoca kibi gücsüz əli belində,
Azərilər hər bir yanda ağlardı,
Lalə kibi yürekləri dağlardı.
Çirkin dilək, alçaq məqsədli düşmən
İstərdi ki, Quran, İslam yox olsun.
Həm Türklüyün bir şöbəsi Turanda
Solsun da, həm qanlı əllərlə solsun.
Şu zavalın amilləri kamilmi?
Şu məqsədi icra etmək qabilmi?
Haqq ağlayır, batil gülür, sevinir,
Zülm atəşi alovlanır hər yanda.
Böylə solğun, böylə pozğun bir dəmdə,
Böylə düşkün, böylə yölgün bir anda
Ulu Tanrı Tofiqini göndərdi,
Gavurluğu islahığa döndərdi.

"Azərbaycan" qəz., 10 aprel 1919

DİLƏNÇİ

Etsən nə qədər naləvü əfqan, a dilənçi,
Bir zərrə verilməz sənə ehsan, a dilənçi!
Məxsus bu ay nazil olub biz üləmayə,
Əzbəs ki, bizik fatəhəxan ali-əbayə,
Həm mərsiyəxan, seyyidə,ərbabi-qinayə,
Layiq deyil, ölsən də sənə, gəlmə nəvayə!
Qismət ola bu naz, bu ehsana dilənçi,
Lazımdı yesin, molla və bəy, xan, a dilənçi!
Ehsan, necə ehsan, demə, bir bəzmi-ziyafət,
Bu dadlı yeməklər buraxır ruhə nəzakot.
Kəvsər kimi qarşımda durub kasəyi-şərbət,
Layiqdi belə məclisə əyan verə zinet.
Sən qapı-qapı seyr elə hər yan, a dilənçi!
Endir üzünə göz yaşı, al-qan, a dilənçi!
Yoxsa eşidibsən açılıb darüliane,
Göstərməsin heç vaxt ani xəllaqi-yegane.
Vallah gətirərsən bizi lap təngə, cəzanə,
Get, rədd ol, itil, evləri göz xanəbəxanə,
Vur başına, et nalə və əfğan, a dilənçi!
Şayəd tapasan dərdinə dərman, a dilənçi!
Ümid ilə çox baxma, bizim məclisə sari,
Oysun sənin ol bəd gözüni xaliqi-bari,
Bərbad elədin ah... belə şanlı diyari,
Nə gözləmədin nəng, həya, hörməti-ari,
Ey kaş, olasuz xakilə yeksan, a dilənçi!
Bəlkə işimiz kəsb edə saman, a dilənçi!
Od tüstisi hər evdən olan vəqtidə zahir,
Aş zənn eyləyib olmadasan ordaca hazır,
Guya yaradıb həqq səni hər süfrəyə nazir,
Ar eylə! Utan! Bari bir ey mülhədi-kafir!
Xəsmən ola ol xaliqi-sübhan, a dilənçi!
Kəssin səni həm həzrəti-sübhan, a dilənçi!

Lağar
"Zanbur", 1909

Nə yaman əsrdir, nə dövrü fəna,
 Zərrə mehri-vəfa tapılmazmı?
 Dağılıb yoxsa Kəbəyi-aliyə?
 Əhli-səni-səfa tapılmazmı?
 Niyə yetməz bu kari-ğəmə əncam,
 Niyə etməz bu dövr bədfərcam?
 Qan ilə dolmada ləbaləb cam.
 Söndü müşkülət, naz istiğna,
 Ah, bir qəmzədə tapılmazmı?
 Əsilsiz bir təsvirə insan,
 Niyə dildadədir aya vicdan?
 Yoxsa ümidvar olub hər an.
 Yaşayır min xəyal ilə, amma,
 Dərək edən bir ziya tapılmazmı.
 Cəhlə təcrid edib təbiətdən.
 Min xəyalət ilə həqiqətdən,
 Nə olur belə məzlimətdən.
 Bəhri-zihəyat niki-ədə?
 Doğri bir müqtədə tapılmazmı?
 Ey həqiqət, aya, əsiri-xəyal,
 Ey kamal, ay zəbuni-zülmi-zəval,
 Ey vücud, ey cinun əmri-məhal,
 Düzəcəksiz bu dərde sübhi və məsa?
 Buna bir intəha tapılmazmı?
 Etmə! Etmə xəyal ilə merac,
 Uçma! Uçma, sükut qıl möhtac,
 Alma rəya ilə cahandan baqi,
 Çökme, çəkmə nəvayi-vaveyla.
 Sən kimi mübtəla tapılmazmı?
 Toplasın hər qədər davami-səbat,
 Dağılar, göstərir kitabı-həyat,
 Kəsilib cümlə, verə bircə məmat,
 Bu maməti bilməm aya,
 Kəşf edən bir düha tapılmazmı?

Zahida, boşla bu xurafatı,
 Açma artıq mətə...
 Etmə təzvic huri-cənnəti,
 Hər qotur taziyə cəfa,
 Səndə arü həya tapılmazmı?

Lağar
 "Zənbur", 1909

BƏHRİ-TƏVİL

Şükr, səd şükr ola ol xaliqi-yektayə ki, icad eləmiş aləmi
 yoxdan, hərə bir nov yaşarlar, kimisi dərdu ələmlə, kimisi şahü
 fərəhlə, kimisi hey çalışır, ta ki edə kəsbi-məişət, biri fələ, biri
 bəna, biri nöker, biri ağa, biri zalim, biri məzlum, biri hakim, biri
 məhkum, biri döyməkdə məharət qazanıb, düzəxi cəllad kimi
 loğalanır, saymayır aləmdə nə Allah, nə peyğəmbər, nə qiyamət,
 nə ədalət, nədir insan, nədir Quran. Birisi acizi-məztər, biri biyari-
 diləfgar, nə edən vardır ianət, vəli çox zülmi-ihanət, nə deyim,
 ah!.. Əzilməkdən olubdur bədəni qapqara qançur, tökür göz yaşı
 rəncur, burub boynuna məhcur, əlaci kəsilib çarəsi yeksər üzülübdür.
 Yənə bunlardan əlavə nə deyim? Vah, nə deyim? Yox, yox, ilahi,
 nədi fələ, nədi mələ, nədi ağa, nədi mata, bunların cümləsin əfsanə
 hesab eyləyirəm. Keyf sənindir nə isə, məsləhəti öylə edirsən,
 yənə şükr eyləyirəm ki, məni-biçizi-dilənçi dil açıb başqaya sail
 kimi ilhah edən eyləmədin, həmdü sənalar edirəm, kəsbi-fəvaid nə
 ki, ləzzət var isə ruhuma aid, pəh, atannan nə gözəl eyşi-səfadır, nə
 əcəb mehri-vəfadır, bu qədər keflə şükr eyləməyim, bəs nə edim?
 Hansı ki, lütfi kəramətdən olu bir dahi-əsrəm, həm də qaziye-
 şəhrəm, hami şəhr əhli qabağında nökerdir, kəsibi, varlisi heç
 mənə təfəvüt eləməz, rüşvət külli alaram, həqqi əzib, nahaqqə
 imdad edərəm, müxtəsər öz keyfimi sürərəm.

Hələlikdə bu qədər bəsdə kifayət eylər ancaq...

"Arıq"
 "Zənbur", 1910

İRAN VƏ QONŞULAR

İran – Qonaqlar, qonşular zəhmət çəkibsiz, lütfünüz ali,
Qonaqlar – Nə zəhmət, yoldaş, İranı hərgiz qoymaq xali.
İran – Nə yoldaş, qardaş, hər şey görək ancaq məqamında,
Qonaqlar – Nə şey, hər bir kəsin qəsdı olur zahir kəlamında,
İran – Qurtarmış büsbütün evdən yeməklər, qalmamış vallah,
Qonaqlar – Gerəkməz belə sözlər, bizlər ki, birca ilxıyıq
kəllah.
İran – Balam, kəllahlara yem verməyə yox qüvvəmiz indi,
Qonaqlar – Satarsuz qab-qacaq, paltar-pəlas, at-mal ilə
kəndi,
İran – Bəli, satdıq pəlas, paltarı, siz də naqqa tək udduz,
Qonaqlar – Bizim təqsirimiz yoxdur, bizi özəldə siz tutduz.
İran – Qələt etdim sizə qardaş dedim, təqsir olub məndən,
Qonaqlar – Qələtdir, bəs nədir, qardaş olarmı canı,
düşməndən?

Necə, düşmən? Bəli, düşmən! Nə şərtile? Budur höcət?!
Kim vermiş onları? Atan?! Pəh, pəh, yerin cənnət!
İran – Nə yaxşı bəslədin övlad, evin abad, a rəhmətlik,
Tfu! Namusuna, minlər tfu, olsun lənətlik!

*"Vaq-vaq cinani"
"Zənbur", 1910*

ƏDƏBİYYAT

Bir acizəm, zəmanədə cəllada tabeyəm,
Ateş saçan o xunxari-fülada tabeyəm.
Zənn etməyin bu xişmi görmədən zibəs,
Çirkin binalı ələmi-icada tabeyəm.
Yerdən nümunə qanmıyaraq ərşə qalxıram,
Zira gülüvvi əzmi-icada tabeyəm.
Qol-qılçamı o rütbədə təqlid bağlayıb,
Həqdən gələn o sevgili imdada tabeyəm,
Xosrovmiyəm ki, şəkəri Şirin deyir dilim,
Yox, tutiyəm, fənaca bir övrada tabeyəm,

Dırnaqlarımda tişə, başım kuhi-Bisütun,
Bir zorlu, güclü, qüvvətli Fərhada tabeyəm.
Xaliq nədir, qadir nədir, mən də qadirəm,
Cənnət, cəhim, maliki-Şəddadə tabeyəm.
Vurram, uçurram ələmi, qırram cahani həm,
Yox bir ümidi-qeyri, bir quruca ada tabeyəm.
Dad ilə yox işim, vəli bidadi-fitrətəm,
Dünya yıxan şərəfli bidadə tabeyəm.
Namusnan qeyrət, himmət sözün demə,
Bunlardan özgə can ilə hər zadə tabeyəm.

*"Vaq-vaq cinani"
"Zənbur", 1910*

ƏDƏBİYYAT

Gədə, ya bin əl-İvan! Dinc ol, dolaşma bunca İslamə,
Tıxar axır səni zülmün yəqinən odlu bir damə!

Donuz tək burnunu bilmədiyən hər çamura soxma,
Tutub ayı kimi hər acizi pəncənlə çox sıxma.
Hamını gic qoyun sanma, tutub qurdlar kimi boğma,
Canım, erkək-dişi gözle, umumibir bilib sağma.
Gədə, ya bin əl-İvan, dinc ol, dolaşma bunca İslamə,
Tıxar axır səni zülmün yəqinən odlu bir damə.

Biyabani görüb bomboş çıxırma, çəkmə çox nərə,
Qudurma, qızma, artıq gəzmə, meydan gözləmə bəhrə.
Soxulma kor-koranə, kişi hər xeyr ilə şərrə,
Tutarlar quyruğundan həm atarlar cəmdəyini dışarə.
Gədə, ya bin əl-İvan, dinc ol, dolaşma bunca İslamə,
Tıxar axır səni zülmün yəqinən odlu bir damə.

Bu rütbə xuni-məzlumi tutub doldurma minayə,
Səni bir minacıq axır uçurdar çərxi-minayə.
Tfu, bir qeyrət et, məlun! Tfu, ey xırsi-pəspayə,

Uyubsan mollacıqlar tək aşa, bozbaşa, həlvayə.
Gədə, ya bin əl-İvan, dinc ol, dolaşma bunca İslamə,
Tıxar axır səni zülmün yəqinən odlu bir damə.

Usan, ar eylə, zülm etmə, hüququn gözle hər qismin,
Davam etmir, əmin ol böylə bir müstəkirrihi-rəsmi,
Müvərrixlər yazar bi şübhə lənətlər ilə ismin,
Görərsən xətin üstə partladı bomba ilə cismim.
Gədə, ya bin əl-İvan, dinc ol, dolaşma bunca İslamə,
Tıxar axır səni zülmün yəqinən odlu bir damə.

*"Vaq-vaq cinani"
"Zənbur", 1910*

ƏKİNÇİ

Yazıq, ey bəxtsiz qalan əkinçi!
Könül ağlar sənə hər an əkinçi!
Edəndə qəmli halın doğru təsvir,
Qələmdə ah olmaz tabi-təhrir.
Qələm hansı qəmin yazsın, ay yazıq?
Görünməz səndə bir dərdi-müvafiq.
Bütün ömründə düşdün min cəfayə,
Əlin qoynunda, boynun çiyin üstə,
Gözün ağlar, özün qəmgin, xəstə,
Nə oynində gözəl faxir libasın,
Nə bir rahat yerin, nə bir əsasın.
Evin darmadağın, yox istirahət,
Soyuq yağmur səni qoymazdı rahat,
O gün ki, qar-yağış göydən yağardı,
Eyində qanlı bir tufan qopardı.
Yağışdan gahi razılıq edərdin,
Gahi bizar olub möhnət çəkərdin.
Əkində daimi yağmur dilərdin,
Biçində yağmura nifrət qıldın.

Soyuq günlərdə tarla şumlarındın,
Əkinçim! Şumladıqca şumlarındın.
Gah at çəkməzdi, gahi xış sınırdı,
Gahi yorğun olub, canın yanardı.
Əsərdin, titrərdin, toxum əkərdin,
Uşaqtək əllərin hovkirərdin.
Xörəyin bir quru kifli çörəkdi,
Sənə qurdlu pendir, dadlı xörəkdi.
Dağarcıq balışın olmuşdi, fağır,
Cırıq bir kürk idi yorğanın axır.
Nə şamın, nə çırağın, nə madarın,
Nə rahat yerin, nə xoş güzərin.
Bu qəmli, qanlı hələtlə yaşardın,
Coşub dərya kimi qəmdən daşardın.
Nə idi məqsədin ey piri-kamil?!
Nə bəhrə zəhmətindən oldu hasil,
Cəfa çəkməkmi, qan tökməkmi gözəndən?
Üfunət iyləməkmi at, öküzdən?
Döyülməkmi, söyülməkmi qazancın?
Və ya zülm yeməkmi, rəfi-rəncin?
Qazandı sən, yedi birəhm zalim.
Yedi, kef eylədi çox şad və salim.
Səni məhv eylədi qeyrət, əkinçi!
Çürütdü canını zəhmət, əkinçi!
Birinci çəkdiyən mərdanə zəhmət,
Nədən biqeyrətə bəxş etdi nifrət.
Dikib göz zəhmətinə çox sitəmkar,
Hökumət, əğniya,ərbab, əhqar.
Hökumət! Ah, bir insan yeyən qurd.
Rəiyyətdə nə pul qoymaz, nə bir yurd?
"Fəqirəm, yazığam, rəhm et" – dinəndə,
"Səsin kəs", – söylər, – "ey nəfəhm bəndə!"
"Xudayi-ələməm, xaliqi-dəhrəm,
Mənə ağ olmayın cəlladi-əsrəm".
Hüququn hansı məzlum eyləsə dərk,
Onu zəncirü həbs axır edər tərđ.
Mürüvvət, rəhm, insafü ədalət.

Hökumətdə tapılmaz, çəkmə zəhmət,
 Bu nadan pullular, cahil böyüklər.
 Yaltaq, biar, binamus bəylər.
 Sənin tək, doğru bir insani əzdi,
 Əsasi-zalimi diqqətlə düzdi.
 Behəqqi mülk olan torpağın, yazıq,
 Əlindən aldı buərbabi-fasiq,
 Behəd oldu sənə həqqi atanlar.
 Sağ ol, əta sənə, millət satanlar.
 Qazandın sən, yedi cəlladi-səffak,
 Əkib-biçdin, təməllük etdi Zöhhak.
 Çəkən zəhmət sən oldun, ac-giryan,
 Yeyən zalimlər oldu, şad və xəndan.
 Soyuqda, istidə çəkdi nə zəhmət,
 Nəsibin zəhmətindən oldu möhnət.
 Çalışdın, bez geyindin zar və naçar,
 Geyindi qanıçən şahənə paltar.
 Cırıq bez içində çıxdı canın,
 Dağıldı cismi-zarın, axdı qanın.
 İpək xəz geydi sayəsində ərazi,
 Əyildi yay kimi qəddin büküldü,
 Qaraldı gözlərin, tori töküldü.
 Tükəndi, qalmadı bir zərrə zərən,
 Nə dizdə taqətin, nə gözdə nurun...
 Qabarlı əllərilə sən qazandın,
 Yedi zalim, baxıb həsrətlə yandın.
 Aman, zalim yedi, sürdü səfasın,
 Fəqət çəkdi o keyfin, sən cəfasın.
 Nəsibin böyləvü, ya hökmi-qəzami?
 Təəccüb böylə zalimə, həqqi-rizami?
 Bu zülmi hər görənlər ağlar, əkinçi!
 Cahani nalədən dağlar, əkinçi!
 Nə halilə edim təsvir halın?
 Nə növü oxşayım dərdi-mələlin?
 Çalışdın, tab etdin min bəlaya,
 Nə çarə zəhmətin getdi fənaya.
 Yeyib, yatmaqlığa olmazdı vaxtın,

Bəşərlər şahı torpaq idi taxtın,
 Libasın cib-cırıq, şındır-şın olmuş.
 Papağın pambığı çıxmış, dağılmış,
 Əkinçi olmaq üçün şanlı namın,
 Yapıldı, yanıqlı qan tərçümanın,
 Yuxun yox, yatmağın yox, yox tavanın,
 Quru yer astarın, gün sayəbanın,
 Nə gəzmək, nə yemək, nə bircə bayram,
 Nə cümə eylədin, nə oldun aram.
 Sənə bayram olardı, iş olanda,
 Sənə matəm olurdu qış olanda.
 Qış olanda möhnətin həddən aşardı,
 Demək, qəm dirnağı bağrın qaşardı,
 Soyuqlu qış günündə ac qatardın,
 Yanıqlı yay günü xırman çalardın.
 Nə qış, ey vay! Qarlı, qanlı bir gün,
 Boranlı dalğalı, tufanlı bir gün.
 Nə yaz, ay vay, ən vulkanlı bir gün,
 Şərərli, odlu, duxəx qanlı bir gün.
 Uzun bir aləm içrə gülməmişdi,
 Sənin rahatlığın heç olmamışdı.
 Nə yayda, qışda, payızda, baharda,
 Nə gündüz, nə gecə, sübhü naharda.
 Qış ilə yay sənə bir ana idi,
 Həyatın cümlə matəmxana idi.
 Gurultular zəhur etsəydi göydən.
 Partılıtlar qopardardı ürəkdən.
 Səmada ildırım çarpar görərdin.
 O dəm ahınla istiqbal edərdin.
 Yərə endikcə yağmur, yəni rəhmət,
 Tökərdin qanlı yaş, bədərdir-möhnət,
 Susuz, ac, natəvan, ətfalın ağlar,
 Sızıldardı bütün nazlı uşaqlar.
 Sarılıb qılçana pul istəyəndə,
 Yanıqlı "Ay ata, acam" – deyəndə,
 Nə eylərdin, necə sakit olardın?
 Gülərdin, ağlar idin, ya döyərdin?

“Xeyir söylərdim, ey nazlı uşağım,
 Baharım, dirliyim, sərsəbzi-bağım,
 Bu qədər qanlı göz yaşını axıtma,
 Yaralı qəlbimi yıxma, dağıtma,
 Bir az aram olub, dincəl, dayan, dur,
 Dağlanmış sinəmə az yaralar vur.
 Hava bir az açılsın, qar dayansın,
 Qonum-qonşu yuxusundan oyansın.
 Gedib allam sənə yaxşı yeməklər,
 Çörək, pendir, doşab, dadlı xörəklər”.
 Xeyr, bu sözlər etməz zərrə təsir,
 Bu gün allatmalar, ya tuli-təfsir,
 Bu dillərlə uşaq sakit olarmı?
 “Ana, acam” – deyən var-yox danarmı?
 Gözaltı hər yana göz gəzdirərdi,
 Müjgəndə qanlı yaş çin-çin düzərdi.
 Baxardın gül kimi solmuş əyalə.
 Ürəkdə başlardın ahu-nalə.
 Uşaqtək ağlamaq istərdin, amma,
 Vüqarın doğru yol verməzdi əsla.
 Özün əhli-əyalınla bərabər,
 Nə olardı ağlasaydın eyni-məşhər,
 Yemək yox, əlbəə yox, dam-dam yox,
 Müsibət çox, cəfa çox, dərdi-qəm çox.
 Xülasə, çarəsiz dişrə çıxardın,
 Gahi sağa, gahi sola baxardın.
 Evinde olmada göz yaşını gıryan,
 Bayırda qar, yağış etməkdə tüğyan,
 Ümidin kimsəyə yox, bitəhəmmül,
 Edirdin doğrusu Allaha təvəkkül.
 Bütün bir dövlətlidən çarə arardın.
 Cavabında fəqət “rədd ol “ alardın.
 Gəzərdin hər yanı qəmgin, bihal,
 Tapardın ta ki, birəhm baqqal,
 Necə baqqal, bir şümri bəd-əxbar!..
 Bilirdi kim acından can verirsən,

Yanırsan, dağlanırsan, qəm yeyirsən.
 Birə-beş malına qiymət qoyardı,
 Səni yıxmaqlığa min tor qurardı.
 Neçə saat səni dindirməz idi.
 Uşaq tək ağlasaydın dinməz idi.
 Daha bilməzdi xoş etmiş mələlin,
 Gözü ağlar qalib əhli-əyalın.
 Durardın müntəzir beş-altı saat,
 Əsərdin, titrər idin, piri-xəcalət...

. “Hilal” və “Şəhəbi-saqib”dən
 1910-1911-ci illər

DEYƏSƏN

Vay, bu yoldaş dediyim əhli-cəfadır deyəsən,
 Canımın düşməni, bimehri-vəfadır deyəsən.

Görsənirsə gözüme Leyli kimi rahnümün,
 Zülfini istər edə boynuma zənciri-cünun,
 Vadəyi-eşqdə ta edə məni zari-zəhun,
 Kəbeyi-səidə məhrumi-səfadır deyəsən!

Dost adı ilə bu gün düşmənimə satdı məni,
 Göstərüb mehri-özəl, aqibət aldatdı məni.
 Yar olub qeyrə, fəraq atəşinə atdı məni,
 Əsrə sultan isə də ibn gədadır deyəsən!

Əvvəl əldə mənə lütf etdisə bir cami-şərab,
 Zəhr imiş şərbəti, yaxdı dilimi, etdi kabab.
 Ney kimi hər nə qədər qılsa nəva, çalsa rübab,
 Girəməz guşimə! Bihüsni-sədadır deyəsən.

Sarıyib payımə əfiləri manəndi-kəmənd,
 Etməyir ar, edir vah, yenə naseh kimi pend.
 Başımı saldı bəlaya bu həpənd oğlu, həpənd,
 Xeyli bihörmət, bişərmi-həyadır deyəsən!

Ruyi-nəhsinə o gündən ki, düşübdür nəzərim,
Var-yoxum bitdi, hədər oldu bütün simü zərim.
Bağlamb sayeyi-məgrində əbədi rahgüzarım,
Zalim oğluna baxın, bəhri-bələdir deyəsən.

Əşgimi tökdü ruxi-zərdimə hali-jalə kimi,
Qan edib bağrımı dağlatdı dili-lalə kimi.
Məhvəş tutdi mənim dövrəmi gəm halə kimi,
İndi afaqə düşən əksi-ziyadır deyəsən!

Verdim əğyar əlinə anlamadan ahü zimam,
Bu xəyal ilə ki, mən də oluram naili kam.
Əksinə, indi dutub bərk yaxamdan da zəkam,
İşimin aqibəti xeyli fənadır deyəsən.

Etmədi əhdə vəfa, yox mənə bir yarı-müin,
Döndü zəqquma damağında mənim maiməin.
Yağdırır kəlləmə atəş bu ləin, ibn-ləin,
Eylə şiddətlə ki, cəlladi-cəzadır deyəsən!

Bizim şəriətdə bu gün məclisi-matəm günüdür,
Düşmən əhvalimi bəzl etməyə hatəm günüdür.
Əlqərəz: qətlü cidal, dərdi-dəmadəm görünür,
Menzilim qətlgahi Kərbibələdir deyəsən.

Nəsim
"Babayi-Əmir", 1915

VALLAHİ, BILLAHİ!

Ölkədə getdi cana, malü can vallahi, billahi!
Daralmış başıma bu gün cahan vallahi, billahi!
Fərağın şəninə pərvanə tək daldımsa da, lakin,
Vüsalından məhruməm inan vallahi, billahi!
Fədayi-eşqin oldu şövkətim, düşdüm şərəfətdən,
Gülər düşmənlərim indi əyal vallahi, billahi!
Əlimdə mum olan acizlər olmuş indi qüdrətilə,
Böyük bir əsrdir atəşfəşan vallahi, billahi!

Gecə fikrin vüsalinlə qumari eylədim adət,
Uduzdum vari-yoxu, etdim fəğan vallahi, billahi!
Gəhi cövri-fərağınla gedib meyxanə küncündə
Şərabi-nab içib oldum "piyan" vallahi, billahi!
Silahi-nəkbət, əldə ləşkəri-qəm, dəmbədəm eylər,
Vücadum qələsin bombardman vallahi, billahi!
Suvarım göz yaşım ilə, bəslədim bir məqsəd,
Onu da soldurub badi-xəzan vallahi, billahi!
Gərək Leyla yolunda can verən Məcnuni-möhnətkeş,
Adımı ələsin virdi-zəban vallahi, billahi!
Mənəm bu aləmin Fərhadi-biimdadi, ey Xosrov!
Ədudur çeşminə Şirin ləban vallahi, billahi!
O qədri düşmüşəm qürbü qədrdən ki, görən söylər,
Həqarətlə mənə qıllı qaban vallahi, billahi!
Rəqibin canı yansın, canımı şiddətlə aldirdi,
Məni etdi cahanda bağrı qan vallahi, billahi!
Usanmaz etdigindən, naləvü feryadına baxmaz,
O qədri yalvarıb çəksəm aman, vallahi, billahi!
Hər kimə bir qissə həqq yazsan, yəqin eylə,
Sənə aləm yazar min dastan, vallahi, billahi!

Nəsim
"Babayi-Əmir", 1915

TEATRO VƏ MUSİQİ (ciddi)

Yanvarın 22-də Üzeyir bəy cənablarının "O olmasın, bu olsun" operettası mövqeyi-tamaşa qoyulmuşdu. Tağıyevin teatrosu başbaşa dolu idi. Kamali-cəsərdə deyə bilərəm ki, tamaşaçıların bu çoxluğuna nə qədər operetta bais idisə də, on o qədər də sevimli artistimiz Mirzağa Əliyev cənablarının iştirak eloməyi bais idi. Çünki məzkur operetta monayi-xas ilə müşarileyh Mirzağa Əliyevdən ibarət idi. Mirzağa cənabları üçüncü pərdədə mühərririmiz və məşhur şairimiz Əlabbas Müznib əfəndinin bir şerini seğah havasile oxudu. Şeir isə budur:

Getmiş cəfavü cövr ilə əldən qərarımız,
Qəhrü qəzəblə səlb olunub ixtiyarımız.

Səlb olmadı tramvay işi, artdı dərdü qəm,
Payi-piyadə seyrə çıxır gül üzümüz.

Şollar suyuna qırx neçə milyon gedib, yənə,
Qan nuş edər fəğan ilə xurdü kübarımız.

Abad evin ey intelligent, saxla novı qod,
Qoy köhnə rəsmə od vura fəryadü zarımız.

Varlı qumara, şampana aludədir müdam,
Yoxsul çoxaldı, badə gedib izzü aramız.

Arif danışmır öz dilini, rusca söyləşir,
Dilimiz kimi fənaya gedibdir vüqarımız.

İslam adı olubdu bizə bir ləkeyi-cəmal,
Heç yerdə qalmamışdı bizim etibarımız.

Cəmiyyət hər biri özünü bir yanə çəkir,
Mövludi dörd yerə bölübərbabi-giramımız.

Nazlı xanımlar evdə qalıb ax-uf ilə,
Qarıçnalar dalınca düşüb tacidarımız.

Palçıq içində cümlə müsəlman məhəlləsi,
Harda qalıb çilenlər, piri-ixtiyarımız?

Müftə gəlib teatra, ey qalmaqal salan,
Versin min il ömr sızə pərvərdigarımız.

Ariflərə dolaşma, həzər eylə, Müzniba,
Tainki, boğmasın səni də iqtidarımız.

"Babayi-Əmir", 1916

SOLĞUN HƏDİYYƏLƏR

Keçənlərdə məşhur artist Mirzəğa Əliyev cənabları tərəfindən teatroda uğunub sürəkli alışıqlara məzhər olan bu şəri əhəmiyyətinə görə bir çox kim-sələr idarəmizə müraciət edib bizdən istəyirlər. Ona görə biz dəxi dərc edirik ki, arzusunda olan cənablar üçün öldə etmək asan vəchle mümkün olsun:

Ey dil, nə yatmışan? Gözün aç, bir cahənə bax!
Dünyanı yandıran sitəmi-biimənə bax!
Varlı evində "yolka" bəzər "Annalar" üçün,
Səkkiz yetimi ac yatan Mehribana bax!
Beldə tapança bu qoçu adlı dənini gör,
Ədayə tülkü, qardaşına, arslana bax!
Dumada olan "çlenlərə", bərbad olan evə;
Ərşi-xudayə övc edən ahü fəğanə bax!
Ariflərin bu milləti biçərəyə etdiği,
Xidmətlərinə bir mən ölüm – arifənə bax!
Hər birinin yanında gəzər bir gavur qızı,
Evdə qalan o müsəlmani-bizəbanə bax!
Aclar qırıldı, yox olara bir kömək edən,
Ürfənə bax, cəmiyyətə bax, kardənə bax!
Cəmiyyəti yeyib qurtarır qarnı zorbalər,
Meydan dolusu saili-xanimana bax!
Müznib, uzatma mətləbi Allah eşqinə,
Başçı əlində xəncər, tirü kamana bax!

"Babayi-Əmir", 1916

QOÇAQ OLAN GƏLSİN

Açılmış bəzmi-işrət, talibi-infaq olan gəlsin,
Qurulmuş rəzmi-qüdrət, şəhreyi-afaq olan gəlsin,
Dağılmış mərđi-meydan, dəstəsi yaltaq olan gəlsin,
Pozulmuş xəlqi xoşlar, düşmən əlaq olan gəlsin,
Bu meydan əhriman meydanidir, qoçaq olan gəlsin.
"Səadət" məktəbin yıxmaqlığa müştəq olan gəlsin.
Bizə lazım deyil məktəb, cəhalətxanə sağ olsun,

Gərəkmez bayquşa abadlıq, viranə sağ olsun.
 Əlində "rüfəqə" mın ləbriz meyi-peymanə sağ olsun,
 Həqiqət kara gəlməz, dilsixan əfsanə sağ olsun.
 Bu meydan əhriman meydanıdır, müştəq olan gəlsin.
 Səfayi-hüsni-dilbər aşiqi-şəbdalara bəsdir,
 Şərabi-ləli-canan, dəhrədə rüsvalara bəsdir,
 Kitab eşqilə qeydi-cünun, danalərə bəsdir,
 Cəhalet dərsi, zindan küncü nabinlərə bəsdir.
 Bu meydan əhriman meydanıdır, qoçaq olan gəlsin!
 "Səadət" məktəbin yıxmaqlığa müştəq olan gəlsin.

"Tikan kolu" kitabı, Bakı, 1917, səh.21

ODLARƏ MƏNİ

Çərxi-dun saldı Allah, yanar odlarə məni,
 Qoydi həsrət sarısaç, gözləri göy yarə məni.
 Həqq bilir mən o məhin aşiqi-dildadəsiyəm,
 Aşiq ömrün uzadan zülfinin üftadəsiyəm.
 Maldan keçmişəm, indi ölüm amadəsiyəm.
 Keyli xoşbəxtəm edə tiğ ilə sədparə məni,
 Bənd qıldım dilimi türreyi-tərrarına mən.
 Etdim əmlaki fəda arizi-gülınarınə mən,
 Uydum ol Leylivəşin ləli-şəkər-barinə mən.
 Saldı Məcnun kimi axırda da kühsarə məni.
 Qıldım eşqində bütün dövlətü sərvətmi fəda,
 Qalmadı məndə daha qeyrətü namusü həya.
 Şahbazi-fələkizzət idim aləm ara,
 Döndərib indi necə kərəkəsi-mirdarə məni.
 Hər yetən tən edər oldi pozuq əhvaluma, ah!
 Buna biarlığumdur mənim aləmdə guah!
 Eylədim cümlə atamdan qalan əmlaki təbah,
 Yüz cəfa görsəm əgər tərku qailə mərəm,
 Çin xaqanıdır ol, anə xəta eyləmərəm,
 Tüfürərsə üzümə xəlq, həya eyləmərəm,
 Etmərəm ar əgər etsə də, avara məni.

"Tikan kolu", səh.22

EDƏR, GEDƏR

Aqıl olan səxa evin cümlə xərab edər, gedər.
 Qəlbi-fəqiri atəşi-qəmlə kabab edər, gedər.
 Rəhmü mürvəti atıb rahi-şəqavəti tutar,
 Mali-yetimi həm udub şəri-şərifəni atar,
 İzzəti-nəfsi tapdayıb, milleti düşməne satar,
 Malü-mənali-müslimi misli-turab edər, gedər.
 Salınmaz ağıllı şəxslər dərdi-bəlaya başını,
 Hərgiz eşitməz aləmin naleyi-xıraşını,
 Zülm ilə yoxsulun tökər ruyinə qanlı yaşını,
 Arizi-alə direyi-ahi hicab edər, gedər.
 Ərzü-səmanı tutsa da, qüdrətilə silahi-fən,
 Əhli-cahan geyinsə də, rahi-qəza üçün kəfən,
 Nari-cəfada yansa da, zülmi-ədu ilə vətən,
 Əhli-zəkat onları bəhrə hübab edər, gedər.
 Hər kimin ağı var isə xəlqə edər əziyyə,ət,
 Çal-çap edib bina qılar məclisi-eyşü-işrəti,
 Sənyalara fəda edər qeyrəti, ari, dövləti,
 Gördüyü işləri bütün eşq hesab edər, gedər.
 Aclar acından ölsə də, əhli-kamal işi deyil,
 Kim acınarsa bu işə, şübhəsiz, ol kişi deyil,
 Çünki o ac ölən adam heç əcəllə ölmüş deyil,
 Bunlara fəhm sahibi zənni-qurab edər, gedər.
 Sahibi-iqtidar olan qardaşını salar qəmə,
 Başına qardaşının vurur güllə və qəddarə, qəmə.
 Məkkədə ya ki bol edər səyilə çarə Zənzəmə.
 Zövqi-səfai-həci həm gözlərə xab edər, gedər.
 Mərifət əhli cəhd edib düşməne sari andırar.
 Dindəşinin xəyalini külli cəhanə qandırar,
 Zülmilə xeyməgahını nari-fəsada yandırar.
 Min evi payimal edib çoxlu səvab edər, gedər.
 Zati-nəcib olan gərək gözləməsin rahi-ədəb,
 Qətlilə ömrünü sürə, çəkməyə möhnətü-təəb.
 Fisqü fücürə olmasa kim ki, zəmanədə səbəb,
 Qövmini, əqrəbasını xanəxərab edər, gedər.

"Tikan kolu", səh.23-24

FƏRYADÜ VAVEYLA

Baxma, ey dil, millətin fəryadü vaveylasına,
Cəhd qıl milçək kimi qon süfreyi-halvasına,
Aşiqi-firdövs qıl, düşsün bəla-səhrasına,
Etina etmə əsir olmuş Vətən leylasına.
Mübtəlayi-dərđi-eşq et, sal cünun səhrasına,
Molla ol, heyzü nifasi əlli il təhsil qıl,
Fənni-istibrani yetmiş dörd il təhmil qıl...
Çıx xurafati-cəhanın ərşeyi-balasına,
Zahida, nə qəsdilə zülfü-nigarə bənd ol,
Tut nəzərdə hurini vaiz kimi xursəndə ol.
Düş havayi-nəfəs ilə allahlıq xülyasına,
Mınbərə çıxdıqda vəz et qisseyi-tilavətdən,
Məscidi doldur qəmi-harutdən, marutdən.
Təxtü taci boşla, nəfs et rütbeyi-tabutdən.
Hər nə gəlsə et bəyan, lahutdən, nasutdən,
Baxma Qurani-kərimin hikməti-əlasına,
Fatehi-mülk olduğı şani-vəla əfzasinə...

"Tikan kolu", səh.24

VARLILAR DEYİR

Varlılarıq, keyf bizim keyfdir,
Kasıba bayram eləmək heyfdir.

Novruz olub gəldi bahar, ötdü qış,
Ha yığışb Kəblə Xudi, hac Məmiş.
Almadayıq püstə, badam, yer-yemiş,
Adə, açıl, ay loti, qoyma qəmiş.
Varlılarıq keyf bizim keyfdir,
Kasıba bayram eləmək heyfdir.

Göz yaşını tək fūqərə, ağla sən,
Boynuna salsan da acından rəsən,
Görsən uşaqları acından əsən,
Eyləmərik rəhm, bizik başkəsən,

Varlılarıq keyf bizim keyfdir,
Kasıba bayram eləmək heyfdir.

Siz üzə tökdükcə təhəsürlə qan,
Xoçanı yan-yana düzərik şadiman.
Sızla ürək yanğısı ilə fəğan,
Biz də deyək şövqilə, urra, a can!
Varlılarıq, keyf bizim keyfdir,
Kasıba bayram eləmək heyfdir.

"Tikan kolu", səh.29

HANSI CƏMƏƏTDƏ VAR?

Pəh, belə hikmət, belə qeyrətlə ar,
Söylə görüm hansı cəməətdə var?

Ərseyi-qövğədə igid canlıyıq,
Şanü şərəf, sahibi türkcənliyiq.
Elmlı, sənətli və ürfənliyiq,
Çalğılı, oynaqlı və cananlıyiq.
Pəh, belə himmət, belə qeyrətlə ar,
Söylə görüm, hansı cəməətdə var?

Annaların quş kimi süzməkləri,
Dil-dodağın gül kimi büzməkləri.
Soyalarnı naz ilə gəzməkləri,
Aldı müsəlmandakı simü zəri,
Pəh, belə himmət, belə qeyrətlə ar,
Söylə görüm hansı cəməətdə var?

Aclar acından qırılır sərbəsər,
Çılpaq uşaqlar hamı çöldə əsər.
Tiği-cəfa xürdi büzürki kəsər,
Açmasa bostandə gəlin külbəsər,
Baxmayacaq onlara heç bir nəfər.
Çünki olub baş bizə Molla Səfər,
Pəh, belə himmət, belə qeyrətlə ar,
Söylə görüm, hansı cəməətdə var?!

"Tikan kolu", səh.26-27

DOLMAZ CİBİŞDANIN SƏNİN

Bilmişəm, canım, nədir fəryadü əfğanın sənin,
Boş qalıb çoxdan beri dolmaz cibişdanın sənin.
Dinü məzhəbdən danışma, pərdə çəkmə gözlərə,
Mələnet mərhuni olmuş dinü imanın sənin.
Hər zaman şeytana kim, lənət oxursan boş yerə,
Bəlkə namələumdür ən doğru sübhanın sənin.
Coşma, nari-nəfsini abi-təbiət xak edər,
Şühəsisiz, badə gedər şiddətli tüğyanın sənin.
Etmə çox nəmmamlıq, uydurma xəlqi fisqinə,
Lodkaçı olma, davam etməz bu yelkənin sənin.
Bir vəbai-müfsidsən büsbütün mikrob dolu,
Kimseyi iğfal edər zənn etmə həyəcanın sənin.
Cahiliyyət dövrü idi dövrən, ey məlun, yəqin,
Keçdi getdi, rahat ol, gəlməz o dövrənin sənin.
Bir zibil boçkasıdır başdan ayağa peykərin,
Çalma çox kəfگیر kimi bomboşdu qazanın sənin.

"Tikan kolu", səh.94

İBARƏTDİR

"Bizim yerlərdə hüriyyət əsarətdən ibarətdir",
Çalışqanlıq, hünərvərlik ətalətdən ibarətdir.
Qələm aldıqda boş fəryad ilə kağız dolar daim,
İşə gəldikdə iş ancaq şematətdən ibarətdir.
Həmişə boşboğazlıq, xudpəsəndlik hökm edər bizdə,
Bu viran ölkədə izzət rəzalətdən ibarətdir.
Sabah get vaizə ərz et, çəkilsin bizim zindandan,
Bu bəzmin əhliərbabi-məharətdən ibarətdir.
Əsiri-zülfi-Sonyayıq, uzun ömr istərik həqdən,
Cünuni-eşqimiz əqlü rəqabətdən ibarətdir.
Tərəqqi naminə kəsb etdiyimiz şənüülviyyət,
Qumar, içgi, müfsidlik, qəbahətdən ibarətdir...

"Tikan kolu", səh.98

* * *

Düşdü dil bir dilbər in eşqində qəm zindanına,
Razı olmuş öylə ki, baxmaz qəmin payanına.
Rahi-cananında kim ki, canfəza olmazsa,
Nail olmaz məqsədinə, vüsləti-cananına.
Kəbeyi-kuyi məhəbbət aşiqin minasıdır,
Müftəxirdir eşqində kim, boyanmış qanına.
Ruzi-şəb Fərhad çapdı Bisütuna tişəsin,
Baxmadı Şirin üçün Xosrovların əfqanına.
Get-get ey zahid! Mənə eylər kifayət dilbər in,
Sən kimi mən uymaram hərgiz cinan qılmanına.
Tapmaz heç kimse cahanda, gənc, ya abadlıq,
Girməse əvvəlcə dəhrin bayqulu viranına.
Mahrular vədinə aldanma Müznib, kizbdır,
Lənət et daim mükərrər onların əhsanına.

* * *

Düşdüm fəraqi-möhnetü qəmi ahü zarına,
Oldum nişani-xədəngi-bəla bərqi-barına.
Canan yolunda canımı verdimsə yetmədim,
Dilbərlərin zəmanədə bir cansiparına.
Dağlarda bağır dağlı olan lalələr, gözüm,
Rəhm eyləyir baxarsa, dilim dağidarına.
Əbri-bahar kimi gözüm ağlayır müdam,
Əsrin yetməmiş o səfəli baharına.
Hicrana kim davam qılarsa qoy eylesin.
Ey vah! Yox davamım o hicrin mədarına,
Lənət o eşqə kim, yaşayır dünyayi-cismidə.
Səbr eylər, davami-üni-qəmi-əğbarına,
Müznib siyahi-zülfi-nigarə ümid edib,
Olmuş düçari-cövrü cəfa şahmarına.

* * *

Tutdum nigar zülfini həblülmətin deyə,
İçdim şərab-ləlini maülməin deyə.

Atdıqca lövhi-sinəmə müjganları oxun,
Dözdüm ki, yar qıla, ya piri-ahənin deyə.

Etdim davam föhşinə ərşi-aşyanımın,
Ayə gətirmiş həzrəti-ruhüləmin dayə.

Faş eylədim İskəndər, Dara xətlərin,
Ey dil! Sənə bu mülkdə fəqfuri-Çin deyə.

Qorxdum görəndə kim, gözi-qaşə olub yaxın,
Əldə kaman düşmən edibdir kəmin deyə.

Qurani xətbəxət edərəm xətm mödd ilə,
Xətti-nigar şode, çin-cəbin deyə.

Zahid görüncə Müznibi, zari-əmini-eşq,
Təkfirə başladı onu duni-ləin deyə.

"İqbal", 6 fevral 1914

* * *

Tari-zülfündən nigarım, boynuma vurdun rəsən,
Ol səbəbdəndir deyirsən adıma divanə sən.
Zəxmdarə zəxmdən ərzi-hikayət eyləmə,
Ey həyati-ələmi bir tənə-naz ilə kəsən.
Ləli-nabında ürək pəbend olmuş daim,
Sayeyi-zülfündə tutmuş dərddi könlüm Vətən,
Qaşların tağına mehrabi-ibadət eylərəm.
Kim, edir bu qəddimi qəmdən kaman əsa edən,
Şadnakəm yadi-ruyinlə bəlayi-hicridə.

Vəslin əlhəqq vüsulundur mənə məhzum edən,
Ləzzəti-dünyayi-üqbani fəraqi-yarda,
Kəlmə-kəlmə şərh edib yazmışdı piri-mümtəhən,
Badənüşan anlamaz, Müznib, yəqin ol nəşəni,
Ani ki, anlar nigarım, ləli-nabını əmən.

* * *

Rahi-canana fəda etdim sə nazlı canımı,
Gözlədim, sındırmadım mən əhdimi, peymanımı.
Allah, Allah, hər qədər yarım cəfa etsə, fəqət,
Dinləsin əfğanım ilə didəyi-giryanımı,
Bağban açmasa gər dərvişə babi-gülşəni,
Axır ol bağım nəsimi oyadır dərbanəmi.
Zəhmətim doğru olarsa, zayə olmaz heç zaman,
Aqibət tədib eylər düşməni-nadanımı,
Od içində yandığım gördüm bütün əğyarımı,
Ol səbəbdən açmışam mən sineyi-suzanımı.
Zahida, təkfir etdiyən təkfir ilə,
Etmərəm qaib yəqinə bir zaman inamımı.
Müzniba, minayi-həqq qurbanıyəm, ərbabi-həqq,
Aqibət, təmir edərlər bəqeyyi-viranımı.

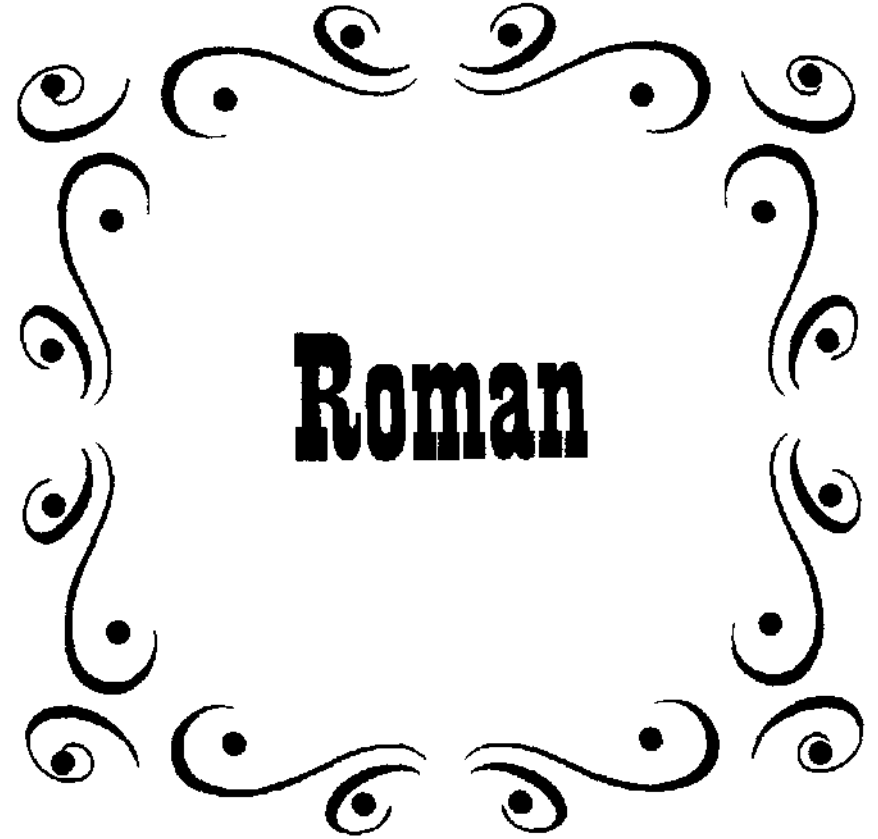
* * *

Dilbərə, mehri-dilin hicrana salmışdır mənə,
İntizarın naləvü əfğanə salmışdır mənə.
Aldı aramım əlimdən bu bəlayi-hicrətin,
Bir kiçik zəvrəqçətək tufana salmışdır mənə.
Leylivəş rüxsarın dəryadı, ey gülgün camal,
Çöllərə Məcnun kimi divanə salmışdır mənə.
Arzuvi-vəslətin şövqü gözüm pərvanəvar,
Yanmaq üçün atəşi-suzana salmışdır mənə.
Cənnəti-rüxsarına baxdım, günah etdim, bəli,
Ol səbəblə qüdrətin niranə salmışdır mənə.

Həmdəm oldum zahidə imanımı səlb eylədi,
Söhbəti gör, pənceyi-şeytana salmışdır məni.
Müzniba, məhrələrin eşqi cahanda eşqidə,
Büsbütün azad ikən zindana salmışdır məni.

* * *

Fəğan, dövrən bu dünyanın əlhəzar olduğun bilməz.
Təbii suslu əcnasın həp ezdad olduğun bilməz.
Şəfəq zənn eyləyir hər kəs səmada qırmızı əksi,
Dəhanımdan uçan bir odlu fəryad olduğun bilməz.
Gözümdən axdırır qanlı ürəyimin qanını mahım,
Nədən bu hökmün axır qanlı bidad olduğun bilməz.
Atar bir anda minlərcə ox, ol bivefa dilbər!
Dağılmış qəlbimin əfsus bərbad olduğun bilməz.
Məni qəmgin görüb də, gül kimi hərdən olur xəndan,
Nədən bu şad olan axırda naşad olduğun bilməz.
Həmişə guşeyi-ziliətdə zahid-vird edər, əfsus!
O zillətine səbəb dünyada əfrad olduğun bilməz.
Mələmət eyləyirsə, Müznibi əhdi-fəna, zira,
Cahanın eşq üçün ancaq bir icad olduğun bilməz.¹

Roman

¹ Qozəllər Ə.Müznibin arxivində "Divan" adı altında saxlanılan əlyazma dəftərindən seçilmişdir. Bax: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Respublika Əlyazmalar İnstitutu. Ə.Müznibin arxivi, fond 23, siyahı I, saxlama vahidi 5.

YUSİF VƏ ZÜLEYXA

Mündəricat: Həzrəti-Yusifin yuxu görməsi və qardaşlarının həsəd edib atalarını aldatmaları, Yusifi quyuya salmaları. Bir tacirə qul satılıb Misirə aparılması və Misirdə satılması, Misirin hökmdarı Əzizin onu alması və Züleyxanın ona aşiq olması və on axırda Misirə hakim olub qardaşları ilə görüşməsi və atası Yəqub əleyhissəlamla mülaqat etməsi.

BƏRADƏRİM TÜRK OĞLUNA

Cahan Musayi-eşq üçün həmişə dəşti-Sinadır,
Qalan Sina, gedən Musa, qəribə bir müəmmadır.
Təcəllə etsə hər yerdən həqiqət nuri, vallahi,
Yəqinən həsrətü cansuzü Senanü xummaradır.
Ənəl-həqq söyləyib bərdar olan Mansurdur, amma,
Örümçəktək yazıq Vamiq əsiri-zülfi-Əzradır.
Yıxıq damlar, sökük evlər, batan adlar, yanan canlar,
Tamamən qüdrətü eşqü qəmi Məcnunü Leyladır.
Düşünsün eşqi, hiddətlə durub tərif edən aşiq
Ki, görsün aləmi bərbad edən həp eşqü sevdadır.
Həqiqətlə çıxan canlar, ədalətlə axan qanlar,
Səfayi-hüsni Yusifdir, mücəssəm bir Züleyxadır.
Bugünkü elmi-hikmət, aləmi-qüdrət ara Müznib,
Xəyalü fikri-Adəmdir, behiştü hicri-Həvvadır.

BİRİNCİ FƏSİL

Yəqub əleyhissəlam ərzi-Kənanə gəldi. Özüne yer və yurd bina edib sakin oldu. Müşarileyhin iki arvadı var idi. Birinin adı Rəhilə, o birinin isə Ləya idi. Ləyadən on, Rəhilədən isə iki övladı olmuşdur.

Ərzi-Kənan bu gün Beyrut vilayətinə tabe Nablis sancağıdır, yeri dənizdən çox hündürdədir, havası lətif və mütədil, bağlıq, bağçalıq və məmur bir yer olduğuna görə cənab Yəqub orda vətən tutub, qalmağı çox münasib bildi.

Yusif əleyhissəlam o zaman iki yaşında idi. Kiçik qardaşı Benyamin isə hənz qundaqda idi. Anaları da vəfat etmişdi. Həzrəti-Yusif fəvqəladə gözəl və nəhayət dərəcədə zəkavətli bir uşaq olduğu cəhə-

tilə atası hamı övladlarından onu çox sevərdi. Heç bir vaxt yanından ayırmazdı. Müşarileyh dörd-beş yaşlarında olduğu halda böyük adamlar kimi ağıl və bacarıq əsərləri göstərirdi. Və ziyadəsilə atasının məhəbbət və məvəddətini qazanmağa müvəffəq olurdu.

Bir gün Həzrəti-Yusif əleyhissəlam səhər yuxudan durunca atasının yanına gəlib dedi: "Ata! Bu gecə çox qərribə bir yuxu görmüşəm. Gördüm ki, mən bir kürsi üstündə oturmuşam. Göydən on bir ulduz ilə ay və günəş yerə enib yanıma gəldilər və bərabərimdə səcdə edib yerə yıxıldılar".

Yəqub əleyhissəlam oğlunun bu yuxusuna böyük əhəmiyyət verib təqdir etdi. Dərhal cənab Yusifi qucaqlayıb dedi: "Oğlum, saqın bu yuxunu bir kəsə və qardaşlarına söyləmə. Qorxuram ki, paxıllıq edib səni tələf etməyə çalışsalar, çünki şeytan insanların düşmənidir. Onların qəlbine bir ədavət, bir həsəd yerləşdirərsə, sənin bəh-tiram olmağına səbəb olurlar. Gördüyün yuxunun isə təbiri belədir: Cənab heçq səni qardaşlarının hamısından ali edəcək və onlar sənin hüzurunda baş əyəcəklərdir".

Yusif atasının bu əmr və tövsiyəsinə görə yuxusunu heç bir kəsə söyləmədisə də, atasına söylədiyi zamanda qardaşlarından biri eşidib Yusifin yuxusunu, atasının tövsiyəsini tamam-kamal qardaşlarına xəbər verdi. Onlar onsuz da atalarının Yusifi onlardan çox sevdiyini bilirdilərsə də, bu iş həsədlərini daha da artırırdı. Ona görə Yusifin haqqında cürbəcürə tədbirlər etməyə başladılar. Axırda bu məsələni müzakirə etdilər. O halda onlardan biri dedi:

– Bizim hər birimiz bir güclü igid və pəhləvan deyiləcək dərəcədə qüvvətli, kəsbi-kar sahibi və son dərəcədə iş görəndə olduğumuz halda atamız Yusif kimi kiçik və heç bir işə yaramayan bir uşağı bizdən çox sevər, hər vaxt da bizdən artıq tutub yanından əsla ayırmayır. Bu işə şübhəsiz atamızda böyük səhv etmək əsəridir. Buna görə Yusif nə qədər qalırsa, atamızın əsla bizə məhəbbəti olmayacaqdır, olsa da layiq olduğumuz vəchlə rəğbət etməsi mümkün deyildir. Buna bir çarə tapmaq lazımdır.

Bundan sonra o birisi:

– Onu ortadan götürmək lazımdır. Yusifi öldürməliyik.

Üçüncüsü:

– Xeyr, öldürməyə, onu götürüb yalnız bir yerə atmalyıq. Belə edərsək, canımız ondan xilas olar. O olmadıqda atamız bizə meyl

və məhəbbət edər, sonra cümləmiz tövbə edib, asudəliklə ömür edərək. Atamızın hər bir əmrinə itaət edib onu özümüzdən xoşnud etməyə çalışırıq.

Bunun bir təklifindən sonra böyük qardaşları və ziyadə ağıllı, bacarıqlı olan Yəhuda söz alıb dedi:

– Yusifi öldürmək heç yaxşı deyildir, çünki qətli-nəfs böyük günahdır. Ancaq onu götürüb yolun kənarında bir quyuya salmaq, bəlkə oradan keçən karvanlardan biri tapar, alıb özü ilə bərabər aparar. Bu surətlə onun qanı üstümüzdən və beləsi başımızdan rəf olub gedər.

Bu təklifə hamısı razı oldular. Fəqət bu işi əmələ gətirmək lazım idi. Bu işə çox müşkül idi. Çünki cənab Yusifi atasının yanından ayırmaq mümkün olmayan kimi idi. Ələlxüsus, Yəqub əleyhissəlam cənab Yusifi gördüyü yuxudan sonra bir dəqiqə yanından kənara buraxmırdı. Həmişə kamali-ehiyatilə yanında saxlayırdı.

Artıq məsləhət və məşvərətdən sonra qərar verdilər ki, atalarının yanına gedib Yusifin onlarla bərabər səhraya gətməsi üçün izn istəsinlər. Yəhuda onların qabağına düşüb atalarının yanına gətdilər. Aralarında verdikləri qərar mövcubincə Yəhuda Həzrəti-Yəquba söylədi:

– Sevgili atamız, biz qəsəbə kənarına gəzməyə gedirik. Orada bir qədər oynayıb, təzə hava alacağıq. Belə halda sevgili qardaşımız Yusif belə seyri-səfadən bütün-bütünə məhrum qalır, ona olan məhəbbətinin çoxluğu cəhətdən həmişə həbs edirsən. O da insandır, yazıqdır. Nə üçün onu bizimlə bərabər gəzməkdən, dolanmaqdan, oynamaqdan mən edirsən. Biz o biçarənin uşaq olduğu halda, hər şeydən məhrum olmasına artıq təəssüf edirik. İzn verin, onu da özümüzlə bərabər səhraya apararaq, o dəxi göylükdə, çəmənlikdə gəzib oynasın. Saf havalarda səhralarda dolanıb bir az yubansın.

Həzrət Yəqub əleyhissəlam oğlanlarının bu ricalarını eşidincə dedi:

– Bəli, övladlarım, haqqınız vardır. Yusif hər cürə uşaq oyunlarından məhrum olur. Ancaq onu sizinlə göndərməyə qorxuram. Çünki siz oyuna məşğul olarsınız, biri-birinizi qovub keçməyə çalışdıqda o yalnız qalar, kiçik uşaq olduğu cəhətilə özünü mühafizə və müdafiə edə bilməz. Qurd isə gəlib onu tələf edər.

Atalarının bu dediklərinə cavabən dedilər:

– Baba! Bizim hər birimiz qüvvətli bir igidik, biz olan yerdə qurdun həddi nədir ona zərər yetirə bilsin? On nəfər adam bir nəfər uşağı saxlaya bilməzlərsə, daha nəyə lazımdırlar. Siz xatircən olunuz, biz Yusifi artıq dərəcədə mühafizə edirik, yanımızdan bir dəqiqə də olsa ayırmırıq. Halbuki, qardaşımızı mühafizə etmək ət birinci vəzifəmizdir. Siz böylə boş əndişələrlə biçərə uşağı gəzilt oynamaqdan məhrum etməyiniz; bizim kimi güclü, qüvvətli qardaşları olduğu halda onun evdə məhbus kimi qalması caiz deyildir.

Bu kimi çox sözlər söyləyib atasını razı etməyə çalışırdılar. Cənab Yusif uşaq olduğuna görə qardaşlarının bu ricasından şad olurdu. Çünki o dəxi həmişə evdə qalmaqdan həddən artıq incimişdi. Gözmək və dolanmaq arzu edirdi.

Yəqub əleyhissəlam oğlanlarının bu sözlərindən və Yusifin məsumanə baxışından mütəəssir olub, sabahı günü qardaşları ilə səhraya gəzməyə getməyə riza verdi:

Gəlsə hamıya bəla qəzadan,
Yəquba gəlib bəla rizadan.
Giryanlığına bina qoyuldu,
Səbrin evi qəhr ilə soyuldu,
Cəlladi-qəza boğub vəfani,
Hakim eylədi ona cəfani.

Hamısı bu müvəffəqiyyətdən şad oldular, qardaşları üçün quduqları hiylənin qüvvət tapmağından məmnun və məsrur oldular. O gecə rahatlıq ilə yatdılar. Cənab Yusif dəxi gəzməyə getməyini nəzərdə tutub o cəhətlə özünü bəxtiyar hesab edirdi. Sabah olunca Həzrəti-Yəqubun övladları atalarının hüzuruna gəldilər. Yusifi özlərilə səhraya aparmaqlarını bildirdilər. Cənab Yəqub, nəhayət, təhəsür ilə sevgili oğlu Yusifin gözlərindən öpüb:

– Oğlum! Səni Allaha əmanət tapşırıdım, – dedikdən sonra o biri oğlanlarına dəxi Yusifi mühafizə etməyi tövsiyə eylədi.

Cənab Yusif qardaşları ilə birgə məmnun və məsrur qəriyənin kənarına çıxdılar. Gülə-gülə, oynaya-oynaya Qüdsi-şərif yolu ilə bir saat getdilər. Orada qayət dərin və çox sulu bir quyu var idi. O quyunun yanına gəldilər. Yusif əleyhissəlamın köynəyini çıxarıb çıl-çılpaq etdilər. Sonra belinə ip bağlayıb haman quyuya saldılar:

Camali-Yusifü gülçöhrə ol cahi-qəmə girdi
Ki, guya şəmsi-taban məğribə yetdi, qürub etdi.

Yusif qardaşlarının bu rəftarından nəhayət dərəcədə sıxıldı. Onların bu bəd müamələlərindən ağlamağa başlayıb yalvardı:

– Qardaşlarım, heç olmazsa mənim köynəyimi mənə verin, mənim üçün quyu içində çılpaq qalmaq həddən artıq çətin olar. Bu, insaf deyildir.

O vəqtdə Yusifin bu yalvarmağına ən böyük qardaşı Yəhuda istehza ilə bu cavabı verdi:

– Qorxma! Səni öldürməyəcəyik. Ancaq bu quyuya salacağıq. Burada yuxuda gördüyün ulduzlar ilə ay və gün gəlib sənə yemək verərlər. Onlar səni burada yalnız qoymazlar.

Cənab Yusif gördü ki, qardaşlarının həsəd və ədavəti həddən artıq aşılıb, inadlarından gözləri qaralmışdır. Heç bir vəch ilə yalvarmaq onlara əsər etməyəcək və razi-niyazına qulaq asmayacaqlardır. O cəhətlə yalvarmağı tərk edib, səmimi qəlb ilə cənab Həqqə dua etməyə başladı:

Zavalsız, həzrəti-Həqqin kəmalına pənah etmək,
Gözəldir min nəbiyə ərzi-istimdad etməkdən.

Quyuya düşdükdə gördü suyun ortasında hündür bir daş vardır. Haman daşın üstündə oturub cənab Həqqin lütfi-inayətinə mün-təzir oldu:

Bir aləm mərhəmət heç bir həbibə eyləməz məmnun,
Fəqət məmnun edər ani gözəl məhbubinin lütfi.

O halda Allah-toala həzrətləri tərəfindən cənab Yusifə vəhy nazil oldu. O vəhyin nüzüli ilə Yusifə təsəlli verdi. Qorxu və əndişəsini büsbütün zayıf etdi. Çünki nazil olan o vəhy Yusifin qorxmasını və tez bir zamanda xilas olacağını və axırda ali bir şan və şərəfə nail olacağını və qardaşlarının ona möhtac olacağını buyururdu.

Qardaşları Yusifi bu surətdə quyuya atdıqdan sonra sürüdən bir quyun tutub kəsdilər. Yusifin əynindən çıxartdıqları köynəyi quyunun qanına bulaşdırdılar. Bu köynəyi qana bulaşdırmaqda məqsədləri atalarını aldatmaq idi. Bu tədbirdə olduqları halda köynəyi qana bulaşdırdılarsa da, yırtmağı unudular. Parçalamaq əsla xəyallarına

gəlmədi. Haman qanlı köynəyi gətirib evlərinə gəldilər, hamısı bir riyayi-tövrə məhzun və mükəddər idilər. Guya, doğrudan-doğruya Yusif tələf olmuş, əziz qardaşları əllərindən getmişdir. Yalnız bu iş özlərinin hiyləsilə əmələ gəlməmişdir.

Yəqub əleyhissəlam oğlu Yusifi qardaşları ilə görmədikdə qayət çaşqın və hövllənmiş bir hal ilə onlardan:

– Yusif harda qaldı? – deyə soruşduqda, hamısı birdən ağlaşıb dedilər:

– Mehriban atamız, səhraya getdik, bir az oturduqdan sonra soyunduq, yüyürüşüb keçişməyə başladıq. Yusifi paltarlarımıza qaravul qoyduq. Oradan uzaqlaşdıq, çox uzaq bir məhləyə qədər getdik, oradan qayıtdıqda gördük qardaşımızı bir qurd gəlib yemişdir. Vaqiən böyük bir əskik iş gördük. Amma Yusif getdi. İndi əlimizdən nə gəlir. Onu orada yalnız qoyub getməyimizə peşman olsaq da, indi peşmançılıq nə fayda verir. Və bu vaqiənin də sizə ən həqiqətini söyləyirik. Lakin biz elə xəyal etdik ki, bəlkə inanmadınız, o cəhətlə biçərə qardaşımızın köynəyini gətirdik.

Bu sözləri deyincə qoyun qanına bulaşan köynəyi atalarına təqdim etdilər. Həzrəti-Yəqub qanlı köynəyi əlinə alıb baxdı, köynəyin heç bir tərəfində yırtıq və cırıq görmədi. Halbuki Yusifi qurd parçalamış olsa idi, köynəyi yırtılmış və parçalanmış olardı. Bunların hamısının yalan söylədiklərini və hiylə qurduqlarını anlayıb dedi:

– Yusifi qurd yeməmiş, canavar parçalamamışdır. Onu sizin həsədiniz, paxıllığınız fəlakətə düçar etmişdir. Hamunuz yalan deyirsiniz.

Onlar atalarından bu sözü eşidincə hamısı birdən ağlayıb dedilər:

– Əmin olunuz, biz yalan demirik, qurd qardaşımızı yediğini gözü-müz ilə gördük.

Yəqub:

– Xeyr! Dediklərinizin əsli yoxdur. Əgər dediyiniz kimi qurd yemiş olsa idi, hökmən bu köynəkdə bir yırtıq əlaməti görünərdi. Halbuki bu köynəkdə heç elə əsər yoxdur. Qurd dəxi insan deyil ki, evvelcə onun köynəyini çıxarıb, sonra tələf etsin. Kaş ki, Yusifi sizinlə göndərməyəydim. Lakin nə çarə, şeytan sizi böyük günaha mürtəkir etdi. İndi olan oldu, mənəm üçün səbr etməkdən başqa bir çarə yolu qalmamışdır.

Bu sözü dedikdən sonra yalnız bir məhəllə çəkilib öz-özünə:

– Vay, Yusifim, vay! – deyib həzin-həzin ağlamağa məşğul oldu.

Cənab Yusif qardaşlarının bu müamələsindən çox sıxıldı və onu həlak etmək məqsədilə quyuya atmaqlarından nəhayət dərəcədə mütəəssir oldu. Və quyuya içində yalnız qalmasından qorxuya düşüb ağladı. Lakin sonra cənab Həqdən vəhy və ilham olduğu cəhətlə sakit oldu. Qorxu ondan rəf oldu; o, qaya parçasının üstündə oturdu. Və onu xilas edəcək bir qüvvənin vürudünə müntəzir oldu.

Məzkur quyuya Şamdan Qüdsi-Şərifə gedən yolun üstündə idi. O cəhətlə bütün karvanlar oradan keçirdilər. Və o quyudan su çəkib özlərinə və heyvanlarına sərf edirdilər.

Həzrəti-Yusifin quyuya atıldığı gün üçüncü günü oraya böyük bir qafilə gəldi. O quyunun yaxınlığında düşdü. Bu karvan Misir tacirindən Malik adlı bir zətin idi. Şamdan Qüds, Qəzzə və Arış yolu ilə Misirə gedirdi. Müşarileyhin qulamı haman quyudan su çəkməyə getdilər. Yetişib çəlləyi quyuya saldılar. Cənab Yusif filfövr ipdən tutdu. Qulamlar çəlləyi çəkəndə gördülər çox ağırdır. Artıq dərəcədə heyrətə düşdülər. Axırda qafilədən bir-iki adam çağıraraq onların köməklili ilə çəlləyi çəkdilər. Lakin quyudan su yerinə bir uşağın ipdən tutub çıxmasını görüncə təəccüb etdilər. Dərhal qayıdaraq qafilə böyüyünə ərz etdilər:

– Quyudan su çəkməyə getmişdik. Çəlləyi quyuya salıb yuxarıya çıxartdıqda gördük ipə bir uşaq sarılıb çıxdı. Uşaq isə gözəl bir uşaqdır. Zati-alinizə müjdə veririk.

Bu sözü dedikdən sonra gedib Yusifi müşarileyhin yanına gətirdilər. Malik dərhal bir köynək çıxarıb Yusifə geydirdi. Və fikrə düşdü ki, özü ilə bərabər Misirə aparıb orada qul kimi satsın. Çünki o vaxtda vəcəhət sahibi artıq qiymətə gedirdi. Və Yusifdən böyük mənfəət etmək ümidində idi.

Yusifin qardaşları Yəqubun yalnız bir məhəllə çəkilib, ağlamağa başladığından son dərəcədə mütəəssir oldular. Tutduqları işdən peşman oldular və öz aralarında qərar verdilər ki, gedib quyuya baxsınlar. Əgər Yusif o vaxta qədər diri isə diriliyindən xəbər bilsinlər, ya bir karvan çıxarmış isə ondan da müttəle olsunlar.

Məzkur vaqiənin üçüncü günü, yəni qafilənin quyuya başına yetişən günü hamısı Yusifdən xəbər bilməyə getdilər. Oraya yetişəndə gördülər böyük bir qafilə gəlib orada düşmüşdür. Yusifi dəxi quyudan çıxarmışlar, qafilə rəisinin yanında dayanmışdır.

Cənab Yusif qardaşlarının əziyyət etməsindən qorxub əsla danışmadı. Özünü tanımamazlığa vurdu. Guya əsla onları tanımır.

Qardaşları Malikin yanına gedib görüşdülər və ona dedilər:

– Bu uşaq bizim qulamımızdır. Üç gün bundan irəli qaçmışdır. Biz onu axtarırdıq və indi tapdıq. Götürüb aparmalıyıq.

Qafilə reisi Yusifi çox bəyənməmiş idi. Və Misirdə fəvqəladə qiymətə satmaq ümidində idi. Ona görə qaytarmaq istəmirdi. Binaənəleyh qardaşları ilə danışmağa girişib dedi:

– Sizin dediklərinizdən belə anlaşılır ki, bu uşaq irəlidə qulamınız olmuşdur. Nə bais olmuşsa qaçmışdır. Lakin indi onu tapıb aparmaq istəyirsiniz. Elə isə bu uşağı indi götürüb aparacaqsınız, yenə qaçacaqdır. Çünki o, qaçmaqlığı adət etmişdir. Daha bundan sonra onu saxlaya bilməzsiniz. Sizə fayda verməz. Amma mən bunun kimi qulamı möhtacam, bunu mənə satın. Qiyməti nə qədərse verim, mənə təslim ediniz.

Bəzən olur ki, yaman bir adət,
İnsanlara bəxş edir, səadət.

Həzrəti-Yəqubun oğulları satmaq təklifini eşitdikdə bir qədər fikrə getdilər. Nə etsinlər, satsınlarını? Yoxmu? Əgər satmazsalar alıb evlərinə apararsalar, atalarına söylədikləri sözlər yalana çıxar. Axirüləmr satın, bədəlini almağı münasib gördülər. Qəlblərindəki vəsvasi-şeytaniyyə dəxi onları təhrik edib alverə məşğul oldular. Və ucuz, dəyərsiz bir qiymətə satdılar. Pulunu alıb qayıtdılar. Malik Yusif əleyhissəlamı aldı və qafilə əhlinə tapşırırdı ki, ona yaxşı baxsınlar. Yollarda hər şey istəsə, onun üçün hazır etsinlər, müşarileyhə əsla zəhmət verməsinlər.

Olur gülçöhredən hər bir kəsin min-min təmənnası,
Odur hər yerdə gün tək olmur hər gün təcəllası.

Qafilə Qüdsi-Şərifə yetişdi. Orada iki gün istirahət etdilər. Sonra yola düşüb Misirə yetişdilər. Yolda yorulduqlarına görə bir neçə gün yorğunluqlarını almağa qərar verdilər. Çünki yolda çəkdikləri zəhmətdən Həzrəti-Yusifin çöhrəsində böyük bir solğunluq müşahidə olunurdu, o səbəblə o solğunluğu zail etmək üçün bir müddət dincəldikdən sonra cənab Yusifi əsirlər bazarına apardı.

O zaman Misirdə Firon hökm sürürdü. O gün onun vəziri və xəzinədarı bazarda qulam almağa gəlmişdi. Yusif əleyhissəlamı görünce camalı-cəzibədarı onun nəzər diqqətini cəlb edib, valeh və heyran oldu. Dərhal qiymətini soruşub yüz qızıla aldı. Filfövr pullarını saydı. Yusif kimi fəvqəlxəyal gözəl olan bir uşağı elə ucuz qiymətə aldıqda çox şad oldu. Yusifi gətirib öz evinə gəldi və sevinə-sevinə arvadına göstərib dedi:

– Bu gün bu uşağı bazardan satın aldım. Bunu yaxşı saxlayıb mühafizə etməliyik. Özümüze övlad qərar verərik. Bəlkə böyükdə bizə bir mənəfət vermiş olar.

Müşarileyhin bu dediklərinə görə Züleyxa Yusifi qayda ilə övlad kimi bəsləməyə başladı.

Əzizi-Misir, yəni irəlidə zikr olunan vəzir və xəzinədarın arvadı Züleyxa Misir iqlimində misli olmayan gözəllərdən idi. Ancaq əri qüsurlu olduğuna görə övladı olmayırdı. Övladdan məhrum olduğu cəhətdən Yusifə hüsni-təvəccöh ilə baxırdı. Bu növlə neçə illər keçdi. Yusif əleyhissəlam böyüyüb cavan həddinə yetişdi. Və camalda son dərəcə vəcih və fəvqəladə gözəl və misli tapılmayan bir vəcahətə malik olmuşdu. Züleyxanın dəxi get-gedə ürəyindəki məhəbbəti dönüb eşq oldu. Demək ehtiram və izzət ilə bəslənib hər yerdə təmiz bir ad ilə zikr olunan Züleyxa eşq sevdasına düşməklə özü üçün bir rüsvayçılıq binası qoymağa başladı.

Əri hökumət idarəsinə gedib Yusif ilə evdə yalnız qalmaqda müşarileyhə lətifələr (atma sözlər) deyirdi. Və həzrətin o misilsiz hüsni-camalıni vəsf edib deyirdi:

– Hər arvad sənin bu hüsni-camalıni görse, şübhəsiz, məftun olacaqdır.

Bu kimi sözlər deməklə cənab Yusifdə bir müəşiqə hissi oyandırmağa çalışırdısa da, lakin həzrət əsla onun sözlərinə əhəmiyyət verməyirdi. Və özünü bilməməzliyə qoyurdu. Binaənəleyh Züleyxa belə işarələrlə məqsədini Yusifə anlatmağa müvəffəq ola bilməyincə başqa bir çarə axtarmağa qərar verdi. Və cavan bir şəxsini əsla rədd etməsi mümkün olmayan bir fürsət tapmağa qəsd etdi.

Bir gün cənab Yusif bir otaqda yatmışdı. Züleyxa onu görünce əsil fürsət hesab edib otağa gəldi. Qapısını bağladı. Və Yusif əleyhissəlamı oyadıb dedi:

– Mən səndən ötrü (yəni eşqində) yanırım. Bax gör nə dərəcədə gözələm. Hüsni-camal bərəsində birinciliyi qazanıb şöhreysi-

afaq olmuşam. İndi sən mənimlə birləş. Mən dəxi hər arzunu əmələ gətirərəm.

Cənab Yusif bu təklifdən dilgir olub dedi:

– Allah göstərməsin, mən nəməkbəhramlıq edə bilmərəm. Çörəyini yeyib, lütfini gördüyüm və özünü ata bildiyim bir zatın namusuna təcavüz edə bilmərəm. Bu mümkün olan iş deyildir. Belə əmrə mən mürtekbə ola bilmərəm.

Həzrət Yusif bu eşqin səmərəsi olan rüsvayçılığı və əql və kamalın ziddi olan bu qəbih işi tamamilə rədd etdikcə Züleyxa təkrar və təkid elədi.

Cənab Yusif o vaxt iyirmi yaşında idi. Züleyxa kimi misilsiz və gözəl bir arvadla bir otaqda olduğu halda əsla ona yaxınlıq etməyə tənəzzül etmədi, bir tərəfdən Züleyxa özü yalvarırdı, o biri tərəfdən də şeytanın belə işə köməklik edəcəyi şübhəsizdir. Gözəllikdən əlavə ağıl və kamal sahibi olan Həzrəti-Yusif cavan olsa da başdan çıxmırdı. Ağılı sayəsində eşqə yol vermədi. O, bu kimi qəbih əməldən ictinab etdi. Lakin Yusifi bu fəldən saxlayan səbəblər haqqında böyük ixtilaf vardır. Bəziləri deyirlər ki, cənab Həqdən vəhy nazil olub onu mən elədi. Bəzisi də deyir ki, o halda Yusif görür ki, atası gözü qabağında dayanmış və heyrət barmağını ağzına tutub deyir: “Oğul, həzər et! Həzər et!”

Yusif əleyhissələm bu bürhanları gördüyünə görə son dərəcədə mətanət göstərüb Züleyxanın təklifini rədd elədi və dərhal onun olından qurtarmaq üçün otaqdan bayıra çıxmaq istədi. Qapıya tərəf yüyürdü. Züleyxa gördü ki, Yusif əsla ona yaxınlaşmır və təklifi qəbul etmeyir.

Əgər Yusif asudəliklə buradan qurtararsa, fürsət əldən gedər, daha Yusifi heç bir vəch ilə özünə ram edə bilməz. O cəhətə nə olacaq olsun deyər Yusifi əldən buraxmayıb, xahişi məcburən əmələ gətirməyə qəsd eylədi. O məqsədlə Yusifin dalınca yüyürdü və dalından köynəyindən möhkəm tutdu.

Cənab Yusif qaçıb qurtarmaq istəyirdi. Züleyxasa əldən buraxmamaq və arzusuna yetişmək üçün tətəyindən bərk çəkdi. Həzrəti-Yusif isə qapını açmışdı. Var qüvvəsilə bayıra atıldıqda köynəyi başdan-başa parçaladı. Bir parçası Züleyxanın əlində qaldı. Həzrəti-Yusif qapıdan bayıra atıldıqda Züleyxa onu dübarə tutub içəri gətirmək məqsədilə bayırda çalışdıqda Əziz gəlib çıxdı.

Müşarileyh Yusifin elə təlaş ilə çıxdığını və onun dalınca arvadının yüyürməsinə görünə mat və məbhut qaldı. Və elə zənn etdi ki, evin içində qurğu və təlaşa səbəb olacaq bir qəza vüquə gəlmişdir. O zənn ilə bayıra yüyürməklərinin səbəbini soruşdu.

Yusif əleyhissələm Əzizi-Misirin gəlməyini görünə çox qorxdu. Çaxdıqından başqa bir cavab verə bilmədi. Fəqət işin doğrusunu söyləməkdən qeyri bir çarəsi olmadı. O səbəbə dərhal əhvalatı neql etməyə başladıqda, Züleyxa macal verməyib ərinə xitabən dedi:

– Arvadına xəyanət etməyə qəsd edən və namusuna təcavüz etməyə qalxışan adamın cəzası nədir?

Əzizi-Misir Züleyxanın bu sözlərindən mütəğayyir oldu. Çünki onun zənnincə Züleyxanın dedikləri səhihdir, daha həqiqəti-haldan xəbərdar deyil idi.

Binaənəleyh cənab Yusifi böyük bir günah etməyə iqdama edən zənn edib həzrətin üstünə yüyürdü. Züleyxa ərinin qəzəbli halda Yusifi qətl etməsindən qorxub dərhal sürətlə ərini qabaqladı və dedi:

– Belə adamı həbsə atmalı, ya zərb kimi böyük bir əzaba salmalıdır.

Züleyxa bu sözləri deməklə əri üçün nə Yusifi qətl etməyə, nə də töhmət altından çıxmağa yol buraxdı.

Cənab Yusif Züleyxanın bu qəbahətli töhmətini özündən rədd etməyə borclu olduğundan kamali-mətanətlə danışımağa başlayıb dedi:

– Əmin olunuz, o mənə iftira edir, mən haşa elə bir iqdamatda, hətta o kimi qəbahətin fikrində də olmamışam. Mən otaqda yatmışdım, özü yanıma gəldi, məni oyatdı və min məhəbbətamiz hərəkətlə mənə izhari-təəşşüq və özü ilə yaxınlaşmağa dəvət etdi. Mən əlindən qaçıb qurtarmaq istədiyimə görə qapını açdım, o dəxi dalınca gəldi. Ətəyimdən tutub köynəyimi parçaladı. Üstümə atılan bu eşq çirkabına əsla mən müstəhəq deyiləm, bəlkə bu qəbahət onun özündəndir.

Cənab Yusif vüquə gələn əhvali lazımınca bəyan etdisə də, Züleyxa etmiş olduğu iftiranı təkrar və təkid edirdi. Bu vəqənin əsil həqiqətini zühura çatdırmaq üçün bir şahid lazım idi. O haqda Əzizi-Misirin yanında olan bir zat bu müşkül məsələni həll etmək üçün münaziyyəyə qarışdıb dedi:

– Baxınız, əgər Yusifin köynəyi qabaq tərəfdən cırılmışsa, Züleyxa doğru deyir, Yusif yalan deyir. Əgər arxa tərəfdən cırıl-

mışsa, Yusif doğru deyir, Züleyxa yalan deyir. Çünki Yusif ona müsəllət olmuş olsa, köynəyi qabaqdan cırlar. Biləks, Züleyxa onu qovub tutmuşsa, arxadan parçalanar.

O vəqt Əzizi-Misir Yusifin köynəyinə baxdı, gördü arxa tərəfdən yırtılmışdır. Arvadının iftira etdiyini anlayıb Züleyxaya dedi:

– Mən bu məsələdə sən qəbahətli olduğunu anladım. Bu qəbahət kifayət etməyirmiş, bir də iftira etməyə çalışırsan? Get tövbə və istiğfar et, bir daha belə işə iqdam etmə!

Ondan sonra bu məsələnin aşkar olmasını istəmədiyinə görə Yusifdən rica etdi:

– Ey Yusif, rica edirəm, sən dəxi bunun qəbahətini əfv et. Bunu şeytan aldatmışdır. Bundan sonra bir də belə iş görməz, amandır, bu qəbahəti bir kimsə bilməsin. Məmləkət içində mənim namus və şərəfim payımal olar.

Çünki cənab Yusifdə əsla təqsir olmadığı müşarileyhə sübut oldu. Vaqiən yox idi də!

Dünyada heç bir sırr gizli qalmamışdır və mümkün deyildir. O cəhətlə bu keyfiyyət bir neçə günün içində Misirin hər bir tərəfinə yayıldı. Hər kəs bildi və bu vəqədən xəbərdar oldu. Ələlxüsus arvadlar arasında bu məsələ böyük qılı qala səbəb oldu. O cümlədən Misirin kübar ailələrinə mənsub olan kübar xanımlarda belə bir danışığ əmələ gəlmişdi:

– Əzizin arvadı quluna aşiq olmuş və təəşşüqünü izhar edib, qulunu yatağına dəvət etməyə qədər cəsəret etmişdir. Bir qula aşiq olmaq və onu vüsala çağırmaq nə qədər özünü itirmək, nə qədər eyib, nə qədər böyük ardır. Züleyxanın nə dərəcədə rüsvayçılığa qədəm qoymasına təəssüf edirik.

Əlhasil bu işə görə bütün Misirdəki arvadlar Züleyxaya tənə edirdilər. Bu arvadlardan Züleyxanı ən artıq məzəmmət və biabır edənlər beş nəfər məmləkət böyüklərinin arvadları idi. Züleyxa onların bu vəqə haqqında söylədiklərini tamamilə eşitmişdi. Cənab Yusifə olan eşqində haqlı olduğunu sübuta yetirmək üçün onları məxsusi bir evə dəvət etdi. Onlar gəlmədən irəli cənab Yusifi gözəlcə geyindirib bir otaqda oturtdu və dedi:

– Sən burada otur, əsla başqa bir tərəfə getmə, nə vaxt gəlməyə əmr edər isəm, o vaxt qapını açıb içəri girərsən və kəməli-ədəblə müqabilimizdə durarsan.

Bir saatdan sonra dəvət edilən xanımlar gəlib otaqda oturdular. Züleyxa onların hal və əhvalını soruşduqdan sonra bu yandan–o yandan söhbət etməyə başladı. Guya Misirdə gün kimi aşkar olmuş bu vəqədən əsla xəbəri yoxdur. O halda verdiyi əmr mövcubincə təam və şərab ilə cürbəcür yemişlər hazır edildi. Yeyib içdilər. Növbət yemiş yeməyə yetişəndə hər birinə bir bıçaq, bir də bir alma verdi. Bunlar almanı soymağa başladıqda əmr etdi, o biri otaqda gözləməkdə olan cənab Yusif bu otağa girdi. Müşarileyh otağın qapısını açıb içəri girincə dəvət olunmuş xanımlar onun fəvqəladə olan hüsni-cəmalına heyran oldular. Elə çaşdılar ki, gözləri o simayi-pürnur və şəşəədən qamaşdı, hamısı biixtiyar:

– Aman Allah, bu insan deyil. Belə insan olmaz. Bu zat mütləq böyük və kərim bir mələkdir, – deyib soymaqda olduqları almanı unudub əvəzində əllərini kəsdilər.

Barmaqlarından qan axırdı. Onlar əsla bilmirdilər, həтта heyretlərinin çoxluğundan əllərinin sızılısını da duymayırdılar. Züleyxa kəməli-vüqar ilə oturmuşdu. Bunların halına gülə-gülə tamaşa edirdi. Müşarileyh o xanımların bu hala düşdüklərini görəncə dedi:

– Mənim üçün deyirdiniz ki, Züleyxa bir qula aşiq olmuşdur. Cürbəcür mənə tənələri edirdiz. İndi qul dediyiniz zati necə görürsünüz? Mən haqlıyam mı?

Xanımlar bu sözü eşidincə hamısı birdən dedilər:

– Bəli, aşiq olmağa haqqınız var. Sizi eyibsiz və haqlı görürük. Çünki dünyada belə mükəmməl hüsni-cəmal sahibi bir vücud nə görünüb, nə də eşidilmişdir.

Cənab Züleyxa xanımların təsdiqini görüb və haqlı olduğunu etiraf etdiklərini biləndən sonra daha da ürəkənib onlara dedi:

– Mən bu qulu sevdim və onun eşqi məni dəli-divano etdi. Hər bir hali-şövqimi, şərəfi-heysiyyətimi unudub onu vüsala dəvət etdim. O işə təklifimi qəbul etməyib rədd etdi. O, rədd etsə də mən arzumdan dönməyəcəyəm. Və dönə də bilməyəcəyəm. Çünki qəlbimi dolduran eşqi nə qədər şədiddir, nə dərəcədə böyük olduğunu ancaq mən özüm bilirəm. Nə tövr olsa da özümə tabe etdirməyə çalışacağam. Əmrime itaət edərsə xilas, biləks inad eylər işə onu qaranlıq zindanlara atdırıb xar və zəlil edəcəyəm.

Oradakı xanımlar dəxi cənab Yusifə inad etməməyi, Züleyxanın əmri-arzusuna tabe olmağı tövsiyə eylədilər. Və zindanlarda qalıb

böyük əziyyətlər ilə ölməkdən isə Züleyxa kimi misilsiz bir xanımın vüsahna yetməyi əqlə mütabiq bir tədbir hesab edib ziyadə nəsihətlər etdilər. Lakin cənab Yusif üzünü həzrəti-Həqqin dərgahına tutub ərz cüldi:

– İlahi, bu xanımların təklif etdikləri günaha mürtekib olmaqdan əmənim üçün zindanda çürüyüb ölmək əfzəldir. İlahi, əgər sən məni bu arvadların şər və məkrindən mühafizə buyurmaz isən, təşviq etdikləri nalayiq əmrdən qurtarmaz isən, mən öz tədbirimlə bunların hiyləsindən xilas ola bilmərəm. O vaxt məhv olub gedərəm.

Bu sözləri dedikdən sonra haman xanımlara dedi:

– Mən Züleyxanın arzusunu qətiyyənlə əmələ gətirməyəcəyəm.

Qonaqlar getdilər. Züleyxa ələ dolanırdı ki, guya heç Yusifi ərzi-vüsəl etməmiş, müşarileyh dəxi ikinci dəfə bunun təklifini rədd eləmişdir. Züleyxa yenə Yusifi fürsət düşdükdə xoş sözlər və yumşaq dil ilə özünə ram etmək istəyirdi. Bu haldan çox zaman keçdi, nə Züleyxa arzusundan əl çəkirdi, nə də Yusif ona meyli-aşıqanə göstərirdi. Axirülemr Züleyxa Yusifi bu surətlə yumşaldıb arzusuna ram etməməkdən məyus oldu. Qəti-ümid etdi. O cəhətlə onu bir müddət həbsə saldırmağa qərar verdi ki, bəlkə həbsin əziyyəti sayəsində arzusuna əməl etsin. Binaəneleyh bir gün ərinə dedi:

– Mötəbər yerlərdən aldığım xəbərlərə görə bu qul hər yerdə mənim şərəfi namusuma toxunan sözlər söyləyir: “Əzizin arvadı məni vəslinə dəvət edib yatağına çağırırdı. Fəqət, mən qəbul etmədim” kimi sözlər danışır. Bunun bu dediklərindən mən xalq arasında biabır olmuşam. Heç bir yerdə adam arasına çıxıb bilmirəm. Hər halda bu fənalığın qabağını almaq lazımdır.

Əzizi-Misir bu sözləri eşidincə cavabən dedi:

– Mən qulun belə mənasız iş görməyinə əsla inanmaram. Ancaq keçən vəqitə xalq arasında yayılıb, hər bir tərəfdə danışılır. Böyükdən kiçiyə qədər bilən bir məsələnin qabağını necə almaq olar?

Züleyxa əsil münasib vaxtın ələ düşdüyünü görüncə kəmalicəsarətlə dedi:

– Sən onu bir müddət zindana salsan, hər kəs bu məsələdə onun təqsirli olduğuna hökm edər. Mən dillərindən qurtararam.

Əziz bu rəyi bəyanib cənab Yusifi zindana saldı. Amma Yusif bu zindana düşməyini özü üçün böyük bir nemət hesab etdi. Çünki bu zindana düşməklə Züleyxanın bəlayi-təəşşüqündən, təkid və

təkrarından xilas olurdu. Zindanda isə vaxtını gah ibadət və dua ilə keçirirdi, gah məhbuslara vəzül-nəsihət edib təsəlli verirdi. Hər bir xəstənin başı üstə hazır olurdu. Müşarileyhin baxmağı ya hifzül-səhhəyə dair göstərdiyi qaidələr ilə sağalırdılar. Məhbuslardan hər kəs bir yuxu görmüş olsa idi, dərhal yüyürüb Həzrəti-Yusifə bəyan və təbir etdirərdilər.

Yuxunu təbir etmək elmini cənab Həqq ona kamalınca əhsan buyurmuş idi. Hər yuxunu necə təbir etsə idi, eylə də olardı. Əsla bir hərf bu yan-o yan olmazdı. Bu xüsusda o qədər şöhrət etdi ki, yalnız Misir məmləkətində yox, hətta xaricdən belə müşarileyhə müraciət edirdilər...

Yusif əleyhissəlam zindana düşmədən bir az əvvəl Misir hökmdarı eşitmişdi ki, xidmətçilərindən biri ona zəhər verəcəkdir. Və təhqiq edəndən sonra bu sui-qəsdin ya şərabçı və ya süfrəçi tərəfindən icra edildiyini anlamış isə də, lakin hansı edəcəyini qəti surətdə bilə bilməmişdi. O cəhətlə Fironun hər ikisini zindana saldırmışdı. Və zəhər vermək xüsusunda isə təhqiqat davam edirdi.

Cənab Yusifin yuxu təbirində olan məharətini məzkur şərabçı ilə süfrəçi təcrübə etmək fikrinə düşdülər. Öz aralarında yalandan bir yuxu düzəldib cənab Yusifə müraciət etdilər. Və yuxu gördüklərini bildirib müşarileyhdən təbirini istida etdilər.

Cənab Yusif onlardan, gördükləri yuxunu soruşdu.

Onlardan ən əvvəl şərabçı dedi:

– Mən yuxuda gördüm, Firona şərab hazırlamaq üçün üzüm sıxıram.

Sonra süfrəçi dedi:

– Mən də gördüm ki, başımda bir tabaq dolmuş çörək aparıram. Quşlar gəlib o çörəyi yeyirlər.

Yusif əleyhissəlam gördü ki, bunlardan birisinin yuxusu yaxşı yuxu deyildir. Təbiri çox yaman olacaqdır. Onları qəmnək etməmək üçün onlara Allahın birliyinə və sair xüsusə dair söhbət açib vəz və nəsihət etməyə başladı. Ancaq hər ikisi yuxularının təbirini cənab Yusifdən təkid ilə tələb etdiklərinə görə müşarileyh dəxi yuxularını təbire məcbur olub şərabçıya dedi:

– Sən yenə Fironun şərabçısı olacaqsan, əvvəlki qulluğuna yetişib ağana müqərrəb olacaqsan. O zaman məni unutma və Fironun yanında əhvalatımdan söylə.

Sonra süfrəçiyə dedi:

– Səni asacaqlar. Sən asılı olduğun halda quşlar gəlib başının ətinə və beynini yeyəcəklər.

Bu iki məhbus cənab Yusifin yozusuna gülüşdülər və dedilər:

– Biz belə yuxu görməmişik. Öz aramızda düzəldib səni imtahan etmək üçün gəlib söylədik. Lakin bu yuxuların yalan olduğunu əsla anlamadın.

Bunların cavabında cənab Yusif dedi:

– Madam ki, siz özünüz dediniz ki, biz belə yuxu görmüşük və təbir etdirdiniz yuxunu öz nəfsinizə isnad etdiyiniz kimi, hökmünü də qəbul etdiniz. O vaxt dediklərim eynilə əmələ gələcəkdir. Haman təbir mövcubinə qəza hökmünü icra etdi.

Məzkur cavanlar gülüb oradan getdilər. Lakin bir vaxt keçmədi ki, Firona zəhər vermək məsələsində süfrəçinin müqəssir olduğu sübut olunub onu edam etdilər. Şərabçı da əvvəlki məqamına təyin edilib, böyük əzar və ikrama nail oldu. Həzrəti-Yusifin buyurduqları nöqtəbənöqtə düz oldu.

Cənab Yusif “o vaxt məni unutma, hökmdarın yanında yada sal” demişdisə də, bəzi səbəblərə görə şərabçının yadından tərtəmiz çıxdı: o, izzət və hörmətlə naz-nemətə nail, Yusif isə unudulub zindan içində böyük əziyyətlərə məhkum oldu. Bu hal ilə yeddi il keçdi. Bu müddətin zərfində Züleyxa dəfəatla xəbər göndərdi. Onun arzusuna əməl etməyi təklif etdisə də, hər dəfəsində rədd cavabı aldı.

Bir gün Misir hökmdarı yatıb yuxuda gördü ki, Nil nəhrindən yeddi kök öküz çıxdı. Onların dalınca yeddi də arıq öküz çıxıb o kök öküzləri yedilər. Yənə yeddi yaşıl buğda başağı (sünbül) yeddi quru sünbülün arasında itib getdi. Onlardan əsla bir əsər qalmadı. Sabah olunca hökmdar bu yuxusunu vəzirlərinə və nədimlərinə söylədi. Onlardan təbirini tələb etdisə də, heç bir kəs mənə verə bilmədi. Hökmdarı bu yuxu fəvqəladə maraqlandırır. Ona görə şəhərdə olan təbirçi və münəccimlərin hamısını, üləmanı dəxi bitə-mam əhzar edib onlardan bu yuxunun təbirini istədi. Hazır yal başına yığışan üləma və münəccimlər neçə saat düşünüb fikirləşdirsə də, öz aralarında müşavirə etdilsə də, bu qərübə yuxunun mənasını və nə təbirdə olduğunu anlaya bilmədilər, axirülemr dedilər:

– Bu yuxu boş xəyalatdır, mənasız və etibarsız xəyallardandır. Biz belə şeyi təbir edə bilmərik.

Hökmdar üləmanın bu cavabından çox sıxıldı, bu qərübə yuxunun qəti surətdə bir mənası olduğunu düşünürdü. Düşündükcə maraqlanıb əndişələnirdi. Get-gədə zövqü səfasını, yeyib və içməyini tərk edib xəstələşirdi. Yeddi il bundan irəli zindandan çıxmış olan şərabçı bu halı görünə zindandakı Həzrəti-Yusifə yadına salıb hökmdarın hüzuruna gəldi və dedi:

– Həşəmətli padşahım! Bu əcibə yuxunu ancaq bir adam təbir edə, onu mən tanıyıram. Əmr buyursanız, gedib ondan soruşaram.

Padşah bu sözdən məmnun olub dedi:

– Tez ol, nə durmusan, yeyin get soruş, məni bu düşüncədən xilas et.

Şərabçı bu əmri padşahdan eşidincə bir dəqiqə dayanmayıb zindana getdi. Yusif əleyhissəlamın hüzuruna yetişib dedi:

– Ey sözü doğru olan zat! Hökmdarımız belə bir yuxu görmüşdür. Heç kəs onu təbir edə bilməyir. Təvəqqə edirəm bunun mənasını mənə söyləsən, mən dəxi gedib padşaha söyləyim və onu düşünmək və əndişədən qurtarım.

Cənab Yusif bu ricadan xilas olmağının zamanı gəldiyini anlayıb dedi:

– Yeddi il əkdiniz əkinlər fəvqəladə bərəkətli olacaqdır. Bu illərdə hasilə gələn buğdaların başaqlarını ayırmayınız. Ancaq xır-

manda o qədər döyünüz ki, yeməyinizə kifayət etsin. Qalanını haman sapları ilə saxlayınız. Çünki başağın içində qalan buğda nə qədər qalırsa nə çürüyər, nə qurd salar. Bu feyz-bərəkətli illərdən sonra yeddi il achiq olacaqdır. O yeddi illərdə yığdığınız buğdalar bu yeddi illərdə sərf olunacaqdır. Yeddi kök öküz, yeddi bərəkətli, yeddi arıq öküz, yeddi achiq illərinə işarədir. Yeddi yaşıl başaq (sünbül) yeddi il bolluğa, yeddi quru başaq yeddi il yerdən heç bir şey bitməyəcəyini anladır. Bu on dörd ildən sonra bir il dəxi gələcəkdir ki, o il fəvqəladə bərəkətli olacaq. Hər bir məhsulat və meyvələr həddən ziyadə əmələ gələcək. Hər kəsin üzü güləcəkdir, hökmdarın yuxusunun təbiri budur!

Şərabçı qayıdıb Yusifin sözlərini padşaha bəyan etdi. Hökmdar bu təbiri eşidincə hökm elədi. Bu yuxunu təbir edən şəxsi mənim hüzuruma gətiriniz. Şərabçı dərhal zindana getdi. Bu şad xəbəri cənab Yusifə verdi. Və müşarileyhi zindandan çıxardıb padşahın hüzuruna gətirdikdə həzrət qəbul etmədi. Ən əvvəl tutulub həbsə düşdüyü səbəbi təmizə çıxartmaq və padşahın yanında təqsirkar olmadığını isbat etmək istəyib dedi:

– Sən hökmdarın hüzuruna get və ondan rica et ki, almanı soyan xanımlar nə üçün əllərini kəsdilər? O məclisdəki əhvalat nə növlə keçmişdir. Məni nə üçün zindana saldılar. Əzizin arvadı o gün arvadlara nə söylədi. Bunların hamısını soruşun. Əhvalatın həqiqətindən xəbərdar olsun və mənim təqsirli olmadığımı anlaşılsın. O vaxt mən oradan çıxıb padşahın hüzuruna gedərəm.

Şərabçı cənab Yusifin ricasını padşaha ərz elədi. Padşah dərhal qəbul edib Züleyxanı və alma yerinə əllərini kəsən beş xanımı hüzuruna izhar etdi və onlardan soruşdu:

– Sən Züleyxanın evində Yusifi məclisə çağırıqda nə vüquə gəldi. Onu sizə əl uzunluq etdi? Sizmi ona müqarineti təklif etdiniz? Bu mətləbin əsil həqiqətini mənə bəyan ediniz.

Hamısı birdən cavab verdilər:

– Haşa, biz Yusifdə bir biehtiramlıq görmədik. Qəbahətin hamısı bizdədir. Züleyxa ona aşiq olmuş və onun hüsn-camalına məftun olduğundan təklifi vüsal etmiş, fəqət cənab Yusif onun təklifini qəbul etməyib rədd eyləmişdir. Bu növlə surəti-vaqiəni Züleyxa özü bizə bəyan eylədi.

Tutsa bütün ələmi şərərət,
Sönməz yenə nəyyiri-həqiqət.
Bəyani hiylə edə əgər Züleyxa,
Bəyani min cəhrə açə o ruhi-rəna.
Cəm etsə də hədsiz müzəvvir,
Haşa edə Yusifi müqəssir.
Həqq əhlinə yadır ilahi,
İmdad eylər ona kəmahı.

Onlar şəhadət verəndən sonra Züleyxa dəxi öz cürminə etiraf edib dedi:

– İndi haqq zahir oldu. Bu xanımların dedikləri tamamilə doğrudur. Mən Yusifə naili-vüsal olmağı təklif etdim. O isə qəbul etmədi. Rədd elədi. Onda əsla təqsir yox idi. Mən ancaq özümü xəlqin dilindən qurtarmaq üçün onu zindana saldırdım. Həqsiz cəzaya düşər etdirdim.

Oldu cahanda nazlı gülüm xar eşqdən,
Yağdın riyazi-izzətimə nar eşqdən.
Kəsdim cəfayi-tigilə həbləlmətini mən,
Oldum əsiri-türreyi-tərrar eşqdən.
Baxdım hilali-qaşlarına ol qəmər rüxun,
Yay tok büküldü sərv qəddim bari-eşqdən.
Məşhur idim zəmanədə oqlu kamal ilə,
Leylavəş oldum, indi cünunvar eşqdən.
Misirin Əzizi, maliki-mülkü vüqar idim,
Yusif yolunda oldum əcəb xar eşqdən.
Etdikcə yad çöhreyi-gülgünü-dilbəri,
Çəsmim olur üzərimə xunbar eşqdən.
Dari-fənədə vermə könül eşqə Müzniba,
Olmuş cənab Həqq özü bizar eşqdən.

Bu etiraflar cəhətilə cənab Yusifin təqsirli olmamağı sübut oldu. Gərək padşah yanında, gərək xəlqin nəzərində günahsızlığı zühura çıxdı.

Hökmdar dərhal hökm eylədi ki, Yusifi zindandan çıxardıb onun yanına gətirsinlər və orada Yusifi öz xidmətinə qəbul edəcəyini dəxi söylədi.

Hamam saat bir neçə nəfər əşxas zindana getdilər. Yusif əley-hissəlamı zindandan çıxardıb padşahın hüzuruna gətirdikdə cənab Yusif oradakı məhbusların hamısı ilə vidalaşdı. Hamısına xeyir-dua oxudu. Və onlar ilə yeddi il etmiş olduğu yoldaşlığı unutmayacağını dəxi bəyan etdi. Yazıq məhbuslar müşarileyhin ayrılığından fəvqə-ladə məhzun olub ağlaşdılar. Həzrəti-Yusif padşahın hüzuruna yetiş-di. Hökmdar ona çox iltifat edib, nəvaziş eylədi. Və onunla bir qədər danışdı və nə dərəcədə əql, kamal və fəzl sahibi olduğunu biləndən sonra dedi:

– Bundan sonra sən mənim yanımda olacaqsan, səni özümə əmin, nədim və naseh qərar vermişəm. Mənə hər nə söyləyib rəy verər isən onu əmələ gətirəcəyəm.

Bunları dedikdən sonra cənab Yusifi Əzizi-Misirdən satın aldı və qət etdikləri qiyməti verib rədd elədi. Bundan sonra müşarileyhi azad edib özünə müqərrəb eylədi:

Eşqin həmişə bəhrəsi rüsvayi-namdır,
Əqlin nəticəsi bəşərə ehtiramdır.
Eşq, adamı zəlif, zəbun, xar dən edər,
Əql, aləmi-məharətə bir ehtişamdır.
Eşq-afət həyat nəbiə məmatdır,
Əql-səlim hər kəsə əqsi-məramdır,
Hər yerdə eşq olsa da binizam olar,
Əqli-iqtidar xilqətə möhkəm nizamdır.
Eşqin əsiri vadiyi-qəmdə səfildir,
Əqlin həbib müvəccidi-üluvvi-məqamdır.
Aşiq müdam düne açar dəsti-iltica,
Aqil müdam məhzəri-lütfi-ənamdır.
Dana əlində əql silahı-salahdır,
Nadan başında eşq dəmir bir licamdır.
Aşiq müdam məhvi-səfaletdi, Müzniba,
Aqil həmişə dürri-gövhər tək binamdır.

Misir hökmdarı Yusif əleyhissəlamı öz müqərrəbi edəndən sonra müşarileyhdən soruşdu:

– Ey Yusif, bu gördüyüm yuxunun yaman nəticə verəcəyi məlum oldu. İndi bu nəticənin qabağını almaq üçün lazım olan tədbirləri

söylə. Mən dəxi əmr edim o çarələri əmələ gətirsinlər ki, qəhət və belə zühur etdikdə beləsindən məhfuz qalaq.

Cənab Yusif dedi:

– Ey şəhriyar! Əmr ediniz bu bərəkətli illərdə çoxlu danə əksin-lər və tamam məhsulətı sapı və başaq(sünbül)ları ilə anbara yığsın-lar. Ancaq o məhsullardan lazım olan qədər də xırmana töksünlər. Çünki yeddi il qəhətlik olduqda bu yığılan məhsulət həm Misir xəlqinin məişətinə kifayət edər, həm xaricdən istəyənlərə satılıb çoxlu əmval hasil olar.

Padşah:

– Çox gözəl, sənin bu tədbirin böyük bir bilik sahibinin bacarığına bağlıdır. Bilmirəm bu işi kimə verim, bu xüsusda çox fikir-ləşirəm.

Cənab Yusif:

– Bu işə məni məmur et, necə ki lazımdır, eyləcə də əmələ gəti-rərəm. Məni yerdən hasil olan məhsulata və bütün anbarların üstünə nazir et. Mən dəxi biəun-Allah¹ o məhsulətı tələf və israf etmə-məklə gələcəkdəki qəhətlik illərində sərf etmək üçün saxlaram.

Padşah dəxi bu fikirdə olduğuna görə Həzrəti-Yusif əleyhis-səlamı həmin əmrə məmur eylədi. Cənab Yusif dərhal Misir xittə-sinin hər tərəfinə adamlar və məmur göndərib hökumətə aid olan yerlərin hamısını əkdirdi. Və əhaliyə tapşırırdı ki, çox tum əksinlər. Hasilı, Misirdə bir qarış əkilməmiş yer qoymadı. Bu növ ilə yeddi il davam edəcək qəhətliyin çarəsinə lazım olan tədbirləri əmələ gətirdi. O il yuxunun edifən təbiri kimi əkinə çaq-çuq yaxşı oldu. Elə ki, o ilə qədər heç bir ildə elə hasilat görünməmişdi. Çox feyz və bərəkətli idi. Cənab Yusif xəlqin hasilatından kifayət edəcək qədər xırmanda döydürdü. Qalanını sapları və başaqları ilə anbarlara yığ-dırıb ağzını möhürlədi.

Yusif əleyhissəlam ikinci il idi ki, zindandan çıxmışdı. O il Züleyxanın əri Əzizi-Misir vəfat etdi. Züleyxa dul qaldı. Müşa-rileyh padşahın hüzuruna gəlib onu nə növ ilə olsa da həzrət-Yusifə təzvic etməyə kömək etməsini təmənnə elədi. O səbəblə padşah bir gün cənab Yusifə dedi:

¹ Allahın köməkliliyi ilə

– Sənin zindana düşməyinə Züleyxanın sənə olan şiddəti-əşqi səbəb idi. İndiyə qədər yeddi-səkkiz il keçmiş isə də haman eşq və sevdanın odu sönməmiş, bəlkə daha da artmışdır. Bununla bərabər Əzizi-Misir dəxi vəfat etmişdir. Səninlə Züleyxanın arasında heç bir mümaniet qalmamışdır. Züleyxa isə Misir xittəsində misli olmayan, qayət gözəl bir xanımdır. Onu təzvic etməyi hər kəs canü dildən arzu edir. Mənim zənnimcə sən dəxi onu istəməz deyilsən. Binaənəleyh mən dəxi Züleyxanı sənə almaq və bu surətlə hər ikinizin xoşbəxt və rahat olmağınızı təmin etmək arzusunda olanlardanam. Ümidvaram ki, bu rəyimi rədd etməyib qəbul edərsiniz.

Zatən cənab Yusif onu sevirdi. Ancaq evində olub, çörəyini yediyyə və xacəsinin kəbinində olduğuna görə ona yavuş düşməyirdi. Çünki o əmrə mürtekb olmaq xəyanət olduğundan əlavə, din cəhətilə də haram idi. Lakin Əzizi-Misirin vəfat etdiyinə görə o dəxi Züleyxanı almaq arzusuna düşmüşdü.

Cənab Yusif bu təklifi qəbul etdi. Züleyxanın nikahi əqd edildi. Padşah öz xərci ilə yeddi gün, yeddi gecə toy etdi. Bütün Misir xəlqinə böyük bir ziyafət verdi. Bir çox hədiyyə və ehsanlar əta buyurdu. Padşahın əmri ilə toy və ziyafət olandan sonra zıf zamanı yetişdi. Züleyxa sultan sarayından göndərilən xanım və xidmətkarların köməklili ilə elə bəzənmişdi ki, zatən bimişl olan gözəlliyi tamam gözəlləri qamaşdırırdı. Bütün tamaşaçıları valeh, heyran etmişdi.

Cənab Yusif hicləgaha girib adətə cənab Həqqə dua və niyaz etdi. Sonra Züleyxanın əlini tutmaq istədikdə Züleyxa əlini çəkdi. Hətta bir-iki addım da geri çəkilib dedi:

– İzn veriniz sizə ən əvvəl bir şey ərz edim.

Cənab Yusif:

– İstədiyini söylə, məzunsan.

Züleyxa:

– Bundan səkkiz-doqquz il qabaq sənin eşqinə düşürdüm. Zülfünə giriftar oldum. Səbrim zımami-ixtiyarım əlimdən getmişdi. Və ərimə xəyanət etməyi qəbul edib sənə ərzi-vüsal etmişdim. Ehtimal mənim o halımdan sən şübhəyə düşdün. Guya sən elə bildin ki, mən namus və şərəfin nə olduğunu bilməyirəm. Və hər gördüyüm kişidən vüsalimi müzayiçə etməyirəm. Və bəlkə məni o vaxtdan bəri bir çox kişiler ilə görüşmüş zənn edirsən? Yox elə deyil, əmin

ol ki, mən cəmi ömrümdə səndən qeyriyə ərzi-vüsal etməmişəm və yavıqlaşmağı təklif etməmişəm. Sənə göstərdiyim zəiflik eşqin şiddətindən idi. Zatən eşqin ali xanımanlar dağıtmağını, hətta vətən və məmləkəti düşmən əlinə verməyini eşitmişdim sə də, gözümle görməmişdim. İndi onu da gördüm. Mən nəinki mülk, dövlət və vətənim, hətta şərəf və heysiyyətim, namus və izzətim bu eşqə fəda etdim. Bu cəhətlə eşq bəşəriyyət cəmalının silinməyən bir ləkəsidir. Yoxsa mən hər kişiye könül verən arvadlardan deyiləm. Bundan əlavə, mərhum ərim kişilik qüvvəsindən məhrum olduğuna görə mən anadan olduğum kimi bakirə qız qalmışam. Hicləgahda sizə nəfsimi təslim etmədən əvvəl ərz etmək istədiyim əhval bu idi. Əgər mənim haqqımda xatirinizə bir şökk-şübhə gəlirsə, onu zail ediniz. İnanız ki, mənim əvvəlinci ərim sizsiniz.

Cənab Yusif bu sözdən böht və heyrətə düşdü. Çünki Züleyxanın bu sözləri eyni həqiqət idi. Gərək Yusif və gərək Züleyxa üçün illərlə çəkdiqləri məşəqqət və möhnətlərin, bir çox bəlalara etdikləri səbrü təhəmmülün mükafatı bu oldu ki, ömürlərinin axırında bəxtiyar olub birgə ömür elədilər. Cənab Həqq onlara iki oğlan əta buyurdu. Birinin adı Əfrayim, o birinin adı Mişə idi. Toydan bir müddət sonra Yusif padşahın vəziri-əzəmi və adətən vəkili-xasi oldu. Bütün Misir xittəsini istədiyi kimi idarə etdi. Heç bir kimsənin ondan hesab istəməyə ixtiyarı yox idi.

Bir rəvayətə görə, Yusif zindanda olanda Əzizi-Misir vəfat etdi. Züleyxa Yusifin eşqi ilə nalan və gıryan o şədidi-atəşin təsirilə suzan idi. Gecə və gündüz ağlamaqdan gözünün nuri zail oldu. Dünyada heç bir şeyi görmürdü. Özünün sərvət və samanını, ərindən qalan mal və dövlətinin hamısını fəqərəyə təsəddüq verdi. Özü son dərəcədə fəqirliyə düşdü. Eşq bəlasının və ehtiyac zərurətinin ağır yükü altında belə bükülmüş, gül camalı solmuş, saçları ağarmış qarı bir arvad halına düşmüşdü. Hər gün Misir kənarına çıxardı. Orada yalqız oturub qarlı göz yaşları tökər idi.

Cənab Yusif zindandan çıxıb padşahın müqərrəbi olandan sonra hər gün hökumət işlərini qurtarıb məmləkətə nəzər yetirmək üçün atlanıb şəhəri dolanırdı və hər şeyə bizzat özü diqqət edirdi.

Bir gün bu vəchlə atlanıb Misiri dolandığı halda Züleyxa bir guşədə oturub ağlayırdı. Yanında olanlar isə Yusif əleyhissələmin gəlməyən ona söylədi. Züleyxa Yusif adını eşidincə dedi:

– Rica edirəm, məni onun yolu üstünə aparın. Bəlkə səsini eşidib təselli tapım.

Onlar dəxi Züleyxanın ricasını qəbul edib müşarileyhi cənab Yusifin yolu üstünə gətirdilər.

Yusif əleyhissəlam oradan keçdikdə gördü yolu üstündə bir əlil oturub, ona dua edir. Dərhal atının cilovunu çəkib dayandı. Əmr eylədi Züleyxanı onun yanına gətirdilər. Cənab Yusif onu tanıya bilmədi. Çünki tanınması qalmamışdı. Kəməli-mülayimətlə ondan soruşdu:

– Ey arvad, sən kimsən? Mənim yolumun üstündə durub dua etməkdən məqsədin nədir?

Züleyxa:

– Mən sənə vaxtilə ərzi-vüsal etmiş olan Züleyxayam!

Cənab Yusif bu haldan son dərəcə mütəhəyyir olub dedi:

– Belə nə üçün olmusan? Əgər özünü nişan verməsəydin, əsla səni tanımayacaq idim.

Bunu deyincə atdan düşdü. Züleyxaya nəvaziş edib dedi:

– Ey Züleyxa, harda qaldı o gözəlliyin ki, bir dəqiqədə hər kəsi məftun edirdin. Nə oldu ki, gözlərinin nurundan məhrum oldun?

Züleyxa yanıqlı bir ah çəkib dedi:

– Ey Yusif, o gözlər sənə fərağın ilə qan-yaş tökməkdən bu hala düşdü.

Cənab Yusif:

– Belin nə üçün bükülmüşdür?

Züleyxa:

– Sənə eşqin və fərağının ağır yükü mənim belimi bükmüşdür.

Cənab Yusif:

– Nə səbəbdən belə fəqir və pərişan oldun?

Züleyxa:

– Sənə nahaq yerə iftira edib, zindana saldırdığımdan hasil olan günahımın əfvi bütün var-yoxumu təsəddüq verdim!

Ondan sonra cənab Yusif onu öz evinə apardıraraq qulluğuna xidmətçi təyin etdi. O əsnada cənab Həqq Züleyxaya irəliliyi gözəlliyini əta buyurdu. Guya o təəssüfli əhvali əsla görməmişdir. Onan sonra cənab Yusiflə əqdi-izdivac etdilər. Lakin burası ixtilafdır. Əsil vəqie irəlidə bəyan etdiyimiz olsa gərəkdir.

Yusif əleyhissəlamın təbir elədiyi yuxu eynilə zühura çıxdı. Yeddi il həddən artıq feyz və bərəkət olduqdan sonra aclıq illəri gəlib yetişdi. Hər kəs yemək tədarükü etməyə başladı. Qəhətlik hər yerdə hökm sürürdü. Əkinə səpilənlərdən əsla məhsul hasil olmurdu. O vaxt cənab Yusif yeddi ildən bəri yığıb saxladığı buğda, arpa və bu kimi sair şeyləri qaidəsilə payladığına görə hər tərəfdən Misirə qafilələr gəlirdi və o saxlanılan məhsulətdən alıb aparırdılar. Axırda baş vəzir (Yusif) əhalini fəqirliyə düçar etməmək üçün əmr etdi ki, hər adama bir yükədən artıq buğda verilməsin. Və hər buğda alan adamdan sonralar da pulunu vermək üçün möhür və imzası ilə kağız alınsın. Bu üsul ilə heç bir kəsin fəqir olmasına yol verməyirdi.

Doğrudan-doğruya yoxsul olanlara kifayət edəcək qədər də buğda verirdi. Bu aclıq bütün Misir ölkəsini və ərzi-Fələstini və Şamı tamam-kamal ohatə eyləmişdi.

Yağış yağmırdı. Tarlalarda heç bir şey bitməyirdi. Bütün əhali qorxuya düşmüşdü.

Böyük bir müşkülət qabağında idilər. Hər gün Misirə yüzlərlə qafilə gəlirdi və hökumət anbarlarından taxıl alıb Şama qədər aparırdılar. Pul və mal çox-çox idi. Fəqət taxıl yox idi. Yusif əleyhissəlamın tədbiri sayəsində bu müşkülət bir dərəcə yüngülləşirdi.

Bu qıtlıq hər yerdə olduğu kimi cənab Yəqubun vətəni olan Nablis şəhərində və ətrafında dəxi hökmfərma idi.

Yusif əleyhissəlamın qardaşları dəxi taxıl almaq üçün Misirə getməyə qərar verdilər.

Cənab Yusifin yox olduğu zamandan bəri Yəqub əleyhissəlam bir guşəyə çəkilib özünə matəmxana etmişdi. Heç bir yerə getməzdi, heç kəslə söhbət etməzdi. Fəqət gecə və gündüz “Yusifim vay!” – deyib ağlardı. Həddən ziyadə ağladığına görə gözlərinin nuru tökülüb gözləri görməyirdi. Bədəni tab və taqətdən düşüb artıq dərəcədə zəif olmuşdu. Saçı və saqqalı ağappaq ağarmışdı.

Misirə gəlib buğda almağa qərar vermiş olan övladları Yəqub əleyhissəlamın matəmxanəsinə gəlib əhvalatı ona söylədilər. Getməyə izn aldılar.

Misirə yetişib taxıl almaq üçün izn hasil etməyə cənab Yusifin hüzuruna gəldikləri vaxtda müşarileyh onları görüncə tanıdı. Gördü

öz qardaşlarıdır. Fəqət onlar Yusifi tanıya bilmədilər. Baş vəzire lazım olan ehtiramı əmələ gətirdikdən sonra böyük qardaşı Yəhuda ərz elədi:

– Ey böyük olan əmir, biz ərzi-Fələstinin Kənan eli deyilən yerindən buraya gəldik. Qədim bir xanədana mənsub olub gəlib-gedənimiz və qonaqlarımız az deyildir. Allahın hikmətilə neçə aydan beri davam edən quraqlıq üzündən tarlalarımızda bir şey bitmir. Nəhayət dərəcədə əziyyətə düşdük və eşitdik ki, siz gələnlərə haqq ilə taxıl verirsiniz. Təvəqqe edirik bizə də bir qədər taxıl verəsiniz. Sizin bu qıtlıqda haqqı ilə satmaq olduğunuz taxıl ehsan kimi olar.

Həzrəti-Yusif buyurdu:

– Madam ki, Kənan ərzinin qədim bir xanədanına məxsus olduğunuzu söylədiniz, bəlkə xanədamınızın adını mən eşitmiş olum, sizə nə deyərler?

Yəhuda cavabında:

– Ey kərəmətli əmir! Bizə “İsrail” deyərler. Cəddimiz İbrahim əleyhissəlam olub, azarlı qoca atamızın adı Yəqubdur.

Yusif əleyhissəlam soruşdu:

– Çox yaxşı, atanızdan başqa bir kəsiniz yoxdurmu? Siz neçə qardaşsınız?

Yəhuda:

– Biz on iki qardaş idik. Bundan neçə il əvvəl birimizi qurd yedi. O biçarənin adı Yusif idi. Atamız onu çox sevdiyindən bu günə qədər təsəlli tapmamışdır. Gecə-gündüz ağlamaqdan gözlərinə korluq toru gəlib dünyanın görüntüsündən məhrum olmuşdur. On qardaş hüzurundan gəldik. O biri qardaşımız isə atamızın yanında qalmışdır. Ən kiçik qardaşımızdır. Atamız onu Yusifin yox olmasından sonra hamımızdan artıq sevdiyi üçün yanından əsla ayırmaz. Qulluğuna dəxi o baxır.

Cənab Yusif bildi ki, doğma qardaşı olan Benyamin sağdır. Fəqət qardaşları onu görməmişdilər. Atası dəxi onu unutmayıb, ağlamaqdan gözlərinə qara su gəlməyini eşitdikdə ürəyi çox yandı, lakin bu halı bildirmədi. Bir az fikirdən sonra dedi:

– Çox gözəl, sizə taxıl verilər. Ancaq verdiyiniz qərar mövcubincə hər nəfərə bir yük veriləcəyinə görə sizə on yük veriləcəkdir. Çünki on nəfərsiniz.

Yəhuda:

– Fəqət, ya əmir! Ərz etmiş olduğum kimi azarlı-azarlı və qoca atamla qardaşım üçün dəxi iki yük artıq verilməsini əmr buyursanız bizi ehsanınıza qər q etmiş olursunuz.

Həzrəti-Yusif onların bu xahişlərini qəbul etməyib onlara belə cavab verdi:

– Adətimizə görə buraya gəlməyən adama taxıl verə bilmərik. Sizin xatiriniz üçün adətimizi pozmaq mümkün deyildir. Ancaq sizə özgə cürə kömək edə bilərəm. İndi taxılınızı alıb vətəninizə qayıtdıqdan sonra yenə gəlib təkrar taxıl alarsınız. Fəqət bu dəfə gələndə o kiçik qardaşınızı da birgə gətirərsiniz. Sizi gördüyüm kimi onu görmək istəyirəm. Çünki atanızın onu sizdən artıq sevməyinin səbəblərini bilmək istəyirəm.

Sonra Həzrəti-Yusif müqərrəblərinə əmr etdi ki, haman Yəqub övladlarına on dəvə yükü buğda versinlər. Yəqub əleyhissəlamın oğlanları cənab Yusifin ehsanına təşəkkür etdilər. Sabahı günü yola düşmək istəyirdilər. O gün çuvallarını doldurmaq üçün anbar olan məhəlləyə getdilər. Aldıqları taxılın pulunu məxsusi pul almağa təyin olunan məmura verdilər. Yüklərini hazırladıqdan sonra mənzillərinə qayıtdılar. Cənab Yusif qardaşları gedincə anbar məmurlarını hüzuruna çağırtdı. Və əmr elədi, taxıl üçün aldığı pulları qardaşlarının çuvalları içinə elə qoysun ki, əsla onlar xəbər tutmasınlar. Sabahı günü Yəhuda qardaşları ilə dəvələrini yükləyib Misirdən çıxdılar. Taməlsə, yəni vətənlərinə yetişdilər. Buğdaları anbara qoymağa daşdıqda gördülər verdikləri pul taxılın içindən çıxdı. Hamısı həyrətə düşüb təəccüb etdilər. Dərhal gedib əhvalatı atalarına ərz etdilər.

Cənab Yəqub Misir emirinin bu müamilişini öz xanədanı haqqında bir hörməti-məxsusə hesab etdi. Və pulu bu surətlə qaytarmağı oğlanlarının izzəti-nəfsinə toxunmayan bir nəzakətli müamilə zənn edib qəlbən çox məmnun oldu.

Yəhuda ilə qardaşları bir neçə gün dincəldikdən sonra yenə taxıl almaq üçün getmək tədbiri gördülər. Və kiçik qardaşları Benyamini dəxi aparmaq üçün gəlib atalarından izn istədilər.

Cənab Yəqub riza vermək istəməyib dedi:

– Yusifi aparıb tələf etdiniz. Qorxuram Benyamini də aparıb Yusif kimi tələf edərsiniz. Mən daha sənə inana bilmərəm. Özünüz gediniz, qardaşımızı qoyun burada qalsın.

Onlar dedilər:

– Mehriban ata! Sən indi də Yusifin həlak olmağını bizdən bilirsən. Halbuki o vaxt söylədik, Yusifi qurd gəlib yemişdi. Orada onu yalnız qoyub getmək üçün təqsirkarıq. Benyamin üçün daha belə xəyata düşmək mümkün deyildir. Ələlxüsus hamımız qardaşımızla birgə Misirə gedib, birgə qayıdacağıq. Ancaq bir yetim də olsa, bir yük taxıl artıq alarıq.

Yəqub əleyhissəlam yenə razı olmamaq tövrilə dedi:

– Sizin almaq istədiyiniz taxılın böyük əskik olmağı eyb etməz. Lakin mənim qoca və əlil olduğum halda yalnız qalmağım münasib deyildir. Bu iş hər kəsin təəssüfünə səbəb olar. Allah eşqinə bizi xəlqin dilinə salmayınız.

O halda Yəhuda:

– Düzdür, biz bir yük taxıl əskik gətirsək, bir şey olmaz. Və sən də yalnız qoymaq istəmirik. Fəqət söz burasındadır ki, Misir hökmdarı bizə demişdir ki, əgər qardaşınızı özünüzlə bərabər gətirmənsəniz, sizə taxıl vermərəm. Hər halda müşarileyhin hüsn və müamələsi və taxıl üçün aldığı pulu qaytarmağı kimi lütf və mərhəməti hənz göz qabağındadır. Əgər onun tövsiyəsini əmələ gətirməz isək bir böyük xəta etmiş olarıq. Əgər Benyaminin getməyinə izn vermək istəmənsəniz, biz dəxi taxıl almağa getməkdən əl çəkərik. Çünki boş əl ilə qayıdıb gələcəyik.

Cənab Yəqub gördü övladları taxıl almağa getməyəcəklər və bir çox fəqir ailə, gəlib-gedən yolçu və qonaqlar ac qalacaqdır. O cəhətlə çarəsiz qalıb Benyaminin Misirə getməsinə razı oldu. Cənab Yəqubun oğlanları getməyə hazırlanırdılar. Yola gəlib ataları ilə xudahafiz etmək istədilər. O halda Yəqub əleyhissəlam oğlanlarına dedi:

– Oğlanlarım, Benyaminə sizə, sizi Allaha tapşırıdım. Onu gözəlcə mühafizə ediniz. Sağ apardığımız kimi, salamat gətiriniz. Misirə yetişdikdə hamınız bir qapıdan daxil olmayınız. Çünki on bir qardaşı birgə görənələr həsəd edər. Mən dəxi bədnəzərdən qorxuram.

Bu tövsiyələri etdikdən sonra Benyaminə qucaqlayıb hər iki üzündən öpdü: “Oğul səni Allaha tapşırıram”.

Bir neçə gündən sonra on bir qardaşdan düzəlmiş qafilə Misirə yetişdi. Birbaş əmir cənab Yusifin yanına getdilər. Və qoca atalarından salam söylədilər.

Yusif əleyhissəlam bu dəfə qardaşlarına həddən artıq ehtiram etdi. Hamısını öz yanında saxladı. Və hər iki qardaşa bir otaq verdi ki, on birinci qardaşları Benyaminə təkbaşına bir otaq düşsün.

Çünki bu növ ilə ayrılığı görüşməyə döndərmək istəyirdi.

Binaənəleyh gecə hamısı yatandan sonra qalxıb qardaşı Benyaminin yanına gəldi. Və bir çox mülayimənə söhbətlərdən sonra:

– Mən sənin qardaşın Yusifəm, – deyib özünü tanıtdı. Və tamam əhvalatını ibtidaidən intəhaya qədər bəyan etdi. Sonra dedi:

– Qardaşım, mən səni burada yanımda saxlamaq istəyirəm və bacardığım qədər çalışacam. Sən nə deyirsən?

Benyamin:

– Çox yaxşı, mən məmnun qalaram. Lakin qoca və əlil atamız vardır. Bəs o, necə olsun? Neçə ildir sənin ayrılığında ağlamaqdan gözlərinin nurunu yox etdi. Dünyanın hər bir görünüşündən məhrum oldu. İndi əgər mən burada yanımda qalar isəm, yeqinə təhəmmül edə bilməyib vəfat edər.

Cənab Yusif:

– Mən atamızı da buraya gətirəcəyəm. Bu ayrılıq daha kifayət edər. Bundan sonra hamımız birgə ömür sürəcəyik. Ancaq sən mənə kim olduğumu qardaşlarıma söyləmə. Mənə əmələ gətirdiyim tədbirləri gözlə.

Bu sözləri dedikdən sonra qalxıb öz otağına getdi. Yəqubun oğlanları üç gün cənab Yusifə qonaq qaldılar. Sonra vətənlərinə getmək xəyalına düşdülər. Cənab Yusif əmr etdi on bir çuval buğda hazırladı. Ancaq qardaşı Benyaminə saxlamaq üçün lazım olan tədbirləri etmişdi.

O zamanda İbrahim əleyhissəlamın şəriəti belə idi: əgər biri birinin malını oğurlasaydı, mal sahibi oğrunu tutanda oğru onun qulu olardı. Və onu qul kimi yanımda saxlaya bilərdi. Cənab Yusif bu əmrini bildiyinə görə qardaşı Benyaminin çuvalı içində bir gümüş cam qoydurdu.

Yüklər dolduruldu. Dəvələr çatılıb yola düşdükdə bir münadi nida etdi:

– Ey karvan əhli! Sizin aranızda oğru vardır. Baş vəzirin gümüş camı oğurlanmışdır.

Bundan hər kəs heyretə düşdü. Və özünü itirən Yəqubun oğlanları bu əhvalı gördüncə hamısı mütəhəyyirənə dedilər:

– Biz buraya oğurluq etmək, fəsad törətmək üçün gəlməmişik. Həmd olsun Allaha, biz hələ gümüş cama möhtac deyilik. Lazımınca sərvət və samanımız vardır. Xanədanımız çox şərəfli və namusludur. Oğurluq etməyə tənəzzül və irsi böyüklüyünü alçaltdırmağa yol verməz.

Cənab Yusifin xidmətçiləri isə dedilər:

– Biz demirik hökmən siz oğurlarsınız. Ancaq burada bir oğurluq əmələ gəlmişdir. Əlbəttə, bu oğrunu tapmaq lazımdır. Ona görə hamınızı əmirin yanına aparıb axtarmalıyıq.

Dərhal onları Yusifin hüzuruna gətirdilər. Müşarileyh bu işin əmələ gəlməsinə çox təəssüf eylədi. Və xatircamlıq olmaq üçün yükləri axtarmağını söylədi və dedi:

– Əmin olunuz, əgər dediyiniz kimi yüklərinizdə olmasa biduni-məmaniət və tənəzzülə qayıdacaqsınız, biləksə oğurlanan cam yükünüzün arasından çıxarsa, oğrunun tənbehini sizə həvalə edirəm.

Yehuda dərhal dilləndi:

– Bizim dinimizdə oğru mal sahibinin qulu olur. Biz dəxi dinimizin hökmünə razıyıq.

Həmin saat cənab Yusifin əmri ilə yüklər və çuvalar bir-bir axtarıldı. Oğurlanan cam isə Benyaminin çuvalından çıxdı. Yusif əleyhissəlam tərəfindən məzkur cam zəbt, Benyamin isə tövqif edildi.

Onların hamısı bu işdən təlaşa düşdülər. Son dərəcə utandılar. Yehuda cənab Yusifə yalvarıb dedi:

– Əzəmətli əmirimiz, oğrunu tutmaq və cəzaya düşər etmək borcunuzdur. Bunun o biri qardaşı da bunun kimi yaramazdı. Hətta arabir oğurluq dəxi edərdi. Onu da qurd yedi. Madam ki, bu da belə iş əmələ gətirməyə cürət etmişdir, qoy cəzasını çöksin. Ancaq irəlidə söyləmişəm. Qoca və əlil bir atamız var. Bunu çox sevir. Hətta özümüzlə buraya gətirməyə ondan izn istədikdə salamat qaytarıb aparmağı öhdəmizə almışıq. İndi yalnız gedərsək, ona nə cavab verə bilərik? O qoca atasına rəhm edib, bunu öfv et. Onun əvəzində bizim birimizi saxla. Özünə qul qərar ver.

O biri qardaşları dəxi bu ricaya iştirak etdilərse də, cənab Yusif qəbul etməyib dedi:

– Haşa! Biz birinizin əvəzinə o birinə cəza verə bilmərik. O təqsirlidir. Siz təqsirsiz. Heç bir vəchlə onun yerinə sizlərdən ala bilmərik. Malımızı kimdən tapdıqsa, onu da tutub saxlayırıq.

Onlar rica və niyəzlərinin fayda verməyəcəyini anlayıb Benyaminini orada qoydular, vətənlərinə qayıtdılar. Ancaq Yəhuda getmədi və qardaşlarına dedi:

– Mən buradan getmirəm. Zira öhdəmə almışam ki, Benyaminini özüm ilə bərabər gətirəm. İndi nə üzle gedim. Siz gediniz. Oğlunun oğurluq etdiyini ona söyləyiniz. Nə vaxt mənim qayıtmağıma izn verərsə qayıdaram. Yoxsa burada öləne qədər qalacağam.

Onlar dəxi çarəsiz qalıb yola düşdülər. Kənana yetişincə vəqienə atalarına söylədilər. Cənab Yəqub bir ahi-cangüzar çökib dedi:

– Siz Yusifə eylədiyinizi qardaşına da eylədiniz. Şeytan sizi tovlayıb günaha mürtəki bəttdi. Əlhal durmayıb gediniz Yusifi və Benyaminini axtarıb tapınız. Və onlardan mənə bir xəbər gətirin.

Yəqub əleyhissəlam ikinci müsibətdən fəvqələdə sıxıldı. Haman vaxt beytüləhzanında oturub “Vay Yusif, vay Benyaminim!” deyib şiddətlə ağladı. O qədər qanlı göz yaşları tökdü ki, gözləri işıqdan düşüb ağappaq ağardı.

BEŞİNCİ FƏSİL

Cənab Yəqubun oğlanları Misirdən qayıtdıqdan sonra atalarının yanına gələ bilmirdilər. Və atalarının sözünü eşitmək istəmirdilər. Xüsusilə əmr vermişdi ki, Misirə gedib Yusifi və Benyamini axtar-sınlar. Əsla bu əmrini əmələ gətirməmişdilər. Binaənəleyh müşari-leyhin yanına getməyə üzləri yox idi.

Misirdən alıb gətirdikləri taxıl az bir müddətdə qurtardı. Misirə də təkrar getməyə cürət edə bilmirdilər. Yəni bəzi dəyərsiz və yün-gül şeylərini götürüb getdilər. Misirə yetişib cənab Yusif əleyhis-selamın hüzuruna gəlib ərz etdilər:

– Biz nəhayət dərəcədə möhtaclığa düşdük, heç bir şeyə güma-nımız gəlmədiyinə görə bir az şeylərimiz vardı, onları gətirib hüzur-a gəldik. Lütfi-inayətinizdən rica edirik ki, bizə taxıl verəsiniz. Və bizə verdiyiniz şeyi əhsan buyurmaqda təsəddüq hesab edəsiniz.

Bu cürə sözlər ilə həddən artıq yalvardılar.

Cənab Yusif qardaşlarının bu halını görəndə bildi ki, həqiqətən çox yoxsul olmuşlar. Daha səbr və təhəmmül edə bilməyib acıqlı bir tövr ilə dedi:

– Yusifin və qardaşının başına gətirdiyiniz müsibətləri bilmir-sinizmi?

Onlar cənab Yusifin bu sözlərindən şübhələnib dedilər:

– Yoxsa siz Yusifsiniz?

Cənab Yusif:

– Bəli, mən Yusifəm, bu da qardaşım Benyamindir.

Bu sözdən hamısı qorxuya düşdülər ki, məbada həzrət-Yusif bun-lardan intiqam almaq qəsdində ola. O xəyal ilə qorxudan dedilər:

– Ey Yusif, cənabi-Həqq soni bizə qalib edib intiqamını aldı. Biz sənədən lütfü mərhəmətdən başqa bir şey ümid etməyirik. Zətən cozamızı artıqlamasıyla çəkdik.

Cənab Yusif qardaşlarının yalvarmağını görəndə dedi:

– Sizin mənə elədiyiniz yamanlıqları mən sizə bağışladım. Ümid-varam cənabi-Həqq dəxi əfv edir. Bundan sonra hamımız bir yerdə, birgə dolanırıq. İndi gedib atamı, bütün ailəni buraya gətirin.

Qardaşları dedilər:

– Atamız cənab Yəqub göz nurundan məhrum olduğu kimi, özü dəxi nəhayət dərəcədə qocalmışdır. Yolun zəhmətinə davam edə bilməz.

Cənab Yusif bu sözü eşidincə köynəyini onlara verib dedi:

– Bu köynəyi aparıb atamın gözlərinə sürtərsiniz. Gözü yenə işıqlı olar. Ondən sonra büsbütün onları yıgıb gətirərsiniz.

Hamısı bu əmrdən məmnun oldular. Haman gün Misirdən hərəkət etdilər. Bu şad xəbəri aparıb muştuluq almaq üçün bir nəfəri özlərindən qabaq göndərdilər.

Cənab Yəqub karvan Misirdən çıxan gündə yanındakılara deyirmiş:

– Burnuma Yusifin iyi gəlir.

Yanıdakılar ona istehza ilə deyirdilər:

– Qırx il bundan irəli ölmüş, indi sümükləri də qalmamış olan “Yusifin iyini duyuram” deməyiniz çox təəccüblüdür, şübhəsiz, köhnə halımız vardır. Adətən sizdə dəlilik asarı görürük.

Cənab Yəqub bunların cavabında dedi:

– Mən səhv etmiyəm. Yusifin iyini duyuram, həm də iyi get-gədə çoxalır. Rica edirəm, çıxıb ətrafı göziniz, mənə bir xəbər gətiriniz.

Onlar axirülemr o qocanın könlünü ələ almaq üçün ev qapısının ağzına bir adam çıxartdılar. O halda həmin muştuluqçu gəlib bu şad xəbəri gətirdi. Yəqub əleyhissələmə dəxi ziyadə məmnun olub dedi:

– Mən sizə demədimmi burnuma Yusifin iyi gəlir?

İki gündən sonra karvan gəlib Yusif əleyhissələmənin köynəyini gətirdi və cənab Yəqub gözlərinə sürtəncə gözləri sağalıb işıqlandı və bir cavan gözü kimi qüvvətli göz oldu. Hər kəs şad və məmnun idi. Dərhal səfər tedarükü gördülər, üç gündən sonra yetmiş nəfərlik ailə tamam-kamal Misirə əzimet etdilər. Misirin sərhədinə yetişincə bir adam göndərdilər ki, cənab Yəqubun gəlməyini Yusif əleyhissələmə xəbər versin.

Cənab Yusif bu xəbəri eşitdikdə, bir cəmm-qəfur ilə şəhərin kənarına çıxıb atasını istiqbal etdi. Fövqələdə bir tənənə ilə umarat dairəsinə daxil etdilər. Oraya daxil olunca atasını və onun ana-sını səndəlində oturtdu. Özü dəxi məxsusi yerində oturdu. O zaman on bir qardaşı gəlib bərabərində əyilib səcdə etdilər. O zamanda bir kəsə fəvqələdə ehtiram etmək istədikdə elə edirdilər.

Yusif əleyhissələmə atasına xitabən dedi:

– Mehriban atamız! Baxınız! Uşaqlıqda gördüyüm yuxunun təbiri budur. Allahım onu haqq və həqiqətlə aşkar buyurdu. Mənə lütfi-inayətindən, elm və hikmət, mal və sərvət əhsan buyurdu! Bunların əvəzində həmd və şükr etməkdən acizəm.

Cənab Yusifin quyuya salındığı zamandan qırx il keçmişdi. O müddətdə atası ilə görüşə bilməmişdi. Ərzi-Kənandan gəlmiş Yəqub övladı Misirdə yerləşib sakin oldular. Axırda Misirdən Həzrəti-Musa ilə ərzi-Fələstine gedən bəni-İsrail bunların nəvə-nəticələrindən idi.

Yəqub əleyhissəlam cənab Yusifi gördükdən sonra yeddi il daha ömür eylədi. Tamam övladı və ailəsi ətrafında rahat yaşadıqdan sonra vəfat eylədi. Vəsiyyəyə görə nəşini Fələstine aparıb babası İbrahim və atası İshaq əleyhissəlamın qəbirləri yanında dəfn etdilər.

Cənab Yusif atasından sonra çox illər ömür eylədi. Misirdə kəməli-ədalətlə hökumət sürürdü. Bəni-İsrail hər il çoxalırdı.

Züleyxa Yusifdən iki il irəli vəfat cəylədi. Və Yusif əleyhissəlamın vəfat etdikdə vəsiyyəti mövcubincə mübarək nəşini mərmerdən qayrılmış bir tabuta qoyub dəfn etmişlərdir.

NƏ ETMƏLİYİK?

Dərhaqiqət xəyalımız hüquqi-müizzimizi geri almaq, zalımın çəngəli-qəddarəsindən xilas olmaq isə müctəhid və müttəfiqərəy olub ittifaq etməliyik. Zira ittifaq elə bir ali sifətdir ki, beş aciz onunla mütəəssif olar isə əngüştümai-cahan olan bir cabbari dəqi-qələrlə belə macal verməyərək müzməhil edəcəkləri şübhəsizdir. Necə ki, bu xüsusda həkimi-banami-ələm alimi-siyaset Şeyx Sədi həzrətləri buyurmuşdur:

Murçəqanra çü bovəd ittifaq,
Şiri-jiyanra baderənd pust.¹

Hakəza ittifaq kiçik bir qövmi böyük bir millət dərəcəsinə yetirdiyi kimi, nifaq dəxi böyük bir milləti də nabud etməsi mühəqqəqdır.

Binaənəleyh biz islam millətini boğazlayan cəlladların çəngəlindən qurtarmaq istərsək, hər halda, hər məkanda olursa olsun bir-birilə görüşüb müşavirə etməklə ittifaq etməliyik. Lakin biz müsəlmanlar elə qanı soyuq, elə havapərəst olmuşuq ki, bir acizi döyməyə ittifaq etməkdən başqa digər bir şeyə istedadımızın olmaması dəxi zənn olundu.

Əcəba, bir acizin əksəriyyətlə döyülməsini özümüzə hünər saydığımız kimi, ən alçaq bir qulluqçunun da qarşısından yüzlərimizin qaçması nə dərəcədə namussuzluq olduğunu anlasaydıq, şübhəsiz, hər ikisinin tərkinə çalışırdıq. Odur ki, istiqlali-milliyəmiz, islahatimülkiyyəimiz günü-gündən pozğunluğa, pərişanlığa üz çevirməkdədir. Halbuki indilikdə biz islam milləti üçün mövcud olan cəmiyyətlər heç bir dövləti-mütləqənin məmləkətində mümkün deyil. Əcəba, bütün ömrümüzü cəmiyyətlərdə keçirdiyimiz kimi istiqlali-milliyəmizə çalışdığımız nə olmuş, fəqət lağlağiyat, müzəxrəfatilə söyləməkdən başqa bir şey olmamışdır.

Əgər zəvvar məclisində, pəsməzarda, ziyafətlərdə mümkün dərəcədə maddi və mənəvi bir təşəbbüsət əmələ gətirsək, nələr yapa bilərik?!

Xüsusən, məscidlərdə olan cəmiyyət heç bir yerdə ola bilməyir.

¹ Qarısqalar ittifaq etsələr, yırtıcı şirin derisini yırtarlar.

Möhtərəm qare, insaf ediniz: Bir ay ramazan-mübarəki məsciddə yığılıb nələr eşidirik? Və on gün, on gecə məhərrəmdə nələr anlamırıq? Heç bir şeyi!

Əcəba, məsciddə yığılmaq (dər beytül-əhl söhbət kərdən məkrühəst), yaxud mücahidi-həqiqiyi-dini-islam olan həzreti-İmam Hüseyin əleyhissəlamı minbərlərdə təhqir edən bir çox əcamir ovbaşın sərfi-xurafatını eşitməkdən ibarətmidir? Xeyr, xeyr!

Məscid, o müqəddəs, o ali yerdir ki, milləti-nücabiyi-islama bir hadisə ariz olduqda filfövr orada ərlər, qəhrəmanlar, ictimai edib, haman hadisənin dəfinə, yəni, tövsiyə-i-məmaliki islamiyə haqqında məsləhət və məşvərət edirdilər. Amma burasını bilməliyik ki, o tərzdə, o qaydada ki, indilikdə biz milləti-islam dolanırıq, gələcəkdə belə ictimailik istər məsciddə, istər qeyri bir yerdə olmuş olsun, ağlar göz ilə həsrətini nə qədər çəkəcəyiksə də, lakin bir zərəcə mümkün olmayacaq. O vaxt – “ah”, “əfsus” – dəxi fayda verməyəcəkdir. Hər halda islam qardaşlarımızdan mözkür cəmiyyətləri qənimət bilib onu cəradan sərfi-nəzər etməklə dərdirimizizin çarəsinə tədbir etməkləri tövsiyə olunduğu kimi, dərdirimizizin çarə istərsək ittifaq etməliyik, – deyə xətm-i-kəlam edərim.

“Hilal” qaz., 13 dekabr 1910

YAZIÇILARIMIZ VƏ YAZILARININ ƏHƏMIYYƏTİ

Bu gün camaatımızda nə qədər nöqsan, nə qədər təəssüf ediləcək hallar varsa onlardan biri də, bəlkə ən böyüyü yazıçılarımızın yazdıqlarına əhəmiyyət verməməkdir. Əcəba, bu etinasızlığa səbəb nədir? Budur, yeddi-səkkiz ildən bəri beduni-fasilə qəzetə görürük, oxuyuruq, beqədri-imkan yaxın və uzaq yerlərin əhvalatından və xaricdə yaşayan dindəşlarımızın həyatı-məişətindən bixəbər oluruq. Lakin yalnız “Fransada Puankareni¹ intixab etdilər”, yaxud “amerikalı bir arvad fosforlu bir libas geyib bayıra çıxdıqda ətrafına o qədər tamaşaçı yığıldı ki, daha qayıdıb evinə getməyə yol tapa

¹ J. A. Puankaren (1860-1934) – Fransa prezidenti

bilmədi” kimi xəbərlər oxumaqla işimiz keçməz, məqsədimiz ələ gəlməz və qəzetələrdə yazılan məqalələrə dəxi əhəmiyyət verməyimiz lazımdır. Çünki içimizdəki nöqsanati və həyatı-məişətimizə lazım olan fayda yollarını məqalələr göstərir. Qərribə bir haldır, hər kəs qəzetəni əlinə aldıqda ən əvvəl imzaya baxır. İmza tanışsa oxuyur, onu da burun ucu ilə, daha nə yazılmış, nə deyir, nəyə dairdir, orası zaiqəyə tapşırılmayıb. Filankəs özü nədir ki, yazdığı nə olsun, – deyə büsbütün bir qəzetənin yazılarından sərf-nəzər edirlər.

Fəqət bu yeddi-səkkiz ildə nəşr olunan qəzetələrin yazıçılarından möhtərəm Əli bəy Hüseynzadə ilə Əhməd bəy Ağayev cənabları bu əhəmiyyətsizlikdən müstəsna. Çünki onlar böyük bir aləm kəşf etdilər. Millətlərinə milliyyəti qandırən kimi öz dili, öz mətbuatının fəraizi-diniyə kimi vacib olduğunu da anladılar. Ələlxüsus, Əli bəy həzrətləri mətbuat aləmində fəvqəladə bir məharət göstərdi... farslaşdı... bərhad olan Qafqazdakı türk balalarına türklüyü bildirdi, həsb-i-nəsəbini öyrətdi, abavü əcdadını tanıtdı. Lakin onların getməsi Qafqaz əhalisini başsız, böyüksüz buraxmış kimidir. Çünki o cənablar dilsizlərin dili, karların qulağı, korların gözü idilər. Müxtəsər, bir bölük maarif yetimi olan Qafqaz müsəlmanlarının ataları idi. Odur ki, onlardan sonra bədbəxtlik bayquşu Qafqazın ən uca, ən ali binalarını viranə hesab etməklə üstündə oturub ürək sıxan bir sövt ilə vaqqıldamağa başladı. Nə ədəbiyyatımızda qaidə, nə mətbuatımızda bir hədd-hüdd var. Müxtəsər bugünkü yazılarımız tamam-kamal qəvaiddən qeydindən azadadır.

Hər kəs bildiyini edir, xoşuna gələni yürüdür, düşündüyünü həqq-həqiqət sanır. Alimi-rəbbani müfid bir söz söylərsə, onun rəddini (vəlov sırf məntiqsiz de olmuş olsa) özünə vacib bilir. Bunlar hamısı başlı-başınalıqdan, yazıçıların yazdıqlarına əhəmiyyət verilməməkdir. Əgər bir yazıçının yazdığına diqqət və etina edilə, o yazıçının ən düz, doğru yazması bilinə, fikrimizcə heç bir şey itirmirik. Bəlkə daha da işlərimiz nizama düşər. Qayda ilə gedər. Dəmirçi saat qayımaq, ərəbəbend xarratlıq, ərəbəçi avtomobil sürmək sevdasına düşən kimi hər cızmaqara bilən dəxi mühüm tarixlər, əxlaqa dair roman və hekayələr yazmağa əl uzatmaz. Bu gün haman əhəmiyyətsizlikdəndir ki, mühüm məsələlər gülünc məqamına gəlmiş, hətta bütün millətin şan-şərəfi ayaqlar altına salınmış, bu başsızlıq namusunu çöreyinə alət edənlərə yol açmışdır.

İndi baxaq, görək!

Birisi bir kitab yazır. Tarixmi, romanı, hekayəmi, təlifəmi, tərcüməni etmiş, nə işə təb edib satışı qoyur, bir başqası da haman kitabdan alıb oxuduqda bəzi nöqsanları görür, ona qüsurlarını göstərmək və gələcəkdə yazısını düzəltmək üçün tənqid sərlovhəli bir neçə söz yazır. Sabahı günü kitab sahibi dəxi cavab yazır, o biri gün tənqidçi dəxi birisini yazır və lazımınca qüsurlarını göstərir, daha o biri gün müəllif cənabları cavab yazır. Yəni qəzetdə yazışmaq qızıdır. Lakin oxucular bu yazışmağa əhəmiyyət verirlərmi? Xeyr, bu gün maarifçinin yazısını oxuyanda deyirlər, düzdür, doğrudur, sabah müəllifin cavabını oxuyanda onu təsdiq edib deyirlər, düzdür, heç bir kəs bu yazışmanın nə səbəblə olduğuna etina etməyir. Hansı düz və doğru yazır, o məlum olmayır. Nə vaxt iki yazışmanın yazılarına diqqət edilib ikisindən birisinin naəq olduğunu özünə söyləmişlər və murdar ləkə kimi səhifeyi-mətbuata yapışdırdığı vərəq parasını cırıb atmışlar? Halbuki bu yaxınlarda elə bir şeylər yazıb təb etmişlər ki, doğrudan da alçaq bir adam onu yazmaz. O cümlədən biri də bir ildən bəri arabir mübahisəli görünən "Osmanlı tarixinin mühüm səhifələri" və "Osmanlı dövlətinin qüdrətli günləri" kitablarıdır ki, adlarını elanda oxuyanlar bir şey bilib ayırlar. Lakin içinin malamal cığərparçalayan zəhər ilə dolu olduğunu bilməyirlər. Ümidvaram, arabir məzkur kitablar xüsusunda bir qədər yazıb Qafqazın türk balalarına babalarının qüdrətli günlərini oxudaraq, bu yazılan "qüdrətli günləri"nin nə tövr rəzalet olduğunu bəyan edərik.

"İqbal" qəz., 31 oktyabr 1913

MƏQSƏDİMİZ

Cənab Həqqin Adəm övladına bəxş etdiyi əql və şüur sayəsində hər kəs bir məslək və məqsəd təqib edir. Və hər kəs də öz biliyini, hətta düşündüyünü eyni həqiqət bilər. Onun üçün o yolda ona nə qədər mücazat və üqubat arız olursa hamısından məmnun olar. Çünki hər kəs öz məqsədinin fədaısidir:

Cahan mülkündə məqsəd, qüdrəti-ərbabi-hümmətdir,
Həmiyyətənd olan əşxas üçün namusi-qeyrətdir.

Yolunda qəsdinin hər kim türabi-tirəyə girse,
O mənsub olduğu qövme bəhəqq şanı-şərafətdir.

Bu gün tarixi-ələmə baxılsa ibtidadan intəhaya qədər sərəsərərbabi-məqsəd ilə dolu olduğu görülər. Zira bu qədər nəbilər, vəlilər, vəsilər kutubi-səməvilər, əzım əbidələr, mühüm əsərlər, möhtəşəm məbədilər, mütəntən saraylar, ali chramlar, qiymətli kitabların hamısı bir məqsədin məhsuludur.

Əzmənəyi qəblət-tarix (yəni tarixdən irəliki zamanlardan) bu ənə qədər artıq zəhmət və tükənmez əziyyətlər ilə bina edilən istehkamlar, körpülər, tağ zəfərlər və su kəmərləri tamamilə bir məsləkin nəticəsidir.

Misirdəki hökmdar Müns¹, Babildəki Şumer² xanədanından başlamış bu vaxta qədər zahir olan müharibələr, ixtilalar, iğtişaşlar və inqilablar, hasili bütün tarixi vüquat hamısı bir arzunun meyvəsidir.

Bunlarla bərabər yunanlı müvərrix Herodotdan başlamış İbn əl-Əsir, İbn Xəldanın tarixi əsərləri, Alinin "Kühül-əxbar"i, Münəcimbaşının "Səhaifül-əxbar"i, Qəsənufuznun "On minlərin ricəti ilə", Anabazisi Tokididinin "Pelupunes səfərləri", Pelurtarxın "Həyat məşahiri", Süüutin "On iki qeysər"i, Almaniyada "Nibu", "Ranke", "Mumzen", "Zabel", "Tərayke", "Huyeser", "Kerunyus", İngiltərədə "Maquleu", "Karlal", "Ziley", "Qreyhan", "Buqlə", Fransada "Kizo", "Tukoyl", "Qustedoqulansi", "Ten", "Mişle", "Renan", "Surel və İvis", Türkiyədə Nəcib Asim bəy, Əhməd Rasim, Əhməd Rəfiq, Şəmsəddin Sami bəy, Rəşid, Murad bəy, Əli Seydi və Əli Rəşad kimi məşhur mühəqqiq müvərrixlərin yazmış olduqları tarixləri yenə də bir niyyətin bəhrəsidir.

Bu məqsədlər, bu məsəllər, bu niyyətlər, bu arzular təşrih edilərsə, bunların hamısının içindən fəqət bir "Dirilik" çıxar. Çünki yuxarıda zikr olunan əsar və icthadat tamamilə "Dirilik" in ləvazimatıdır. Onlar büsbütün dirilər üçün qayırılmış və yazılmış, ölümlər üçün qayırılıb yazılmamışdır.

Binaileyh biz dəxi özümüzü bir məqsəd sahibi sandığımızı görə alıb, müəşirət və həyatı-milliyəmizi tədqiqə başladığımızı, başladığımızı deyicilərin deyintilərinə düşər olduq. Lakin o düşər olma-

¹ Miladdan 3900 il irəli.

² Miladdan 3500 il irəli.

ğın acısı Qafqaz əhalisinin halında olan aclığın yüzdən biri qədər bizə təsir etmədi.

Çünki tədqiqatımızda əhalinin yüzdə doxsan doqquzunu hansı dindən, hansı məzhəbdən və hansı millətdən olduğunu bilməyən gördük, hər bir müsəlmandan – “hansı dində, hansı məzhəbdə və hansı millətdənsən” – soruşduqda “İslam dinindən, islam millətiyəm” – cavabı alınır.

Yazıq səksən-doxsan il ömür edib din, məzhəb ilə millətin ayrı-ayrı olduğunu hələ başa düşməmişdir.

Halbuki islam dinində ərəb, fars, türk millətləri var. Həyəzə xristian türkləri dəxi vardır. Və hər bir dini qəbul edə bilər. Məzhəb də elədir. Lakin milləti din adı ilə adlandırmaq böyük nöqsandır. Belə bir millətin yaşamaq ümidində olması xətdir.

Bu səbəblə əhalimizə millətini tanımaq üçün bir müfəssəl “Türk tarixi” yazmışdıq. Bir möhtərəm zat bundan xəbərdar olmuşdu. Və bizim qüvvəsizliyimizi, o kitabın nəşrinə qadir ola bilmədiyimizi dəxi bilmişdi. Ona binaən o möhtərəm zat Bakının məşhur milyonerlərindən biri ilə söhbət etdikdə, söhbətin arasında məzkur tarixin fəqərəsini araya salmışdı. Və milyon cənabları dəxi bizi çağırır haman tarixin təb və nəşrinə qəbul eləmişdi. Təşəkkür olsun, sonralarda ziyalılarımızın bərəkətindən haman tarix bir küncdə indi də qalmaqdadır!

Biz isə məqsədimizdən əl çəkmə bilmədik və həmişə məqsədimizin ələ gəlməyinə çalışdıq. Axirüləmr bir neçə rüfəqanın himməti ilə bir məcmuə nəşr etməyi qərar verdik. Bəhəmdilləh icazə hasil edib nəşrinə başladıq. Məqsədimizə müvəffəq olmaq ümidindəyik.

İmzasız

“Dirilik” jur., 16 sentyabr 1914

QAFQASIYA TARİXİ

Bu gün hər millətin, istər böyük, istər kiçik olsun – mümkün qədər tarixi meydana çıxmışdır. Hər kəs balasına tarix oxutdurur, hansı irqdən, hansı cinsdən, hansı millətdən olduğunu övladına anladır.

Yalnız bu feyzdən məhrum olan Qafqaz türkləridir. Hənzur qafqazlıların hansı irq, hansı millətdən olduqları naməlum kimi qalmış-

dır. Bu məsələ isə hər kəsi düşündürəcək bir məsələdir. Tarixi bilməyən bir millət özünün nə olduğunu bilməz, özünün nə olduğunu bilməyən millətdə şərəf və izzəti-nəfsin olmağı qeyri mümkündür. Odur ki, bütün millətlərdə yalnız böyüklər üçün yox, hətta məktəblərdəki uşaqlar üçün yazılan nəğmələr dəxi tarixi vüqatdan yazılır. Zira tarix hər kəsə əlavə-əcdadını kamalınca tanıtdıran zavalı bir mərifəti-həqiqətdir. Ona bina imdilik Qafqasiya əhalisinin hansı cinsdən olduğunu bəqədrülümkan yazırıq, bundan sonra dəxi bir sərlovhə ilə Qafqasiyada olan müharibələri təfsilatı ilə oxucularımıza oxutduracağıq.

Qafqasiya çox qədimdən qalma bir qitədir. Fəqət bu məmləkətin hələti-əsliyəsi lazımınca məlum deyildir. Naməlum olsa da İbranilər kitabında və İran-yunan əsatirində zikr olunmuşdur. Məzkur kitabların yazdıqlarından anladılır ki, Qafqasiya çoxdankı məmləkətdir.

Qafqasiya əhalisi çox müxtəlif cinslərdəndir. Qırx il bundan irəli Qafqasiyada yetmişdən ziyadə dilin söyləndiyi rəvayət olunur.

Qafqasiya Avropa ilə Asiya arasında bir keçəcək olduğuna görə, qədim zamanlarda Asiyadan Avropaya köçən müxtəlif qövmələr olmuşdur. O qəbilə əhalisinin bir miqdari o qövmələrin nəvələrindən olduğu da zənn edilir. Bu cürə zənniyətdən sər-f-nəzər etdikdə bu gün Qafqasiyanın əhalisi üç qismə bölünür:

1) Əsil Qafqaz əhli; 2) Turanlılardan olan türk, tatar və monqollar; 3) “Ariya” qövlərindən olan ruslar ilə ermənilər və iranlılar və sairə...

Əsil Qafqaz əhli bir çox cins və qövlərdən mürəkkəbdir. Əvvəlinciləri Kuban vilayətindəki çərkəslər, məzkur silsilənin Qara dənizə olan cənub etəklərində sakin olan “Abazə”lər və Dağıstanın yuxarı cəhətindəki çeçenlərdir. Bunlar uzun müddət ruslar ilə vuruşdular. On doqquzuncu əsrin ortalarında məğlub olduqlarından bir milyona yaxın nüfus Türkiyə məmləkətinə köçdü. Terek nəhrinin mənbəsində sakin olan “Əvest”lər ilə Suand qövmi, Batum tərəfində sakin olan “Laz”lar dəxi Qafqaz qövmi ilə həmcins isələr də, əsil dillərini unudub indi türkcə danışır. Türkiyədən olan türk və tatar ilə türkləşmiş monqollar Qafqasiyada çoxluq olmuşdur. Bu məmləkətin şimal-şərq qismi ilə Dağıstanın aşağı cəhətində və Xəzər dənizinin sahilləri və cənub qismində dəxi bütöün türklər

sakin olmuşlardır.¹ Tarixin göstərdiyinə görə Əbdülməlik ibn Mərvanın zamanında bir çox xəzərlər dəxi Qafqasiyada qalıb təvətən etmişlər. Çünki xəlifeyi-müşarileyh xəzərlər ilə müharibə edib, onları məğlub etmişdir. Məğlubiyətdən qurtaran xəzərlər islam dinini qəbul edib Qafqasiyada qalmışlardır. Xəzərlər isə sırf türk qövmi olduğuna hökm etmək olar.

Xilafəyi-Abbasiyədən Harun-ər-Rəşid Bulqarəqa Əhməd ibn Fəzlani səfir sifətilə göndərmişdi. Səfir müşarileyh səfəri haqqında yazdığı bir risalədə belə yazır: "Xəzərlər qövmi türk dilindən başqa heç bir dil ilə münasibəti olmayan bir lüğət ilə danışirlar. Və özləri də Qaraxəzər, Ağxəzər adları ilə iki qismə bölünmüşlər. Hökmdarlarına "xaqan", rəislərinə "bəy" deyirlər. Bu adların isə xalis türk olduğu şübhəsizdir. Əlhal həmin adlar aramızda işlənməkdədir. Ələlxüsus, "bak", "bək"lik məsələsi dərəcəyi əlaya varmışdır. Yuxarıda müxtəsərən zikr olunan qövmələrin halından anlaşılır ki, biz türk övladıyıq.

Və aramızda çox sözlər var ki, o sözlər fəqət tatarlarda işlənməmişdir. Bizim cavanlarımız əsla onu işlətməyirlər. Qocalarımızın hamısı o qədim türkcə ilə söyləşirlər. Məsələn, bir uşağa acıqlananda – "gəlib səni tayaqlaram a!" – deyir. Tayaq bu gün tatarca əl ağacına deyirlər. Ümidvaram türklüyümüzün bir də birinci əlaməti olan qədim türkcələri yığt yazmaqla əhalimizə istər cinscə, istərsə dilcə sırf türk milləti olduğunu söyləyə bilərik.

İmzasız

"Dirilik" jur., 16 sentyabr 1914

MÖVLUDİ-NƏBİ

Peyğəmbərimiz Həzrət Mühəmməd əleyhissəlam, Peyğəmbərimiz fəxri-kainat, Mühəmmədül Mustafa (s.ə.) həzrətləri miladın 569-cu ilində hicrəti-nəbəviyyədən 53 il irəli, fil-vaqiəsi ilində və Ənuşirəvani-adil hökumətinin 42-ci ilində rəbiülevvəl ayının ikisində, düşənbə günü, gün çıxmadan irəli dünyanı şərəfyab buyurmuşlardır. Atası Abdullah ibn Əbdül-Mütəllib ibn Həşim bin Əbdül-

¹ Qamusi-ələm

Mənaif bin Qeys bin Kilab bin Murrə bin Kəb bin Lui bin Əlib bin Fəxr əl-Qureysi əl-Həşimidir.

Anası isə Aminə bint Vəhəb bin Əbdül-Mənaif bin Zəhra bin Kilab bin Murrə bin Kəb bin Lui bin Galib bin Fəxr əl-Zəhriyə əl-Qureysiyədir. Dördüncü nəsəbdə (Kilabdə) əziz əri cənab Abdullahın nəsəbi ilə birləşir. Cənab Abdullah fəvqələdə bir həsn-i-camala malik idi. Müşarileyh Əbdül-Mütəllib tərəfindən ərzaq gətirmək üçün bir Qureys qafilesilə Şama göndərilib. Məkkəyə müraciətində yolda xəstə olub vəfat etmiş, əlhal darül-nabiqədə mədfundur. Bəzi rəvayətlərə görə Rəsuli-Əkrəm əsla atasını görməmiş dünyaya gəldikdə yetim kimi gəlmişdir. Babası Əbdül Mütəllib ona atalıq etdi. Süd vermək üçün bəni Səd bin Bəkrin Həvazindən Əbi Zeyb qızı Həlīmə cənablarına verdi, beş il bəni Səd içində olduğdan sonra beş yaşında şəfqətli anasına qaytarılmışdır. Bəni Səd dilde fəsih olduqlarından o həzrət "İnnə əfsəhəl-ərəb məbdəun min Qureys və nəşətü fi bəni Səd bin Bəkr"¹ buyurmuşlardır. Bir ildən sonra anası Nəbiyi-əkrəmimiz Mühəmmədi (s.ə.) Mədinəyə, dayılarının yanına gətirib buraxdı. Müşarileyhə hamam il orada vəfat etdi. Dayıları ümumən Məkkəyə köçdükdə Mühəmməd yenə Əbdül-Mütəlibə tapşırıldı. Səkkiz yaşına yetişdikdə Əbdül-Mütəllib dəxi vəfat eylədi. Atası əvəzinə əmisi Əbu Talib onu təhti-himayəsinə aldı. On iki yaşında Əbu Talibin rəfaqətilə Şama əzimət buyurdu. Bu səfərlərində Kifr adlı qəryədə Buheyra nam rahib ilə görüşdü. Rahib isə peyğəmbərimizdə (s.ə.) nübüvvət əlamətini dərk etdiyi üçün ona bəşarət verib, Şamın yaxınlığına getməkdən mən eylədi, lazım şeyləri Bəsrədən (köhnə Şam) alıb iadət buyurdular. On yeddi yaşında əmisi Zubeyr bin Əbdül Mütəllib və ya Abbas (r) ilə Yəməni tərəfinə əzimət etdi. Bu səfərində müşarileyh nəbidən çox xariqələr görsəndi. İyirmi beş yaşlarında əmin, doğru, sədaqət, mərhəmət istiqaməti ilə şöhrət tapmasına görə Qureys varlılarından dul qalmış Xədicə (bint Xuveyli bin Əbdülrza) ibn Quseynin hesabına müşarileyhənin qulu Meysər ilə birgə ticarətə Şama əzimət etdilər. Bu dəfə və yuxarıda zikr olunan rahibin deyrinə yetişdikdə vəfat etmiş Buheyranın oğlu Nəstura nəbiheyi-müəzzəm ileyhi-

¹ Biz Qureysdən olub bəni-səd bin Bəkrdən nəşət etmiş ərəblərin ən fəsihləri (gözlə nitq sahibləri).

nübüvvəti cəhətdən təbşir, təhlükəyə düşməsi tərəfdən Şama getməyi mən eylədi. O məhəldə malları satıb qayıtdılar. Əvzətlərindən iki ay sonra Xədicəni təzvic buyurdu. Otuz beş yaşlarında Kəbeyi-şərifənin binası təzələndikdə bir sütun üçün Qureys firqələri arasında ixtilaf törədi. O ixtilafı rədd etmək üçün rəsuli-Əkrəmin həkəm olmasına ümumiyyətlə, riza verdilər. O dəxi bir tədbiri-həkimanə ilə sütunu bir kilimin üstünə qoydurmuş, hər bir firqəyə kilimin bir ucunu tutdurmaqla ixtilafı məsələni həll və fəsl buyurmuşdur.

Qırx yaşında peyğəmbər olub vəhy nazil olmaqla xəlqi islama dəvət etməyə başladı. Ən əvvəl Xədicə, Əbubəkr (r) və uşaq olduğu halda Əli ibn Əbu Talib həzrətləri və Zeyd Harisə və Abdullah bin Məsud iman gətirdilər, bir çoxu dəxi vasitə ilə islama müşərref olmuşlar. Ancaq iman gətirməyən Qureysin məmanət və təərrüz etməyinə görə peyğəmbərimiz fəxri-kainat həzrətləri üç il gizlicə dəvət etdisə də, yenə də az olan müsəlmanlar cürbəcür cəfa və əziyyətlərə düşər olurdular. Nübüvvətin dördüncü ilində “Fəsədə birmə tuəmmər varada ənil müşrikin” ayeyi-kəriməsi nazil olmaqla aşkara dəvətə başlayıb. Küffarın daha da əziyyəti ziyadələşdi. Əshabi-kiramidən getmək istəyənlər yenə Həbəşistanına getmələrinə müsəidə buyuruldu (Osman ibn Əffan ilə on bir kişi, dörd arvad Bəhri-əhməri keçib nəcaşi-Əzməhəyə iltica etdilər. Peyğəmbərimizin qızı, Osmanın arvadı Rūqeyyə ilə Zübeyr ibn əl-Əvam və Əbdürrəhman əl-Ovf dəxi burada idilər. “Vənnəcəm” sureyi-şərifəsi nazil olub məscidi-həramda oxunduqda müsəlmanlar ilə bərabər Qureys küffari də səcdə etdilər. Bu xəbəri Həbəşdəki müsəlmanlar eşidincə vətən məhəbbətilə qayıtdılar və lakin yolda müşriklərin yenə cəfa etməkdə davam etmələrini eşidib Həbəşə qayıtmağa məcbur oldular. Bu dəfə Cəfər ibn Əbu Talibin rəisliyi ilə 80 kişi və 18 arvad Həbəşə köçdülər. Nübüvvətin altıncı ilində Nəbiyi-Əkrəmin böyük əmisi Həmzo ibn Əbdül Mütəllib və Qureysin şücaətlilərindən Ömər ibn əl-Xəttab iman gətirməklə islam bir qat da qüvvət tapdı. Lakin peyğəmbərin əmisi Əbu Ləhəb ilə Qureysin qolugüclülərindən Əbu Cəhl və sair o kimi iman qəbul etməyənlər Peyğəmbərimizə və tabelərinə əziyyət etməkdən bir an çəkinməyirdilər. Əmisi Əbu Talib islamı qəbul ilə Peyğəmbərimizi himayə edəndən sonra Nəbiyi-əkrəmə kimsədə əziyyət etmək qüdrəti qalmadı.

Nübüvvətin onuncu ilində Əbu Talib, üç gün sonra mala və cana sadıqanə fədakarlıq edən Xədicə əleyhissəlam vəfat etdilər. Həzrət üç ay əziyyətlərinə dözəndən sonra Taifə tərəf əzimet etmiş və orada bir ay qalıb oranın əhalisini islama dəvət buyurmuşlar isə də onlar dəxi tərizə başladılar. Həzrət naçar oradan iadət edib Mütəəm bin Əddinin qəbiləsinə imdad ilə Məkkəyə daxil oldular. Nübüvvətin on birinci ilində həcc mövsimi Mədinədən Məkkəyə altı kişi gəldi. İslam dairəsinə tabe oldular. On ikinci ildə bunların təşviqi ilə Mədinə əhalisindən Əqbə adlı məhəldə bir cəmmi-qəfir islama qəbul etdilər. On üçüncü ildə əqəbeyi-saniyə vüqu olub Mədinənin Ovs və Həzrəc qəbilələrindən beş yüzdən çox arvad və kişi məzkur Əqəbədən həzrətə iman gətirdilər. Və hər halda islam dini yolunda canfəda olmalarına and içib ənsar adını qazanmağa hədi olmuşlar. Küffari-Qureys qüvvəsiz olsalar da qüvvə cəm edib həzrətin dinini payımal etməyə çalışırdılar. Çünki əksəri isəvi və bütperəst idilər. Binaənəleyh səhabədən Yasir bin Əmmar bin Məsud və Bilal Həbəşi gizlicə onların dalınca Ömər (r) iyirmi səhabə ilə aşkara Mədinəyə əzimet etdilər və onları mütəəqid həzrət Rəsul ona tapşırılmış əmanətləri sahiblərinə təslim etdi. Həzrət Əlini (ə) yerində vəkil edib Əbubəkr və qulu Amir bin Fəhire və Abdullah Ərqəmi götürüb 53 yaşlarında olduğu halda Mədinəyə tərəf yola düşdü. Qureys küffarı onu təqib etdilər. Həzrət yolda bir mağarada gizlənməyə məcbur oldu. Nəhayət, çox əziyyətlərdən sonra Mədinənin yaxınlığında Qiba nam bir məhəlləyə yetişdi. Salim ibn Ovf qəbiləsilə cümə namazını qılıb o məhəllədə Qiba məscidinin əsasını düzəltdi. 14 gün qalandan sonra Mədinəyə Əbu Əyyub Ənsarının evinə nüzul buyurdular. Əhli-Mədinə tərəfindən böyük hüsni-qəbul görüldü hamısı islam dinini qəbul etdilər. O vaxta qədər qible Qüdsi-şərif idi. Allahın əmri ilə Kəbeyi-mükərrəmə qible qərar verildi. İslama çoxlu ərkan və qəvaid təyin edildi. Küffar ilə müharibə və cihad etməyə məmur oldu. Hicrətin ikinci ilində Bədr davası vəqə oldu. Üç yüz iyirmi islam əsgəri, doqquz yüz əlli müşriklərin əksəri öldüyü halda, həzrət qalib oldu. Müşriklərin rəislərindən Əbu Cəhl və sair o kimi imansızlar tələf oldu. Əbu Ləhəb həzrətin qalib, Əbu Cəhlin məğlub olmaq xəbərini eşidincə bağı partlayıb fəvət oldu. Arada bezi xırda müharibələr dəxi vəqə oldu. Üçüncü ildə Uhud müharibəsi oldu. Üç min müşrik ilə yeddi yüz islam əsgəri müha-

Müvəffəqiyyət, yaxud qabiliyyət deyildikdə zənn edilməsin ki, yalnız qılınc çəkmək, ordu təşkil etmək, məmləkət fəth cəyləmək və tamam güc çatanları parça-parça doğramaqdan ibarətdir.

Müvəffəqiyyət təbiətin doğurduğu elə bir qüvvei-xariqülədədir ki, bütün zihəyatın hər bir məqsəd, məslək və arzusuna təcəllə edər.

Zira müvəffəqiyyət olmasa, heç bir nəfərdə fəthlik, qaliblik hasili dünyada şan və şərəflə yaşamaq hissi doğulmaz. Tarixi-ələmə özəmət və sətveti ilə bir çox zəvatin zati-alilərini qeyd etdirib, əbədüddəhr qəlblərdə rəzk, dillərdə zikr etdirən haman müvəffəqiyyətdir. Lakin bu müvəffəqiyyətin qüvvei-tamamiyyəsinə təşkil edən bir etiqaiddir. Etiqad isə istər milli, istər dini olsun müvəffəqiyyətin kəskin qılıncıdır. Belə ki, məmləkət fəth etmək, cahangir olmaqdan tutmuş məşhur bir ədib, ya bir natiq, yaxud bir sənətkar olmağına qədər bütün təşkilati-bəşəriyyənin ümdə səbəbi etiqaiddir. Hər bir fail fealiyyətdə arzu etdiyi məqsədinin hüsuluna etiqaadı olmaz isə arzusuna nail olmağı müşküldür. Beynəlbəşər müvəffəqiyyət nə qədər ali, nə qədər qiymətdar isə haman müvəffəqiyyətin qüvvei-tamamiyyəsinə təşkil edən etiqaad on o qədər ali və qüvvətlidir.

Binələyhi dünyada bizim kimi sərfi-rəzələtdən ibarət olan heysiyyəti-şəxsiyyə gözəyib yaltaqlıq ilə yaşamaq yox, mərdiməydan olub hüquqşünasani-cahan kimi ömür sürmək ümidində olan ərəbabin milli yadını bir etiqaadda olmağı lazımdır.

Etiqaad xüsusunda bir kərə əhvali-üməm və əqvami-cəhanın əhvali-ümumiyyə və xüsusiyyəsi nəzərdən keçirilirsə əzminei-qəblətarixdə "Dövri-cümudiyyə"dən tutmuş milli etiqaad, milli hissini mövcud olması görülür. Çünki məzkur zamana qədər asurilər, atnəblərin, finikiyalıların, kəldanilərin, franqların, anqlo-saksonların və dermanların aralarından qanlı mücadilə və müqatilələr əskik olmamışdır. Halbuki bunların çoxları bir din, bir məzhəbdə olmuşlardır. Miladdan sonra milli hiss, milli etiqaada, bir də bir dini etiqaad qoşuldu. Lakin ərəblər dini etiqaada üstün oldular. Dini etiqaad sayəsində əqlə heyret verəcək dərəcədə insaf, ədalət, mərhəmətə malik olduqları kimi mətin, əzimə, müstəqim rəyə, dönməz üzə, dəyişməz bir sədaqətə dəxi sahib olub ənənnati-milliyə və müqəddəsati-diniyələrini müəzzəz və möhtərəm etdilər. Bu xüsusda

ribə etdilər. İslam tərəfindən məğlub olmaq və qaçmaq əsəri görüldüdə də, yenə Həzrəti-Rəsul kəmalı-mətanətlə özəmətdə sabit oldu, qaçmadı. Əmisi Həmzə və Ənsaridən üç, səhabədən isə yetmiş bir nəfər şəhid oldı. Mübarək dişi sındı, yenə davam etdi. Axirülemr müzəffəriyyə qazandı. Hicrətin dördüncü ilində Xəndək, beşincidə Bəng Müstəli və bini Ləhyən, altıncıda Xeybər müharibələrində dəxi qalib oldular. Fədək məhsulunun yarısını almaq şərtilə sülh edib, o əmlakla xoş oldu. Haman ildə Məkkə əhalisinin məməniyyətinə intəha vermək üçün Hudeybiyyə məsəlihesini bağladı. Yedinci ildə ətrafa namələr yazıb başqa millətləri İslama dəvət etdi. Həzrətin dəvətnaməsinə Qeyser ehtiramla cavab verdiyi halda, İran padşahı Xosrov Pərviz müaradətla naməni parçalamaq kimi ədəbsizliklə qiyam etdi, səkkizinci ildə rumlar ilə müharibə etdi və Məkkəni fəth eylədi. İslamın daha da qüvvəsi çoxaldı. Haman ildə Həvazinə qarşı müharibəsi və Taifin mühasirəsi dəxi vüqu oldu. Ömər Ümrəni iadə etdikdən sonra Mədineyi-Münəvvərəyə gəlib, çoxdan qalmış məscidi-nəbəvini bina etdi və Xəlid ibn Vəlidi fümətül-cəndədə göndərdi. Oranın sahibi Əkidəri tutub götürməklə sülh eylədi. Sonra Əbu Bəkr rəziyallah ənhunun əmarətilə müsəlmanlar Məkkəyə göndərildilər. Müsəlmanların ən əvvəl Həccə getmələridir. O ildə Bəraət ("Tövbə") surei-şərifəsi nazil oldu. Həzrəti-Əli göndərilib həccdən sonra Hərəmi-şərifdə qiraət edildi. Onuncu ildə Cəzirətül-ərbəin hər tərəfindən məhbuslar gəlib İslamı təsdiq və qəbul etdilər. "İza cə Nəsrullah" – surei-şərifəsi nazil oldu. Həmd olsun Allahə ki, İslam çoxaldı, bizzati-Nəbi zişanımız həzrətləri haman il müsəlmanlar ilə bərabər gedib həccə-ədə buyurdu. Buna həccətül-vida deyirlər. On birinci ildə Usamə bin Zeydin sərdarlığı ilə rumların üstünə göndərmək üçün əsgər tərtib etməyə məsul oldu və o gündən etibarən İslam Ərəbistanda kökünə şüubi-millət və xilafət sahibi olmağa başladı.

"İqbal" qəz., 26 yanvar 1914

bəziləri kimi əcnəbilərdən yox, bu nöqtəni bir az da açıqca isbat üçün islam tarixindən bir fəqərəni nəql etməyə iktifa edəcəyik: “Ərəblərin Rum və İran məmləkətini fəth və təsxir etməklərinə yardım edən əhval və səbəblərə dair uzun mübahisə və şiddətli mütalialər yazılmışdır. Filvaqə ərəblər o iki böyük məmləkəti fəth, qeysər və kəsraları məğlub etdikdə miqdarları o iki dövlətdən birinin tək bir şəhərdə saxladıqları mühafizə əsgərlərindən çox az idi. Bundan maəda ərəblər o zamanlarda qayət sadə bir məişətlə keçinirdilər. Fünuni-hərbiyyədən çox az təcrübə görmüşlərdi. Malları az, dəva, alət və ədavatları çox naqis idi. Romalılar və iranlılar isə dünyanın ən böyük dövlətləri ilə mükəmməl silahlara, hesabsız əsgərlərə, hər yerdə möhkəm və müntəzəm qələ və istehkamata malik idilər. Bundan əlavə ərəblər onlardan sayca az, əhvalca zəif olduqları halda fəthinə getdikləri məmləkətləri əsla tanımayırdılar və əhalisindən də heç bir köməkləri yox idi. Fəqət ölümdən qorxmayıb fəthinə etiqadnamə hasil edib mühacim sifətilə gedirdilər. O, etiqadları sayəsində on ilin içində dünyanın ən böyük məmləkətləri hesab olunan o iki məmləkəti fəth etdilər. Bu fəvqəlxəyal, fütuhət hər kəsi düşündürdü və heyrət dəryasına qorq etdi. Həqiqədən qədimdən bəri badiyənişinliklə yaşayan ərəblər əsrlərdən bəri iranlılara və rumlara hörmət və heyrət nəzərilə baxırdılar. Hətta məmləkətlərinin böyüklüyünü dillərində zərbülməsəl etmişdilər. Adları gələndə qorxu və nəzər ilə hərəkət edirdilər. Belə olduqları halda qaba libaslar, təamları darı və arpadan ibarət, silahları ip ilə bağlanmış mizraqlardan, bez parçasına sarılmış qılıncılardan mürəkkəb olan ərəblərin bir az dəstə ilə o iki böyük məmləkətin fəthinə nə nov ilə cürət etdiklərini və islamıyyətdən qabaq elə bir işə qətiyyəən cürət etmədiklərini tədqiq etmək hər bir insan oğlu insanın vəzifəsidir.

Ərəblər islam zühur olduqdan sonra əvvəlki hallarını buraxıb başqa bir hal kəsb etdilər. Çünki ərəblər qəbilə-islam darmadağın, ayrı-ayrı qəbilələrdən ibarət idilər. Aralarından münaziə və qeyri-məqul mücadilə əskik olmazdı. Fəqət islamıyyətdən sonra hamısı qəlbə bir millət və bir ümməti-vahidə şəklinə girdilər. Lakin o böyük məmləkətləri fəth etmək kimi qayət böyük bir təşəbbüsdə olmaqlarına cürət verəcək səbəblər kifayət etməmişdir. Onlara əsil qüvvət və cəsəret verən şeyi qəbul etdikləri dini-islamın sidqü səthinə etiqad və ehkamına itaət etməkləri idi. Ərəblər islamı qəbul

etdikdən sonra kəlimətullahın əlayışan və şövkəti yolunda çalışmağa, məmləkətləri fəth etməyə, cənab həqq tərəfindən yer üzündə islamıyyəti nəşr etməyə məmur olduqlarına, bu yolda önlərin şəhid olduğuna, axirətdə dünya mükafatından daha qiymətdar, daha payidar bir mükafat veriləcəyinə qeyri-mütəzəzil və mətin bir etiqad ilə naqə olmuşlardı. Ərəblərin o əziz və məşəqqətli təşəbbüsətini qüvvədən fele çıxartmaq üçün onlara qüvvət və cəsəret verən şey haman dini-Məhəmmədiənin feyzi və islamıyyətə olan mətin və möhkəm etiqadları idi. O sayədə etdikləri fütuhətlərin ləzzətini gördükcə etiqadları daha da möhkəmləşmişdi və qarşılarında heç bir manəə və təhlükənin olacağına əsla güman etməyirdilər. Zira islamıyyət yolunda fəvqələdə, mətin bir etiqad kəsb etmişdilər.

Hətta “Qadisıyyə” müharibəsində iranlıların komandanı Rüstəm Müğirəyə xitabən:

– Görünür ki, siz məqsədiniz yolunda ölümü heç mənzişində görürsünüz! – dedikdə, Müğirə cavabən:

– Əlbəttə, bizdən önlər cənnətə, sizdən önlər isə cəhənnəmə gedəcəklər. Ona binaən bizdən sağ qalanlar sizdən sağ qalanlara qalib gələcəkdir.

Kəza Rum imperatoru tərəfindən təyin edilmiş Misir valisi Moquqəs Ebadə ibn Əssaməti Rum əsgərinin çoxluğu ilə qorxutduğunu və onlara heç bir vəchlə qalib gələ bilməyəcəklərini söylədikdə Ebadə bin Əssamət Məquqəs cavabən belə cavab vermişdi:

– Bu sözlər ilə özünü və yoldaşlarını iğfal etmə, bizi rumluların qüvvəti və çoxluğu ilə qorxutmaq, onlara müqabilə edə bilməyəcəyimizi söyləmək bizi qorxuda bilməz. Və əzmimizdən döndərə bilməz. Əgər bu dediyin doğru isə, yeni rumlar elə qüvvətli və çox isələr bu hal bizi müharibəyə daha da tərqiş edib iştiyaqımızı artırar, çünki onlar ilə müharibəyə də bir nəfərimiz qalincaya qədər hamımız şəhid olarsaq cənab həqqin hüzuruna daha ziyadə məzur bir halda çıxarıq. Və onun neməti-rizvanına daha ziyadə müstəhəq olarıq. Bu isə arzu etdiyimiz müntəhayi-səadətdir. Bizim üçün bundan qiymətdar bir şey ola bilməz. Sizinlə müharibə etməkdə iki nemətdən birini gözləyirik. Sizinlə qalib olub dünya nemətinə məzhər, ya məğlub olub axirət nemətinə nail olarıq. Əlimizdən gələn cəhd və qeyrəti sərf etdikdən sonra bu ikinci nemət bizə o birindən

daha ziyadə arzu olunur. Cənabi-Həqq Qurani-əzimanında sayca az olan neçə cəmətin çoxlu olan camaatlara qalib gəldiklərini və səbr edənlərin köməkçisi olduğunu buyurmuşdur. Aramızda heç bir kimsə yoxdur ki, şərəfi-şəhadət ilə müşərref olub, öz məmləkətinə, öz yurduna dönməməyi və oğul-uşağına yetişməməyi hər sübh və şam cənab-Həqdən təmənna etməsin. Bizim heç birimiz qoyub gəldiyi şeylər üçün təəssüf etməz. Hər kəs oğul və uşağını, əyal və əmvalını Allaha tapşırılmışdır. Arxamıza baxmırıq. Hamımız qabağa baxırıq. Məişətçə, halca zərurət və ehtiyac içində qaldığımızı dair olan sözlərinə gəlincə biz özümüzü bu halımız ilə dünyada ən ziyadə vüsəti-hala malik və ən ziyad bəxtiyar insanlardan hesab edirik. Dünyanın hamısı bizim olsa da öz nəfsimiz üçün ancaq indi malik olduğumuz miqdardan artıq bir şeyə rəğbət etməyirik.

Bu etiqad get-gedə ərəblərdə o qədər möhkəmlənmişdi ki, hər işə başladığında tamam edib ondan mənfəətdar olmağa etiqadi-tammə hasil etmişdilər. Əllərindən natamam bir iş buraxmadılar. Binaənəleyh, etiqad hər kəsə bir müvəffəqiyyət hissi oyatmışdı. Hər kəs əzm etdiyi məqsədə özünü nail olmuş hesab edirdi. Hakimiyyət iddiasına düşən hakim, alim olmaq istəyən alim, filosof olmaq arzusunda olan müqtədir bir filosof olurdu. Zira şüru etdiyi işlərdə nə qədər ağır zəhmətlər və məşəqqətlər olsa idi hamısına davam edirdilər. Etiqad və əzmlərində o qədər mətin idilər ki, dünyalarca əziyyəti heç məsəbəsinə görəydilər. Həmin etiqad və əzəmət nəticəsidi ki, Səffahın qılıncından tək cə canını xilas edib qaçmağa müvəffəq olan Əbdürrəhman bin Müaviyə Tunis, Cəzair, Fasi keçib dənizdən aşdı və Əndəlus dövlət əmviyyəsinə təşkil edib, bütün Portagiz və İspaniyanı hökmi altına aldı. Mütəntən məscidlər, möhtəşəm saraylar mükəmməl darülfünunlar təsis etdi və bunlar yalnız Asiya, Afrika, Avropada yox, bütün dünyanın hər cəhətində əngüştünə oldu. Xristian hökmdarları, papasları, ümumiyyətlə, gəlib orada təhsillərini təkmil etdikdən sonra gedib məmləkətlərini müsəlman elmi, müsəlman yazısı, müsəlman biligi ilə idarə edirdilər.

Ərəblərin bu etiqad, bu müvəffəqiyyətləri hər bir tərəfdə inqışar tapdı. Bütün aləmin təhsin və təqdirinə məzhər oldu. İllər ilə bir məzhəb, bir dində olsalar da bir-birinə müxalifət edən qeyr müsəlmanlar üçün bir taziyanə-ibrət kəsildi. İslamlardan belə bir etiqadda olmağı ən əvvəl əxz edən fransızlar oldu. Belə ki, Əməvilər Əndəlisi

və Məğlibin qeyri qismlərini fəth etdikdən sonra İspaniyanın arxasında (Prine) dağlarını aşıb Avropanın vəsətinə yürümək üçün Fransaya ayaq basdılar. 114-də "Run" nəhrinə qədər məmləkət içine girdilər. Fransızlar bu hərəkətdən İspaniya kimi öz məmləkətlərinin də islamlar əlinə keçməyindən qorxub aralarında sair xristianlar ilə bir əqiddə ittifaq etməyə başladılar. Və o yolda hər cürə fədakarlığı qəbul edib islamları rədd və məğlub etməyə qərar verdilər.

Binaənəleyh ərəblər ilə xristianların fransız məmləkəti içində Turs ilə Puatiya arasında qanlı müharibələr vüquə gəldi. Nəticədə Əndəlus əmiri Əbdürrəhman əsgəri ilə şəhid oldu. Əgər ərəblər bu müharibədə qalib gəlsə idilər, islamiyyət Fransada və sonra bütün Avropada intişar tapacaqdı. Ərəb dili Asiya və Afrika qitələrindən olan əqvamın və sair aləmi-islamiyyətin dilləri olduğu kimi tamam Avropa əqvamının da ümumi dili olacaqdı. Lakin bu müharibədən sonra dini-etiqad, dini ittihadın ləzzətini dadan qeyri müsəlmlər beduni-tərəddüd dini-etiqad və dini ittihadlarını daha qüvvətləndirməyə çalışdılar. Çalışdırsa müvəffəq de olurlar. Əndəlus hökuməti kimi böyük bir dövləti məğlub və münqeriz edib yədi-təsərrüflərinə keçirdilər.

İslam tarixində böyük və olduqca mühüm bir mövqei-işğal edən Əndəlus faciəsi təhəmmülsüz və dəlxəraş bir faciədir. İslam olan hər bir fərdin qəlbini yandırır, yovmil-intiqam sinəsindən dağının təsiri getməyəcək bir vəqədir. Sairələrini deməyirəm. Əgər tariximizi unutmayıb yalnız Əndəlus faciəsini oxumuş olsaydıq, bu gün Qars vəqəsi əsla bizi təəccübləndirməzdi.

Binaənəleyh bu etiqad və ittihad get-gedə islamlarda möhkəmləşən kimi qeyri-islamlarda da şiddət etdi. "Səlib müharibəsi" kimi dünyanı qan dəryasına döndərən böyük müharibələr vüquə gəldi ("Səlib müharibəsi"ni mütaliə edənlərə məlum olsun görək).

Bu etiqad Napoleon Bonapartın zamanına qədər şiddətlə hökmfərma olmaqda idi. Lakin Napoleon dağıtmamış bir məmləkət, təcavüz etməmiş bir namus buraxmadığına görə xristianlar arasında bir də bir millizət etiqadı vücudə gəldi. Ondan sonra hər kəs millət sövdasına düşdü və milli ruh ilə bəslənməyə başladı ki, Napoleon kimi mütəcəvid və mütəzasirləri müdafiə etmək üçün əldə bir dəstürüləməl olsun. Həmin qərar verilən dəstürüləməlin nəticəsidir ki, bu gün "Avropa müharibəsi" dəhşəti ilə tarixdə təzə bir

qurum ayracaq bir surətdə vüqo oldu. Bu müharibənin göstərdiyi nəticə isbat edir ki, bu müharibədən yenə dini etiqaadda olanlar istifadə edəcekdir.

Biləks indi islam adı ilə adlananlarımızın istər ziyalı, istər avam sinfinin hərəkət və sükunətinə baxdıqda yuxarıda zikr olunan milli etiqaad və ya dini etiqaaddan əsla bir əsər görmək mümkün olmayır. Hər işə iqdām olunarsa natamam qalır. Hətta bir-iki il qaidə ilə idarə olunan məktəb və cəmiyyətlərimiz, üçüncü ildə nizamdan düşməyə başlayır. Bunların səbəbi nədir? Bunların səbəbi haman etiqaad feyzindən məhrum olmağımızdır. Keçənlərdə "Cəmiyyəti-xeyriyyə"ni illik hesabı oxunduqda hesabın türkcə oxunmasının qeyri-mümkün olduğu katib tərəfindən ixtar olunmuşdu. Əcəba, dünyalara elm və fənn, nəhv və sərf təlim edən islam övladı nə səbəblə indi öz dilində oxuya bilməsin?

Möhtərəm qare, bilirsinizmi nə üçün belə olmuş?

Onun üçündür ki, iş başında durub sədarət edən ərəb bir taqım ruhən, etiqaadən hisson əcnəbiləşmiş, eys və işrət həvavü həvəs əsiri olmuş zövq və səfa qulları olduğundandır ki, əsla əzmimizdə mətənət, rəyimizdə istiqamət, özümüzdə təəssübi-milliyət görünməyir.

Əgər qələməmdə maneələri yırtıb atacaq qüvvə olsaydı, iş başında duranların işlərini və o sayədə üreyimizə sancılan zəhərli xəncərin səbəblərini birər-birər sayardım. Səya bilməsəm də bir neçə söz söyləmədən keçməyəcəyəm.

Ey rəis-kardə durub sədarət edən ağalar! Ey cəmiyyət işlərini əllərinə alan cənablar! Artıq etina və etibarsızlıq vaxtı keçmiş, indi himmət, həmiyyəti-fədakarlıq dövrü, tarixlərə əzəmət və sərvətlərlə zəbt olunan əcdadımızın nami-alilərini şan-şərəflə zikr etdirmək üçün roşadəti-milliyə və vəzəifü vətəniyyətimizi isbat və ifa etmək zamanı hitul etmişdir. İqdām edilən işin tamamına davam, toqib olunan məqsədin hüsuluna etiqaad və o sayədə ənənəti-milliyə və müqəddəsəti-diniyyətimizin payidar olmasına kamili-iman etməliyik. Müvəffəqiyyət dəxi bunlar ilədir. Zira etiqaad etibar, etibar isə ittihad, qüvvət, qüvvət isə müvəffəqiyyət hasil edər. Burasını yalnız islam tarixində deyil, bütun tarixi-ələmdə mühüm mövqələr, parlaq səhifələr işğal etmişdir. Budur tarix! Müraciət buyrulsun.

"Dirilik" jurn., 1 mart 1915

Canini və xaini əfv etmək bəşəriyyətə rəxno salmaqdır. Təbiidir hər yerdə müqəssir və müqəssiri mühakimə edəcək bir məhkəmə mövcuddur. Lakin bir çox müqəssirlər məmləkətə vəz edilən qanunun mocibincə bəzən də başqa səbəblər ilə əfv edilə bilərlər. Zira bu qanunlar vəz edildikdə ən əvvəl məmləkətin varidat və mədaxilatı nəzərə alınır. O cəhətdə haman qanunlar təqazai-zamana görə bir çox təğəyyür və təbəddülata da uğrayır. Bugünkü hökm səbah yürüməyir. Səbahki isə biri gün!.. Çox vaxt olur ki, "kürək" (katorqa) cəzasına məhkum edilmiş bir cani külli məbləğlər sərf edib xilas olur. Və bəzən də əsla cinayətdən xəbəri olmayan təqsirsiz bir şəxs kürək cəzasına yox, bəlkə edam cəzasına məhkum olur. Burası məlum!..

Əgər həysiyyəti-bəşəriyyəyə riayət olunsaydı, bir dəfə "Əlsun biəlsun və əlcürüh qisas"¹ kimi qəti bir qanun qoyulardı ki, təcavüz etmək heç bir kəsin xəyalına da gəlməzdi. Bundan məda "insaf məhkəməsi" və sair bu kimi məhkəmələr olduğu kimi bir də milliyət və dəyanət məhkəməsi vardır ki, oradakı qanunun nə fəsil, nə qeydi, nə də əlavəli qeydi vardır. Ancaq bu milliyət və dəyanət məhkəməsinə gətirilən müqəssirin işinə fəqət qanuni-təbiətlə tətbiq edilmiş qəti bir qanun ilə baxılacaqdır. Bu qanun məhkəmənin də intiqamalı bir ictimai mühakimə olacağı şübhəsizdir.

Binaənəleyh bu gün dünyanı dəhşətli yanğınlara yandıran, qanlı faciələrə mərux edən bu cahan müharibəsinin bəisi məzkur milliyət və dəyanət məhkəməsində əfv edilmədiyini kimi üləma və ruhanilərimiz dəxi əfv ediləcək müqəssirlərdən deyildir. Əgər onların bugünkü hərəkət və sükunəti ətrafınca tədqiq və təhqiq edilərsə, cahan müharibəsinin bəisindən eylər və ən əvvəl üləma və ruhanimizdən məzəcati təqrir edəcəyi təbiidir. Zira bu müharibə içində keçirdiyimiz qailə, rast gəldiyimiz müşkülət və düşar olduğumuz müsibət din və milliyət ayrısı olanları mütəəssir etdiyi halda, üləma və ruhanimizdə əsla bir təsir müşahidə olunmadı. Sanki yanan evlər, dağılan xanimanlar islamın, heyvancasına kəsilən başlar, boğazlanan qocalar, namusları çirkin ayaqlar altında əzilib çeynənən xanım

¹ Dilo dil ilə, yaraya yara ilə qisas (ərəbca).

qızlar islam deyilmişlər. Halbuki bu ölüm, faciəvi dünyada ağlatmamış bir bəşər buraxınmış, hətta daş ürəkli qatillərin dəxi kəsdiklərinin tamaşasına rıqqətlənib ağladığı da rəvayət olunur. Buna binaən qatilin rıqqətinə, üləmənin rahat yaşamağına baxdıqda demək olar ki, o müslüm və müslümələrin, yeni məzlum və məzlumələrin halına bütün qeyri-müslümlər ağladığı halda, üləma və ruhanimiz qəhqəhəylə gülüb şad olmuşlardır. Əgər gülüb şad olmasaydılar, o qanlı faciənin vüqu olduğu yerə gedib çöllərə dağılanlardan xəbər tutmaqları yana dursun, laəqal ortalığa çıxıb pul, paltar və yeməli şeylər yığardılar. Təşəkkür olsun onu da etmədilər və həmişəliklə istirahətlərinə məşğul oldular və indi də olmaqdadılar. Bunların bu rəftarı öz zəmin və təbirlərinə izzəti-nəfs isə də ümumiyyət nəzərində izzəti-nəfs deyil, bəlkə onların iqtidarsızlıqlarını və quyudsız¹ yaşaya bilməyəcəklərini ortalığa çıxardan bir həqiqətdir. Bu hala nəzərdən daha səbr etmək və cürbəcür təfsir və tədbirlərdə yubanmaq zamanı keçmiş, əlhəl ciddiyyətlə işə girişib iş görmək zamanı gəlmişdir. Sair işlərimizə baxdığımız kimi üləma və ruhanilərimizin halını dəxi nəzəri-etibare almalıyıq. Üləmənin tərzi-idarəsi və ümuri-məişəti qəti bir surətdə islah və təmin edilməyincə bizlərə imdadı dəyməyəcək. Aramızdakı ixtilaf, biri-birinə kəc baxmaq, biri-birini təkfir və təlyin etmək rədd olmayacaqdır. Yalnız bunlar deyil, bir çox adətlərimiz var ki, mənən heç bir şey olmadığı halda kəsəti-istemaldan etiqad dərəcəsinə yetişmişdir. Mənim fikrimcə, üləma və ruhanilərimizin haqqında belə bir təşəbbüsdə olmalıyıq, ən əvvəl məscidlərimizdəki rəislər bu məsələyə diqqət edib, ramazani-şərif, məhərrəmü-ərbaində yığılan pulları mövqufat şəklində saxlamalıdır. Çünki məzkur aylarda yığılan pullar az deyildir. Yalnız məhərrəmdə hər rövzəxan min manatdan ziyada pul alır. Məlum iş ki, rövzəxan min manatdan ziyada aldıqda məhəllə mollası ondan daha ziyada alacaqdır. Ramazani-şərif dəxi o qəbildəndir. Lakin bu qədər çoxlu pullar haraya gedir? Nə olur? Məlum deyil. Və o pullardan heç olmasa məscidlərə bir döşənəcək, bir işıqlıq da olsun alınmayır. Məzkur aylar qurtarınca məscidlərimiz yenə haman qaranlıq və sahıbsız bir yurd şəklində olub qalır. Molla və rövzəxan isə fəqir və fūqəranın

¹ Qaydasız

əməyi ilə hasil olan puldan hər biri min manat nəqdiyyəyə malik olur. Bunun da bərabər lazımı yerdə görülən işlərini də görməyirlər. Haman bu qapı, o qapı dilənçiləri kimi sürünməkdədirlər. Bu cəhətdən haman məscidlərdə toplanan pulları birdən mollalara verməməli, irəlində ertz etdiyim kimi mövqufat şəklində saxlanıb ondan fəqət üləmaya aylıq məvacib təyin etməli, yeni hər üləmaya ayda elli-altmış manat məvacib verməlidir. O vaxt aylıq məvacib alan üləma öz məhəlləsinin əhalisi üçün nikah, talaq, siğə, istixarə, şəhadətnamə və bu kimi üləmaya aid işləri pulsuz görməlidirlər. Əlbəttə, bu məsələyə geniş bir məramnamə və nizamnamə lazım olacaqdır. Fəqət mən ixtisaren üləmayə məvacib təyin etməyi əfzəl bildiyimə görə bəyan edirəm. Çünki üləma bir kərə özünün məişətini təmin edilmiş gördükdən sonra hər yerdə olsa həqiqəti söyləyəcək, milliyət və dəyanətin nə olduğunu bilib nəşrinə çalışacaqlardır. Daha mədaxil yolu açmaq üçün Qurani-şərifin ayeyi-kərimələrini sui-təfsir etməyəcəklər. Əhalinin başını mövhumatla məşğul eyləməyəcəklərdir. Ondən sonra ehtimal ki, xəyaldə, merac rüyada hüriləri dərağuş edən xoşini-müqəddəslərimiz həqiqi bir mömin şəklinə girib keçmişdəki qüvvətü-hakimyyətin iadəsinə etiqadnamə ilə girişəcəklərdir. Şübhəsiz, məzkur mövqufat məscidlərimizdə təqerrür etdikdən sonra fəidəsi görülərsə, üləmamız özləri əllərdə qalan mövqufatımızı çalışıb ələ alacaq və bihudə yerdə tələf olan zəkat və imam malı kimi şəri vergilərimizi dəxi haman mövqufata əlavə edəcəklərdir. Və get-gedə şəri-şərfi kamalınca bilən üləmələrimiz bu məsələni şəriət muthirə mövcubincə daha da vüsətləndirib sair nöqsanlarımızın islahında diqqət eyləyəcəklərdir.

Zatən, üləməni də bu hala salan daimi surətdə bir yerdən mədaxillərinin olmamağıdır. Əgər həmişəliklə bir məvacibləri olmuş olsa bu qədər çəkişmə və çalışmalarına meydan verilməz. Məvacib olduqda bir alim Bakıda ikən Moskvaya təyin olunarsa, məəlməmnuniyyə gedər. Yaxud Qars folaqətzadələrinə baş çəkməyə göndərilərsə, təcil təmamilə əzimət edər. Göndərmək xeyr, özü kamali-məmnuniyyətlə məzkur vəzifələri ifa edər və bir çox şeylər var ki, on ildən bəri mətbuatımız onun rəddinə çalışır, əsla müvəffəq ola bilməyir. Yeni müvəffəq olmalı yox, heç qələmə almalı şeylər deyildir. Məsələn, istixarə etmək, saat xoşlamaq, saqqala hənə yaxmaq, baş qırmaq, təsbəh çevirmək və sair bu kimi axmaq şeylər bəzi

mühərrirlərin yazı sərmayəsi olmuşdur. Daim əla-ələvqat belə əsas-
sız şeylərə söyməclə əhalini özlərini cəkətməşlər. Mollaların yetmişə
bulduğı camaatı yüz yetmişə bulmuşlardı. Halbuki min o kimi şey-
lərin əlacı bir alimin əlindədir. Əgər alimin məvacibi olarsa, o vaxt
molla özü “bunlar axmaq şeylərdir” – deyər istixarəyə, saat xoşla-
mağa gələnı rədd ələyəcəkdir. Və əsassız, mənasız, əsla şəriətə dəxli
olmayan müzəxrəfat olduğunu şiddətli sözlər ilə bəyan edəcəkdir.

Bundan məda bu məvacib məsələsi yalnız əhalinin müşkülə-
tını asan etməyəcəkdir. Üləmanın da izzəti-nəfsini hissiyyati-şəxsiy-
yəsini mühafizə edəcəkdir. Belə ki, indi üləmamızın yüzdə əllisi də
ancaq özünü bu qapı, o qapıda dolandıra bilər. Əllisi isə bir parça
çörək tapmaq üçün olmanın işlərə və şəriəti-müqəddəsəni ləkədar
edəcək qəbahətlərə mürəkib olmaq qədər də alçaldır və çirkin
əməllərə məşğul olur. Məvacib isə bu axırıncı əllini haman qəba-
hət çirkəbindən qurtaracaq və islamı da ləkə altından xilas edəcəkdir.
Ümidvaram ki, bu məsələni qüvvədən fələ çıxarmaq üçün millət
rəvçası ilə möhtərəm üləma dəxi bilistirək çalışar.

“Dirilik” jur., 15 may 1915

RUSİYA İMPERATORU BÖYÜK PYOTRUN VƏSİYYƏTNAMƏSİ¹

Cənab həqqin həmd-sənasından sonra tamam övlad və canişin-
lərim bilməlidirlər ki, görürəm gələcəkdə get-gedə bütün övladı
biri-birindən sonra Avropanın sair məmafikində hökəran olacaq-
lardır. Zira Avropanın bütün riyasət və səltənətləri köhnəlmiş və
qocalmışdır. Rus səltənəti isə ibtidadan vəziyyət və samanca tərəqqi,
nizam və nəsqə ləyaqətli və cəmə riyasət və səltənətlərin sərdəf-
təridir. Biz ibtidada bu səltənəti əql ilə tapmışıq. Mən əfkarım üzük-
çisinin təidi ilə muradımın gemisini məqsud sahiline yetirmişəm.
Mən bilirəm ki, mənim canişinlərim ötkin tədbirlər ilə bu səltənətin
tosiinə çalışıb bəhr-əzm misalında edəcəklərdir. Binaənəleyh onlar

¹ Bu yazı Ə.Müznibin əsəri deyil. İlk dəfə onun tərəfindən Azərbaycan xalqına
catdırıldığı üçün və böyük siyasi-ictimai əhəmiyyətini nəzərə alaraq kitaba daxil etdik.

üçün bu neçə kəlməni hidayət və vəsiyyət surətində yazıram ki,
əllərində dəstürələməl olsun:

1) Rus dövləti həmişə müharibə ləvazimatı tədarük edib, hazır
olmalıdır. Zira bu qüvvə Rusiyanın tərəqqisinə səbəb olacaqdır.

2) Mümkün olduqca müharibə zamanında Avropanın ətraf və
əknafında olan dövlətlərdən sərəskərlər tələb etməlidir. Müharibə
işində həmişə işləməlidir. Sülh zamanında üləma, hükəma və
ərbabi-sənəci dövət etməlidir.

3) Avropa məmləkətlərilə sair məmləkətin arasında fitnə və
fəsad vüqu olduqda yaxşı bir mövqe tutmaq şərti ilə onların birisi ilə
şərik olmalıdır. Ələlxüsus, alman qövmünün arasındakı iğtişaşda.
Zira bu hökumət Rusiya dövləti ilə bitişikdir.

4) Lehistana¹ ixtilal və nifaq salmalı, o məmləkətin əyan və
əkabirinə rüşvət verib, onların dəyanətini xələldar etməlidir.

Moskvadan əsgər gətirib olduğu kimi Lehistan qoymalıdır.
Əgər sair hökəmdarlar müdaxilə edərsə, filfövr Lehistan torpa-
ğından bir parça onlara həqqəlsükut verməli, iş tamam olduqdan
sonra o parçanı da geri almalı, Rusiya səltənətini möhkəm və tək-
mil etməlidir.

5) Mümkün qədər də İsveç, Norveç məmləkətindən əldə etməli.
Amma tədbir ittixaz etməlidir. Çünki o məmləkətin valisi, əlinizdə
o məmləkəti fəth və təsxir etməyə bəhanə olmaq üçün sizə hücum
edərsə, o vaxt bu məqsədi hasil etmək üçün Danimarka qitəsini
İsveç-Norveçdən ayırmalı və bu iki məmləkətin arasında ədavət və
xüsumət danəsini əkməlidir.

6) Rus şahzadələri həmişə Almaniya sultanlarının böyüklərinin
və valilərinin və ali rütbə sahiblərinin qızlarını təzvic etməlidirlər.
Bu zımnidə böyük faidə təsvir olunur.

7) İngilis hökuməti ilə ittihad və irtibat, ticarət ümüratında dəxi
ittifaq etməli, çünki gəmi qayırmağa gərək olan ləvazimat mumai-
leyh hökumətdən alınacaq. Və çoxlu mənfəət hasil olacaqdır.
İngilislərlə olan irtibatın səbəbilə hər b gəmi və əslihələr qayır-
maqdan böyük köməklik görülməcəkdir.

8) Rusiya dövlətinin hüdudu Avropada şimala, Baltik dənizinin
şimalına qədər, cənubda Qara dənizə qədər vüsətlənməlidir.

¹ Lehistan – Polşa

9) Rusiya dövlətini o vaxt dövlət adlandırmaq olar ki, paytaxtını bütün Asiya və Avropa xəzinələrinin açarı olan İstanbulda qərar vermiş ola. Əlhal həttal-imkan çalışıb İstanbulun qərb civarına sahib olmalı. Əlbəttə, İstanbulla sahib olan padşah ələmdə padşahlar padşahı olacaqdır. Buna görə bu məqsudi nizai – fele çıxartmaq üçün həmişə Türkiyə ilə İran arasında fitnələr törədib dava və dalaşı daimiyyətilə baqi və bərqərar etməlidir. Sünni və şiə məzhəbinin ixtilafı böyük ordu və kəskin silah işini görürsə də, Asiyada Rusiya nüfuzunu yürütmək üçün dəxi ən birinci vəsilədir. Bununla bərabər sizə dəxi lazımdır ki, daimülövqat hər vəsilə ilə mümkün olsa onların arasında nifaq, bir vüddət səbəblərini toplayıb biri-birlərinə xüsumət və ədavət artırıb onları ülfət və məvanisət məqamına gəlməyə qoymayasınız. Bizi ən çox xoşhal edən şeylərdən biri də sünni-şiə və sairənin arasındakı ədavət, üləmanın ümuri-müsliminə müdaxilə və təsəllüt etməyi və onların müsəlmanları, Avropa millətlərilə qarışmağı caiz görməməkləridir ki, islamlar göz açıb qüvvə ilə açıq yolu tanıyırlar. Bu iki fəqərə islam adının tezliklə Asiyadan bərtərəf olmasına, isəviyyətin tərbiyə və mədəniyyətini Rusiya padşahlarının o yerlərdə nəşr və təmin etməyinə kifayət edəcəkdir.

Məxfi qalsın: Bizim üləmamızın müdaxilə və təsəllüti idi ki, bu günə qədər Rusiya dövlətinin tərəqqisinə mane olmuşdur. Mən öz qüdrət və istiqlalımı izhar etməklə onları mən etdim. İndi ən adi bir dərəcədə qalmışlar. Lakin çox zəhmətlər ilə bu qailəni aradan qaldırdım. Ruhanilərin dövlət və millət ümüratından müdaxilə əllərini qısaltdı onları kilsələrdə müteqaid cələdim. Bundan əlavə cürbəcür tədbirlər etməli ki, İran məmləkəti gün-gündən yolsuz və ticarətsiz qalsın. Xülasə, İrani həmişə tənəzzülə sövq etməli və hali-əhtizarda saxlamalı ki, Rusiya dövləti istədiyi vaxtda zəhmətsiz İrani söndürməyə qadir olsun. Amma Türkiyə dövləti məhv olmadan İranın canını almağınız məsləhət deyildir. Gürcüstan məmləkəti, Qafqasiya xüttəsi İranın şah damarıdır. Rusiyanın təsəllüt nəstəri məzkur damara yetişərsə, filfövr üreyindən zəf qanı açılacaq və onu elə bir bihal edəcəkdir ki, min Əflatun gəlsə də onu islah edib və sağaltmaq mümkün olmayacaqdır. O vaxt İran məmləkəti Rusiya padşahlarına dəvə kimi müti olacaqdır və Türkiyənin axırncı şöləsi sönənə qədər mayəhtac barkeşi edib, Türkiyənin işi

qurtardıqdan sonra İrani müşkülatsız qəhr və zəbt etmək mümkün olar. Ona binaən sizə lazımdır ki, vəqt fəvət etmədən Gürcüstanı və Qafqasiyanı zəbt və təsxir edib İranın daxilə hakimlərini özünüzə xadim və müti edəsiniz. Ondən sonra Hindistana qəsd etməli. Zira o məmləkət çox böyük və vüsətli bir ticarət yeridir. Əgər oranı ələ gətirmiş olsanız İngiltərə vasitəsilə hasil olunan pul, o ölkədən də ziyada Hindistandan hasil edilə biləcəkdir. Hindistanın açarı Türküstanın paytaxtıdır. Nə qədər bacarırsınızsa Qırğız, Xiyvə və Buxara səhraları tərəfindən irəliləyiniz ki, məqsudiniz sizə yaxınlaşacaqdır. Lakin təəmmül və fikir etməyi buraxmayınız. Tələsmək və yeyinlikdən ictinab ediniz. Avstriya dövləti ilə zahirdə dost olmalı, amma elə bir tədbir etməli ki, alman və Avstriya ayaqdan düşsünlər. Belə ki, Avstriya ilə yoldaş olmalı, Türkiyəni Avropadan çıxarmalı, bu şərtlə ki, Avstriya bu yoldaşlıqdan fayda hasil edə bilməsin. Bu işdə iki yol vardır. Biri Avstriyanı başqa tərəfdə məşğul etməli və biri də Avstriyaya Türkiyə məmləkətindən elə bir parça verməli ki, gələcəkdə onun geri alınması asan olsun.

10) Yunanlar ilə sülh və müsəllimət ilə dolanınız. Dava vaxtında onlar sizə böyük imdad edərlər.

11) İsveç, Norveç, Türkiyəni, İrani və Lehistanı fəth etdikdən sonra İtaliya və Fransa ilə ittihad və irtibat peyda ediniz. Əgər onlardan heç birisi bizim dostluğumuzu qəbul etməzlərsə, o vaxt bu vəsilə ilə o biri əyalətləri nistü nabud ediniz. Ondən sonra o hökuməti də öz təhti-təsərrüfinizə keçirib hökmran olunuz.

12) Əgər bu iki zikr olunan riyasətlərdən biri müharibəni qəbul etməzlərsə elə bir tədbir etməli ki, bu iki hökumətin arasında fitnə və fəsad vaqə olsun. Bu vəchlə get-gədə onlardan biri aradan götürülüb bərhad olacaqdır. O vaxt qalmış hökumətləri tarac edib, bir nəfərin zəhmətini çəkmədən bütün Avropa məmləkətinə forman-furluq edərsiniz. İşin axırında sair məmləkətlərin hamısını öz məmləkətinizə ihaq edib, bütün dünyaya sahib olarsınız.

İmzasız

"Dirilik" jur., 1 iyun 1915

RƏQABƏTİ-MƏTBUAT

(Ciddi diqqət buyrulsun)

Rəqabət yaşamağın böyük qüvvələrindən biri, bəlkə birincisi-dir. Rəqabətsiz irəliləmək, izzət ilə yaşamaq mümkün deyildir... Mətbuat rəqabətinə gəldikdə bu rəqabət yazılmaqla qurtaracaq şey-lərdən deyildir. Mətbuat rəqabətini lazımınca bilmək üçün 1906-cı ildən başlayıb bu vəqtdə qədər çıxan qəzetləri oxumaq lazımdır. Bu on ilin müddətində çıxan qəzetlərin arasında dəxi əracif görül-müşdür. Lakin biz hər şeyin saxtası olduğu kimi, onları da mətbuat saxtaları sayırdıq. Doğrudan da öylə idi. Amma bu saxtılıq get-gədə həqiqət məqamını aldı. Xüsusi qərəzkar dairələrin müruci-əfkarı oldu. Bu qara və çirkin fikirlərin nəşri camaatın əxlaqını pozdu, əfkarını bərbad elədi. Oxucular nəzərində mətbuat ehtiramı qalmadı. Özü islahə möhtac olan şəxs millətin, şübhəsiz ki, küçə söyüşlərindən başqa bir şey bacara bilməyəcəkdir... Bu çirkin, bu alçaq rəqabətin dəhşətli bir qüvvəsi də bizim üzərimizdə partla-mağa başlamışdır. Sürgündən gəldiyimiz zamanlarda nə qədər başqalarına qulluqçuluq edirdikse o qədər dinc və asudə idik. O gündən ki, nəşriyyat binası qoymuşuq, haman ardı-arası üzülməyən hücumlara, təcavüzlərə məruz olmadayıq. Nə üçün? Nə səbəblə? Onun üçün və o səbəblə ki, heç bir ağanın hökmü altına girib mət-buat nəşr etməyə girişməmişik. Yalnız öz səy və əməyimizin saye-sində kitablar və məcmuələr nəşr etməyə başlamışuq. Hər kəsin yaramaz hərəkətini açıqca yazmışuq. Tənbellərə yol göstərmişik, şeytan fikirləri qamçılamişuq. Bu hala nəzərən dəfəat ilə məc-muələrimiz saxlanılıb. Özümüzü məhkəmələrə çəkmişlər. Bununla qələmimizi sındırmaq istəmişlər. Ancaq cənab həqqin... inayəti ilə müvəffəq ola bilməmişlər. Bu xüsusda müfəssəl yazmaq üçün vəqt müsaid deyildir. Vəqtilə yazılacaqdır.

Lakin bu axırlarda məruz olduğumuz hücumlar daha acınacaqlı və ürək bulandıracaq hücumlardandır. Vərəqparələrdə iftiralar, böhtanlar yazılıb küçələrdə paylanır. Şəklimiz olmazın qəbahətlər ilə çəkilib dükanlara, kafe-şantanlara verilir. Bəlkə vərəqparələr də dərc olunacaqdır. Nə edəcəklərsə etsinlər, nəfəsimiz var iken özmi-mizdən dönməyəcəyik. Əcəba, bu hücumlar nə üçünmüş? Bir vəqt

günahkar olub demişik ki, ...belə-belə yazmaq cayız deyildir. Beş il bundan qabaq birinin yazısına yaramaz demişik və ya bir müəl-limin hərəkətini tənqid etmişik və ya birinin “sən cəmiyyətdə yaramazsan” söyləmişik. Bunlar dəxi indi səs-səsə verib: gərək Əlabbas yer üzündən götürülsün, halbuki, söyüşə tənəzzül edən cənab bilməlidir ki, ...Əlabbası qoçu qələmə verməklə, “Babayi-Əmir”in yazıçılarına “Beçə Əyar” deməklə nəşriyyatı artmaz, nüfuz qazana bilməz. Yaxud Əlabbasın nüfuzuna sədəmə yetirə bilməz. Çox da küçədə bir-iki adam vuruşmuşdur. Əlabbas hər kəsin tərəfindən cavabdehəndə ola bilməz. Bu cür töhmətlər, çir-kin sözlər heç kəsin şöhrətinə, mənəviyyətinə yardım etməz. Tuta-lım rusların Tolstoyu vardır, hər kəs onu sevir və yazıları, kitabları hər tərəfi bürümüşdür. Bir yazıçı otuz nəfər əli çomaqlı göndərib Tolstoyu əzdirərsə, o vəqt onun yazıları, əsərləri çoxalarmı? Xeyr. Daha da gözündən batar. Rəqabət öylə deyildir. Rəqabət hər nədə olursa olsun ciddiyyət və ləyaqətlə olar. Həkeza mətbuatını çoxlu işə vermək istəyən mündərəcatına və nəfaseti-təbinə diqqət etmə-lidir, yazısını gözəlləşdirməlidir. Oxucuların rəğbətini qazanıb bollu əsərlər nəşr etməlidir. Yoxsa bir yazıçıya oğru, qoçu, uşaqbaz, mən nə bilim nə, nə, nə deməklə əsər çoxalmaz, oxumaq tərəqqi etməz, mətbuat irəli getməz.

Budur, aylardan bəridir ki, divanxanalar qapısından qurtara bil-məyirik, haman yaxamız əllərdədir. Yazdıqlarımızı tərcümə olunub məqamına təslim edilməkdədir. Axırülmür pasportumuz alınıb nəza-rət altında qalmalı olduq. Əlbəttə, insaf, ədalət ərbabı yoxalmamışdır ki, hər yetənin danosu müyəssər düşsün. Biz bu hücumları indi gör-məyirik. 1910-cu ildən görüb gəlməkdəyik. Ən əvvəl tutulduqda, həpsimiz münasibətilə ziyafətlər verilmiş, şadyanəliklər edilmişdir. Sürgün edildikdə evimizin qabağına bədhətçilər yığmışlar, mey-xanalar söylətdirmişlər. Ata-anamın gözləri içinə söymüşlərdir. Bu kimi şeylərə öyrəncəliyik. Bu gün otağımızda bir sandıq söyüş məktubları vardır. Biz isə o məktubları söyüş məktubları hesab etməməliyik. Hamısını millət mükafatı hesab edirik. Yenə millətin qədir bilənlərinə və yaxşı-yamanı fərq edənlərinə məğrur olub nəş-riyyatımızı davam etdirəcəyik. Müğərrizlərə, müfsidlərə nəşriyya-tımızı çoxaltmaqla şiddətli cavablar verəcəyik. Budur, “İnsaf güzgülü”, “İbrət təziyanəsi”, “Yaşayış özüülü”, “Tac Mahal tarixi”

nam dörd xırda əsər dəxi nəşriyyatımıza əlavə etdik. Hər kitabxanada satılmaqdadır. Bu yaxınlarda şairlərimizdən Cənnəti, Seydi, Müniri, Mehdi, Seyid Zərgər, Seyid Məddah, Ağadadaş cənablarının rəsm, şeir və tərcümeyi-halları, "Açıq məktublar"ı (otkritkalar) təbdən çıxıb satışa verilecəkdir. Bizim bu nəşriyyatımızın da nə tövr ilə binaləndiyi vəqt ilə yazılacaqdır. Həyat baqi qalsa daha da artırıb hücumlara yol göstərəcəyik. Onları bu hərəkətlərindən usandırıb peşman edəcəyik. Yəni milyona malik olan nəşriyyatı söyüşdən xilas edib, böyük kitablar nəşr etməklə arzuya müvəffəq olmaq ümidindəyik.

"Babayi-Əmir", 1916

QAFQASIYA MƏŞAHİRİ-ÜDƏBASI HAŞIM BƏY VƏZİROV

Vardan itirmək nöqsan yetirməz. Yoxdan yoxaltmaq müdhiş bir müsibətdir. Bu müsibətli cümlənin məfhumu tam mənasilə qafqasiyalıları acılatdı. Ali təhsil görməmiş mühərrirləri ilə şirin-kəlam olmaqlarını artıq gördü. Qafqasiya məşahiri-üdəbasından birini də qayıb etdik. O isə çalışqanlığını hər kəs təqdir edən Haşım bəy Vəzirovdur.

HAŞIM BƏYİN BABALARI

Mir Haşım bəy bin Mir İman, bin Mir Şah Məhəmməd bin Mir İmamverdi. Mir İmamverdi İran mülkədarlarından olub, Qarabağa mühacirət etmiş. O vəqtlər Qarabağda xan olan Cəfərqulu xanın vəziri olduğuna görə vəzir-vəzir deyilə-deyilə onlara familiya olub qalmışdır. O münasibətlə də Qarabağın bəyzadələrindən hesab olunub, bəy adlanmışdır.

"İrşad" qəzetində dəxi yazdığı məqalələrdə imzası Seyid Haşım Vəzirovdur.

HAŞIM BƏYİN VİLADATI VƏ TƏRBİYƏSİ

Haşım hicrətin 1286, miladının 1868-ci ilində Şuşa şəhərində doğulub. Atası Mir İmanın təhdi-tərbiyəsində olmuşdur. Anası dəxi zamanının ali təbiyyə və təlim görmüşlərindən olduğu cəhətlə mərhum Haşım bəyin istər ev təbiyyəsi, istər məktəb təbiyyəsi yaxşı olmuşdur. Atası 1880-də vəfat edib, 12 yaşında yetim qalmış, anasının (Nənəş xanım Hacı İsmayıl qızının) təbiyyəsilə böyümüşdür. Müşarileyhə dəxi ali xanədənda olduğundan təlim və təbiyyə üsulunu lazımcına biləcəyi şübhəsizdir.

HAŞIM BƏYİN İBTİDAİ TƏHSİLİ

Mərhum ibtidai təhsilində Qarabağın mərkəzi olan Şuşa şəhərində Molla Həmid və Mirzə Əli nam müdərrişlərdən türkçə, farsca və bir qədər də ərəbcə oxumuş, sonra hökumət tərəfindən açılan şəhər məktəbinə qəbul edilmiş və məzkur məktəbdən birinci dərəcədə ikmal edənələr ilə çıxmışdır. Məzkur məktəbi qurtardıqdan sonra imtahan edilib İrəvan darülmüəlliminə qəbul olunmuş, oranı da müvəffəqiyyətlə bitirmişdir.

HAŞIM BƏYİN MÜƏLLİMLİYİ

Mərhum darülmüəllimini qurtardıqdan sonra müəllimliyə başlamış, 19 il İrəvan vilayətində (Böyük Vedidə), Cavanşir qəzasında, Vaqə Alpautda, Şəki qəzasında Köynükdə və yenə Cavanşir qəzasında (Bərdədəki) məktəbdə gah müəllimlik, gah nazirlik¹ vəzifəsini ifa etmişdir. Axırda Şuşa şəhərində imperator Nikolay Aleksandroviçin cülusi münasibətilə müsəlmanlar tərəfindən təsis olunan müsəlmani-rusi məktəbinin nazirliyinə dəvət edilmişdir. Mərhum məzkur məktəbdə, xüsusən türk və fars dillərində darai-qabil və məlumath oxumuşlar yetişdirmişdir. Müəllimlərdən bir çoxu mərhumun ustalığı sayəsində həyat və məişətlərini kamalınca təmin edən

¹ İnspektor

vəzifələr ilə məşğuldurlar. Müəllimliyi müsəlman-erməni iğtişasına qədər davam etmişdir. Mərhum Haşım bəy müəllim olduğu zamanda "Müslüm" imzasıyla "Kaspi" qəzetəsinə məqalələr yazıb, camaatın ehtiyacatını rəf etməyə çalışırdı. Şuşa bələdiyyə idarəsində qlasni olub vətəndaşlarının mənafeyini həmişə müdafiə edirdi. Müsəlman-erməni iğtişasında göstərdiyi xidmətləri daha böyükdür. Qarabağda vaqə olan iğtişaş əsnasında müsəlmanları daima hökumət yanında və əfkari-ümumiyyə nəzərində müdafiə etmiş və dilsiz cahil milləti əğyarın töhmət və təcavüzündən dili və qələmi ilə müdafiə və mühafizə etməkdən bir an geri durmamışdır. O vaxtlarda Qarabağdakı müsəlman və erməni münasibətini islahı bir yola qoymaq üçün Qafqas hökuməti-aliyəsi tərəfindən təyin olunan general Tağayaşvilinin hüzurunda böyük bir izdiham içərisində müsəlmanları müdafiə etmək yolunda mənidar və kəskin bir nitq söyləmiş, o nitqi sayəsində qarabağlıların hökumət nəzərində asayışsevici bir camaat olduqları bilinmişdir. Hətta nitqinin arasında və atıu Allahə və atıu Rəsul¹ ayeyi-şərifəsini elə şərh və təfsir etmiş ki, general fəvqəladə məmnun olub mərhumdan nitqinin yazılıb ona verilməsini rica etmişdir.

HAŞIM BƏYİN TƏBİD EDİLMƏSİ

1915-dəki iğtişaşda göstərdiyi yararlılıq pusquda durmuş duntəblərin xoşuna gəlməmiş, xüffəş günəşinin ziyasından şikayətçi olduğu kimi onlar dəxi mərhumun əlindən danos verməyə başlamışlar. Bir tərəfdən donosların yağdırılması, o biri tərəfdən rəy və tədbirin dəyişilməsi səbəbilə beş il Stavropol şəhərinə təbid edilmişdir.

HAŞIM BƏYİN MÜHƏRRİRLİYİ

Nəfiden qayıtdıqdan sonra möhtərəm "İrşad" qəzetəsində bir qədər iştirak etmiş, məzkur qəzetədə "Seyid Haşım Vəzirov" imzasıyla hər kəsin təhsir və təqdirini mövcib olacaq atəşin məqalələr yazması və yazdığı məqalələrinə o vaxtdan ərbabi-qələmi təkrar-

¹ Bir Allaha və Rəsula itaət edin

təkrar təqviyyət yazmışlardır və 1906-da dekabrın beşində hürmətli Əhməd bəy cənabları səyahətə çıxdıqda, yerində müvəqqəti müdir olmuşdur. Bu müdirliyi "İrşad" qəzetəsinin 278-ci nömrəsindən ikinci ilində 15-ci nömrəsinədək davam etmişdir. Əhməd bəy səyahətdən qayıtdıqdan sonra 1907-ci il yanvarın 23-də müvəqqəti müdirlikdən çıxmışdır.

HAŞIM BƏYİN MƏTBUATI

Mərhum ən əvvəl Tiflisdə divar təqvimini düzəldib nəşr etmiş və bu ilin təqvimini yeddinci təqvimdir. "İrşad" qəzetəsində qüvve-qələmiyəsinə bildirdikdən sonra müstəqil bir qəzetə basdırmaq xəyalına düşmüş, nəhayət "Tazə həyat"ı nəşr edib arzusuna müvəffəq olmuşdur.

"Tazə həyat" hicri 1322-də 30 səfərdə, miladi 1907-də aprelin 1-də nəşrə başlamış, birinci ilində 209, ikinci ilində 230, cəmi 439 nömrə çıxmış, 1908-də oktyabrın 7-də hökumət tərəfindən bağlanmışdır. Nəşirin daha qəzetə nəşr etmək xəyalı olmadığından iki aya qədər çalışıb bir şirkət təsis etmişdir. Müəyyən bir şərait daxilində bir mütercim, bir müsəhhih və baş mürəttib ilə şərik olub məzkur ilin axırında "İttifaq" qəzetəsinin nəşrinə müvəffəq olmuşdur. Lakin qəzetə ağır yürüyüb mürəttiblərin bəzisi üç ay, beş ay, bəzisi səkkiz aya qədər davam etmişlər isə də, maaş hasil olmadığından yoldaşlıqdan çəkilməyə məcbur olmuşdur. Yoldaşlar da sonra bir tərəfdən idarənin yalnızbaşına qalması, digər tərəfdən "Tərəqqi"nin bağlanması, Haşım bəyin mühəkkəmlənməsinə böyük səbəb olmuşdur. "İttifaq" hicri 1326 zılqədənin 19-da, miladi 1908 dekabrın 1-də düşənbə günü nəşr olunmuş, 1367, ramazanın 29-da, miladi 1909-da oktyabrın 2-sində, bəzisi müfəsidlərin camaat arasında şüuruş törətməsinə bağlanmışdır. Birinci ilində 25, ikinci ilində 225, cəmi 251 nömrə nəşr olunmuşdur. Bu vaxtlarda mərhum Haşım bəy səyahətdə idi. On gün fasilə verdikdən sonra səyahətdən qayıdıb "Səda"nı nəşr etmişdir.

"Səda" hicri 1327-də şəvvalın 10-da, miladi 1909-da oktyabrın 12-sində nəşrə başlamışdır. Birinci ilində 69, ikinci ilində 265, üçüncü ilində 146, cəmi 480 nömrə çıxmışdır.

“İttifaq”dan sonra “Səda” qəzetəsinin 44 sayına qədər Orucovların mətbəəsində çap etdikdən sonra cudu-səxavəti ilə məşhur olan Muxtarov cənablarından “Tərəqqi” mətbəəsini əlverişli bir qiymət ilə almış, 45-ci sayısında orada çap etməyə və mətbəəçilik etməyə başlamışdır. 1911-ci il martın 19-da Bakıdakı mühərrirlər ilə bərabər həbs edilmiş, 25 gün həbsdə qaldıqdan sonra buraxılmış, yenə “Səda”-nı nəşr etməyə davam etmişdir. Nəhayət, “Səda” hicri 1329-da ramazanın ... (?)də, miladi 1911-də avqustun 14-də hökumət tərəfindən bağlanmışdır. Arada bir üç aya qədər fasilə əmələ gəlmiş isə də mərhum bəkar dayana bilməyib “Qaiqazist” adında rusca bir qəzetə nəşr etmiş, o dəxi 7 nömrə nəşr olunduqdan sonra bağlanmışdır. Bu mətin bir əzmə malik olan Haşım bəy çalışıb “Sədai-vətən” nam fığərəyə yarar bir qəzetənin nəşrinə başlamışdır. Bu isə nüsxəsi 2 qəpikdən satılırdı. “Sədai-vətən”, hicri zülhiccənin 22, miladi 1912-də, dekabrın 1-də pəncşənbə günü nəşr olunmuşsa, fəqət 91 nömrə çıxdıqdan sonra bağlanmış, “Sədai-həqq”-i nəşr etmişdir. “Sədai-həqq” 1330-da rəbiülaxərin 14-də, 1912-də martın 21-də çaharşənbə günü çıxmış, birinci ildə 238, ikinci ildə 298, cəmi 536 nömrə nəşr olmuşdur. Bundan “Sədai-Qafqaz” çıxmağa başlamışdır.

“Sədai-Qafqaz” 1333-də, rəcəbin 28-də, 1915-də iyunun 30-da nəşrə başlamış, birinci ilində 153, ikinci ilində 27, cəmi 180 nömrə çıxmış, nəhayət 1916-da fevralın 4-də özü ilə istirahətگاهی-əbədiyyə çəkilmiş isə də bir ay neçə gün vəfatından sonra rəsmi surətdə hökumət tərəfindən bağlanmışdır. Mərhum bu qəzetələrin arasında bir də “Məzəli” nam rəsmli gülgi məcmuəsi təsis etmiş, lakin məcmuə uzaq sürməmiş, yatırmağa məcbur olmuşdur. “Məzəli” 1333-də səfərin 22-də, 1914-də dekabrın 27-də nəşrə başlamış, 1333-də zülhiccənin 20-də, 1915-də oktyabrın 17-də saxlanılmışdır. Ancaq 42 nömrə çıxmışdır.

HAŞIM BƏYİN KİTABLARI

Mərhum seminariyada olduğu zamanda “Məktəb tərbiyəsi”, “Cinlər və şeytanlar barəsində” adlı rusca iki kitabça yazmışdır. Ondan sonra “Döymə qapımı, döyərlər qapımı”, “Evlənmək su içmək deyil” və “Xan-xan” nam komediyaları təlif etmişdir. Sonra məşhur “Otello” pyesasını “Çoxarvadlılıq” və “Səli” pyesalarını rusca-dan türkcəyə tərcümə etmişdir.

HAŞIM BƏYİN QƏDRŞÜNASLIĞI

Mərhum həmişə şairə, mühərrirə ayrıca hörmət edərdi. Bir şair, bir mühərrir ilə nə qədər yazışmış olsa idi də yenə ikram və ehtiramından əl çəkməzdi. Xəssə mənim boynumda haqqı çoxdur. Mənim bu gün mətbuat aləmində işləməyimə və şair namilə tanındığıma mərhum Haşım bəy səbəb olmuşdur. Əgər o dəxi şairə indiki kilər kimi baxsaydı, mən haman ərəbəbəndlikdə çürüyüb getmişdim. Sənətim ərəbəbəndlik, özüm savadsız olduğum halda, şeir yazmağa məni təşviq etdi və alayarıncılıq yazdıqlarımı qəzetəsində dərc etməklə gün-gündən həvəsimi artırdı.

Bir gün:

Könül, dilərsən əgər ibtisami-hürriyyət,
Əlində meh kimi parlat hüsami-hürriyyət.
Yıxılması bizə ol məbədin səadətdir:
Təkəllüm olmaz içində kəlamı-hürriyyət.
Xarab olub da dağılsın binadan Allahım
O kişvər ki, yox onda nizami hürriyyət.

şerini yazıb müşarileyhə verdikdə, “Bahəmdilləh əməyim hədəf olmadı. Həqqinizdə göstərdiyim müsaidələr puça çıxmadı, – dedi, – aramızda küllən yazışma dəxi öz təqsirimizdəndir. Fürsətdən istifadə edən müfəssidə Allah lənət eləsin”.

Nəhayət, Haşım bəy 1334-də rəbiülaxərin 15-də, 1916-da fevralın 4-də vəfat etmiş, ərəbabi-ürəfanın yaralı ürəyini dağıdar etmişdir. Mərhumun təşyi-cənazəsində Bakının bütün öyan və əkabiri, üləma

və sadəti və avam sinfi, bir dəstə dəxi mütəəllimləri hazır idilər. Mafəsi üstündə lalələr salınmışdı. Mühərrirlər və müəllimlər tərəfindən – necə ki, qəzetələrdə yazılmışdır – nitqlər söylənmiş naminə yadigarlar bəxşis edilmişdir. Hasili-mərhumun sağlığından qəbr evinə gedənə qədər camaatdan gördüyü ikram və ehtiram bir çoxlarını qüvvətləndirirdi, bəzi naümid olanlara qüvvətli bir ümid verdi.

Lakin ən acı nöqtəsi buradır ki, dəqiqədə min Haşım bəy kimi-ləri məzara dəfn etmək asandır. Fəqət ikinci bir Haşım bəyi yetirib “Səda” başında oturmaq müşküldür. Bu müdhiş illətin tədavisini qəzetə idarələrindən gözlənir. Ümidvarıq ki, mühərrir bəsləməyi nəzərdən uzaq tutmazlar.

“Dirilik” jur., 22 mart 1916

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ

Azərbaycanın ən məşhur ədibi olan Əli bəy Hüseynzadə cənabları Qafqaz şeyxülislamının nəvəsi olub, Bakı vilayətlərindən Salyan qəsəbəsində doğulmuşdur. Bir ya iki yaşında Tiflis şəhərinə babasının yanına getmiş, ibtidai tərbiyəsini mərhumun evində görmüşdür.

Məktəbli yaşına yetişdikdə Tiflisdə müsəlman idareyi-ruhaniyyəsinin öhdəsində olan müsəlmani-rusi məktəbə girib bir qədər türkçə, farsca və ərəbcə oxuduqdan sonra Tiflisdəki birinci klassıçı gimnaziyaya gedib rusca, latınca, fransızca, almanca və yunanca dillərini, riyaziyyə, təbiəyə və ədəbiyyatı-qərbiyyəyi on sənə təhsil eləmiş, 1885 miladidə dərayətində ikmal şəhadətnaməsi almış, Peterburq darülfünunda ülumi-riyaziyyə və təbiyyə şöbəsinə qəbul olunmuşdur. Orada dəxi dörd sənə təhsil etmiş və məzkur müddətin zərfində Mendeleyev, Menşutkin, Vağr və Beketov kimi 19-cu əsrdə yetişən ən böyük və məşhur professorların xilqei-tədrislərində bulunmaqla müsəyyər və məhfuz olmuşdur. Müşarileyhə təbə və ülumi-şəriyyəyə fəvqələdə mail olduğundan 1889-da Peterburq darülfünunu şöbəsinə çıxınca ümum islamların məqr xilfətləri olan İstanbula getmiş, “Darülfünuni-tibbi”yə girməyə qeyrət etmişdir.

O zamanlarda Sultan Əbdülhəmid dövrünün proqramınca yəni-dən rəşidiyyə və ədəbiyyə imtahanlarını vermək kimi böyük müşki-

lati həll edərək məzkur darülfünuna girməyə müvəffəq olmuşdur. Sarsılmaz əzmlə təhsilinin ikmalına çalışan Əli bəy İstanbul darülfünuna girincəyə qədər çəkdiyi əziyyətləri bir tərəfdən, Hüseyn Rəmzi bəy, Feyzi paşa, Nafiz paşa, Bəsim, Əmir paşa, Cəmil paşa və Fəxrə bəy kimi Türkiyənin məşhur professorlarının xilqeyi-nadiresində bulunmaq, digər tərəfdən Abdulla Cövdət, Şərifəddin Mamumi, İshaq Sükuti, Əbdülkərim Səbaqi kimi möhtərəm zatların arxadaşlığı sayəsində osmanlının lisan və ədəbiyyatına dara olmuş, 1895-də doktorluq diplomasını almışlar. Eyni zamanda Abdulla Cövdətin təhrik və təşviqi ilə “Faust”dan bəzi parçalar tərcümə etmiş və İstanbulda müntəşir “Məlumat” məcmuəsində nəşr elətdirmişdir. O vaxtdəki tərcümələrindən biri də budur:

Ey vah ki, dünyaları fikrim dolaşırkən,
Təqibə nə at var, nə qanad var, nə də yelkən.
Sərbəst uçuşub fəvqi-çəmənəzardə quşlar,
Əlhən ilə ixtar qılırlarsa bahari.
Sevdəyi-vətən sevgi ilə eylər isə seyr,
Səhraları, dəryaları bir durna qatari.
Camali-uca dağlar üzərində özəmətlə,
Şahin pərü balin açib eylərsə təali.
Yüksəlməyə balalara, aləmləri seyrə,
Hər fərdi edər sövq onun hüsni ziyali.

Müşarileyhə İstanbulda həkimlik edərəkən bir tərəfdən təbiblik (imrazi-cildiyyə) şöbəsində ixtisas etməyə çalışmış, digər tərəfdən məktəblərin islahatına həsr himmət eləmişdir.

Bu əsnada (1897-də) osmanlı-yunan müharibəsi vəqə bulundugundan “Hilal-Əhmar” heyətinə daxil olub, osmanlı ordusilə Yunanıstan ölkələrindən (Təsalıyənin) müxtəlif cəhətlərindəki müharibələrdə bulunmuşdur. Dumgə qabəsi alındığı zaman müharibədə hazır imiş.

Müharibədən qayıtdıqdan sonra yenə imrazi-cildiyyə ilə məşğul olub, nəhayət, İstanbul darülfünuni-tibbisinə professor təyin edilmiş, iki sənəyə qədər orada dərs verməklə məşhur Cəlaləddin Muxtar ilə imrazi-cildiyyəyə daha bir çox təbiblər yetişdirmişdir.

Eyni zamanda tibbi ədəbiyyat ilə iştigalə təşəbbüs etmiş Hindistandakı vəba, taun kimi xəstələnenlər haqqında tədqiqatı-tibbiyə icra etmək üçün məktəbi-tibbiyə heyəti tərəfindən intixab olunmuş professor Məhəmməd Rəfi bəy ilə bərabər taun mərkəzinə dair türkçə fənni və ümumi təqdirinə məzhər olmuş bir əsər vücudə gətirmişdir.

Nəhayət, Əbdülhəmid dövrü-müstəbidesinin qanlı işgəncələrinə davam etməyərək sənələrdən bəri həsrətini çəkməkdə olduğu vətəni-əslisi Azərbaycana əvədetmiş, paytaxtımız Bakıda fəvqəladə ehtiramla qarşılanmışdır.

Rus-yapon müharibəsinin nəticəsi olaraq 1905 inqilabı və Rusiyanın daxilində vəqə bulunan milli qırğınlar təsiri ilə azəri türklərində dəxi bir intibah elmi vücudə gəlmiş, elm və maarifə doğru təvəccöh etmişlərdir. Ona binaən ədəbi-müşarileyhin mühərriyyəti ilə "Həyat" adlı qayət qiymətədar bir qəzetə edilmişdir. Fəqət nəşriyyatımız başında daima əhli olmadığı kimi "Həyat" qəzetəsinin maddiyyat müdiri dəxi sərfi-cahilpəsənd olduğuna görə çevirdiyi dürlü-dürlü dolab və intriqalar sayəsində məzkur qəzeti tətillə məcbur edilmişdir.

Ondan sonra "Füyuzat" namində ədəbi, elmi bir məcmuə nəşrinə təşəbbüs etmiş, otuz iki nömrədən sonra bu doxi eyni iştiraqə ilə qapadılmışdır. Lakin bu məcmuənin qapadılması qareyin girami-nəzərində bir ziyayi-elm kimi taqi edildi. Bəməmum təsəfə xiran olurlardı.

Bunları mütəmadiyi Əli bəy əfəndi əldən buraxılmamaq üçün "Səadət" mədrəsəsində müdir olunmuş isə mətbuatdan da ahangdar və olduqca həzin nəşidələrini müzayiqə buyurmamışdır. Bilaaram:

Ucundadır dilimin həqiqətin böyüyü
Nə qoydular diyəyim, nə kəsdilər dilimi.
Bilirmisiz cühələ nə yaptılar vətənə,
Nə qoydular uyuyə, nə qoydular oyayə,
Durur bilahərəkət, rəvamıdır diriyə!
Nə getmədi iləri, nə dönmədə geriyə,
Ədu qırar qapıyı biz evdə bixəbəriz,
Nə başqa-başqalarız, nə ittihad edəriz,
Ayılmadı qələmim şu türk ilə əcəmi,
Nə qoydular yarayım, nə qırdılar qələmi, –

kimi milli və vətəni şəkvələrə, amilpərəstinə tərəneləri görüldü.

Əli bəy əfəndi "İrşad" qəzetəsində natamam buraxdığı "Siyasət-fürusət"ini, "Həqiqət" qəzetəsində məşhur alman şairi Getenin "Füyuzat"dan yarımcılıq qalan "Faust"u "Şələlə" məcmuəsinə yazmış isə də yenə bitməmiş qalmışdır.

Nəhayət, get-gədə Rusiya hüriyyəti təxfif və səhvən edilərək şiddətli istibdad şəklinə qonuluncə artıq burada təzyiqatə təhmil edəməmiş, yenə Türkiyəyə ezamiyyəte məcbur olmuşdur. İstanbula yetişincə durmuş və tiyət yetişdirdiyi gənc və hüquqşünas ənsarlar tərəfindən kəməli-məmnuniyyətlə tibbi fakültəyə müdir edilmişdir.

Son vaxtlarda aldığı məlumata nəzərə müşaraliyyə İstanbulda təhil etmiş Səidə bəyim nam 7 yaşlı bir qızı, Məhəmməd Səlim nam beş çocuq yaşlı bir oğlu olmaq üzrə iki övladı vardır. Kəndisi də milli təlim-tərbiyə cəmiyyətində bulunuyor.

Əli bəy yalnız həkim deyildir. Həkim olduğu kimi müqtədir şair və böyük ədibdir. Bu gün Azərbaycan məşahir həkaməsi ünvanı ilə bir silsilə əsar nəşrə başlanırsa, hər üç qismindən başda yazılacaq qədər də kəsb istehqaq etmişdir.

İmzasız

"Övraqi-nəfisə" jur., 1919

AZƏRBAYCANIN GƏNC ŞAİRLƏRİNDƏN ƏLİAĞA VAHİD

Gənc Azərbaycanımızın gənc və sevimli şairlərindən olan Əliəğa Vahid əfəndi hicrətin 1311-ci sənəsində şaban ayının 12-də paytaxtımız Bakıda doğulmuşdur. Pək fəqir ailə içində nəşvü nūma etdiyindən daha müntəzəm məktəblərə girməmişdir. Zaten o vaxtlarda da ailə başçılarımızca "üsuli-cədid" məktəbləri təqdir edilmediyindən o qədər etinayə alınmayırdı. Ona binaən əski üsul üzrə açılmış məktəblərə verilmiş, bir qəç sənə quru həsirlər üstündə diz çökərək mollaların müdhiş sima və kəskin çubuqlarilə məruz qalmaqla cüzi də olsa, yazmaq və oxumaq öyrənmişdir.

Hənzür dərse alışımaqda ikən mərhum pədəri vəfat etmiş, atasızlıq təsiri ilə daha başqa pərsitari olmadığından dərstdən tətillə etməyə məcbur olmuşdur. Həyat və məişətlərini bir dürlü təmin etmək üçün

xidmətə girməyə və sair para hasil ediləcək vasitələrə təvəssül etmişdir... Əvvəl baqqal dükənində şagird olmuş isə də dükəninin dəyintisi və bahalığın tərzi-vüquati onun təbə şairənəsilə müvafiq olmadığından oranı tərk etmişdir, sənət öyrənmək məqsədilə xarratlığa getmişdir. Xarratlıqda bir qədər sərbəstlik gördüyü üçün bir müddət davam etmiş və kamil ustalar qədər də məharət kəsb etmişdir.

Vahid əfəndi qayət üzügümlər, alnıaçıq, sərih-təbi və çalışqandır. Şairlikdəki nöqsanını ikmal etmək üçün bütün ərbabi-ixtisasatın məsləhətini qənimət sanar... Hər daima Cənnəti, Müniri, Müznib, Yusif və mərhum Seydi kimi məşhur şairlərlə elmi müzakirələrdə bulunar. "Dirilik", "Babayi-Əmir", "Məzəli" və sair bunlar kimi məhəlli mətbuatda yazmaqla iştirak etmiş və etməkdədir. Aşağıdakı qəzəl dəxi yeni yazdığı asari cümləsindədir:

Hər olan kəs lafilə millət yolunda ixtilaf eylər,
 Düşünsün qəsdinin zəşt olduğun bihudə laf eylər.
 Əbəs lafı küzafilə bilinməz rütbeyi-insan,
 Həmiyyətənd olan mərdum nə lafı, nə gözəf eylər,
 Vətən, millət yolunda canfəşanlıq eyləyən arif,
 Küdürətdən əvvəl ayineyi-qəlbini saf eylər.
 Cahanda qüvvəsiz millət deyildir laiqi-dövlətə,
 Hüququn anlayan əxsasə bu sözlər kifayət eylər,
 Vətən torpağının hər kim səfabəxş olduğun bilse,
 Oni manəndi-Kəbə gündə min dəfə tüaf eylər.
 Çəkilsə hürriyyət əgər bazari-əşq içrə,
 Yəqinən Yusif Misrin bahasın bir gilaf eylər.
 Bəsalet ərsəsində əsgəri təlim ala hər kim,
 Əgər gəncisin ola bişək oni ənqai-qaf eylər.
 İgidlər əcz qılmaz düşməne dava zamanında,
 Nə qədər tab var cismində qeyrətlə maaf eylər.
 Zərurət vaxtı yatmaz mərdi-aqil istirahətdə,
 Cəllad tiğinə yeksər ədu cildin qılaf eylər.
 Yənə batində düşməndir, onu sən dost zənn etmə,
 Əgərçi zahiri düşmən sənle etilaf eylər.
 Gər olsa, Vahid, şerində nöqsan, qəm deyil, zira!
 Yənə ümid var ərbabi-cəmiyyət məsaf eylər!

* * *

Töküb qanım, rəvan qeyb oldu ol sərv-i-rəvan gözdən,
 Bu rövşəndir ki, qan tökcək olur mərdüm nihan gözdən.
 Kəməndi-zülfünə bağlı çıxar qan cismi-zarimdən,
 Kənar olduqca hər ləhzə o yarı-mehriban gözdən.
 Gözümde tiftək oynar xəyali-çəşmi-məxmuri,
 Basıb bağına mərdüm qoymaz ani bir zaman gözdən.
 Təki min ox, rizayəm, sinəmə peyvəstə sancılısın,
 Məni ta salmışan ol dilbəri-əbri-kəman gözdən.
 Əgər bir dəfə bağ içrə bu qamətlə xuram etsən,
 Salar ta həşrədək öz sərv-i-nazın bağiban gözdən.
 Eşitdim, qeyrlə ol laləüzlüm seyri-bağ etmiş,
 Xudaya, saxla sən ol mahi-bimehri yaman gözdən.
 Nəcə sərməst iken, Vahid, çıxım meyxanədən huşyar?
 Məni bir ləhzə qoymaz bəzmdə piri-muğan gözdən.

İmzasız
 "Övraqi-nəfisə", 1919

HÜSEYN ƏRƏBLİNSKİNİN TƏRCÜMEYİ-HALI

Hüseyn Balaxələf oğlu 1881 sənə miladidə Bakı şəhərində təvəllüd etmişdir. Səkkiz yaşında axund Molla Ramazan oğlunun yanında altı ilə tamam üsuli-qədim üzrə təlim almışdır. Zamanının ucbatından olaraq rus hakimiyyətinin rəsmi lisanı öyrənməkdən və lazımı elmü sənəti əxz etdikdən ötrü rus məktəbində oxumaq məcburiyyətində olduğu üçün Sultan Məcid Qənizadə cənablarının təhtirəyasətində bulunan 3 şöbəli şkolasına daxil olur, oranı bitirdikdən sonra Mixaylovski şkolasının 3-cü şöbəsinə qəbul olunur.

O vaxtda sağ rus hökuməti təhti-təbiyyətində olan əhli-İslamiyyəti təzyiqlə altında saxlayıb və maarif qapılarını onların üzünə bağladığı üçün kəndimiz kimi metrik dəftərlərimiz və təvəllüd namxələrimiz də pərişan bir surətdə olduğundan müsəlmanlardan yüzdə bir faizi belə rəsmi məktəblərə qəbul olunmurdular. İşte bu səbəbdən dolayı da alimlərimiz kürreyi-ərzi öküzün buynuzunda isnad verib, cahillərimiz də, qoçubazlıq ilə öz həmdisin və həmçinin canına

və malına qəsd etməyə bir dürlü fəxr edirdilər. Hətta bir ölümə min ölümə bir ailəyə deyil, böyük bir xanidən məhv ediliyordu.

Bunları gören Ərəbli "ağlamaqla dərdə dəva olmaz" – deyib, fənalıqları rəf etməyə və onların üreyini almaqçın arkadaşlarını dəvət edib, çarələr arayıb və bir cəmiyyətin təşkil olunması lüzumunu söyləyir.

İştə 1900-cü sənədə təşrinin-sininin 17-də İsa bəy Aşurbəyli cənablarının təhti-sədərətində olaraq məzkur cəmiyyət təşkil olunur. Get-gədə qətl və qərətin azalması üzvlərin fəaliyyətinə dələlət edirdisə də, fəqət müstəbid hökumətin zalim jandarm heyəti tərəfindən şiddətli surətdə təqib olunduqlarından dolayı davam eləmədilər. Cəmiyyət qapandı. Lakin bəsinə nə olduğunu bilən Ərəbli heç də məyus olmayaraq amali-arzusuna çatmaqçın başqa vasitələr aradı. Aktyorluq fikrinə düşdü. Əvət, bu yolla da milləti divi-mütəlqəyyətin pəncəyi-istibdadından və cəmaəti ifriti-İnfiyət və cəhəletin kəməndi-əsərətindən xilas etmək olurmuş!

İştə 1902-ci ildə sentyabrın 25-də Nəcəf bəy Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" nam faciəsini mövqeyi-tamaşaya qoyaraq aktyorlarımızdan Mir Mahmud Kazımski və mərhum Kərbəlayı Cahangir Zeynalov bir yerdə əvvəlinci dəfə olaraq Ərəbli, nökr Xəlilin rolunu səhnəyi-mübarəkiyə qədəm qoymuşdur.

İşbu vaxtdan beri mərhum artıq nuş ilə teatro aləmində çalışıyor. Min dürlü cövri-cəfalarla ildə bir dəfə də olsa tamaşalar veriyor və razılıq əvəzində tən və şemadətlər aldığına baxmayaraq, arzusu yolunda yorulmaq bilməyirdi.

1906-cı ildə əvvəlci dəfə olaraq arkadaşları ilə bərabər tamaşa göstərmək istəyilə Dərbənd şəhərinə səfər ediyor. Belə bir səfərin əziyyət və məşəqqətinə baxmayaraq, Bakıya dəvət edildikdən sonra aktyor və həvəskarlardan ibarət bir dəstə düzəldib məvərai-bəhri-Xəzər və İrana ezam olunur.

Aylarla xanəyərduş olub diyərbədiyar gəzir və hər yerin cəmaətinin anladığı lisan üzrə tamaşalar göstərir.

İşbu son illərdə bir qaç dəfə Rusiyaya getmiş, Qazan, Orenburq, Ufa və Hacıtərxan şəhərlərinin əhli-İslamiyyəsi miyanında böyük ad qazanıb, şöhrət bulmuşdur. Mərhum mahir bir aktyor və müqtədir rejissor olduğu kimi Qafqasiya türk teatro və sənayei-nəfisəsinin həqiqi bir xadimi idi.

İki ildən bəridi ki, Hacıbəyli qardaşlarının müdiriyyəti onu müdiriyyətinə rejissor dəvət etmişdi.

İştə 1919-cu sənə miladidə həmin mart ayının 4-də insaniyyət və İslamiyyət ədusi bir qatilin zalim bir qurğuşunilə qətlə yetirildi. Və faciəyi-herətayənin son pərdəsi idi olaraq qapandı:

Yadımdamı doğulduğun zamanlar?
Sən ağlar idin, gülərdi aləm.
Bir öylə ömür keçir ki, olsun,
Mövtin sənə xəndə, xətqə matəm!

İnzasız

"Övraqi-nəfisə" jur., 1919

SEYİD ƏZİM¹

XIX əsrin ikinci yarısında dilinin şirinliyi, təbinin barizliyi ilə şöhrət qazanan Seyid Əzim 1251-ci ildə rəbiülevvəl ayının 14-də Şamaxı şəhərində doğulmuşdur. Atası Seyid Məhəmməd Şamaxı seyidlərinin ən məşhurlarından olub bütün ailələri seyidlik tərbiyyəsi ilə bəslənmiş, keçinmişlərdir. Seyid Əzim yeddi yaşında ikən atasız qalıb, ana babası molla Hüseynin təhti-himayəsinə keçmişdir. Molla Hüseyn isə Rusiya dövləti tərəfindən Dağıstanın Jaksay kəndində məmuriyyətdə bulunurdu. Haman babası Seyid Əzimi anası ilə bərabər yanına aparmışdı. Seyid Əzimi də türkçə, farsca və ərəbcə oxutdurmuşdur.

Seyid Əzim on bir il Dağıstanda oxuyub yaşadığından sonra yenə Şamaxıya qayıtmış, ata yurdunda təkrarən əski ailənin qüvvətlənməsinə çalışmışdır. Fəqət Dağıstanda etdiyi təhsilə qənaət etməmiş, biliyini daha da artırmaq istəmişdir. Buna görə iyirmi yaşında olduğu halda Nəcəfə getmiş, bir neçə il orada qaldıqdan sonra Bağdada, oradan da Şama gedib zamanın icab etdiyi elmi icmal etmişdir. Şamda olduğu zamanda "Beytüs-səfa"dakı şairlərə yazdığı mənzumələr divanında mövcuddur.

¹ Məqalə Seyid Əzim Şirvaninin "Seçilmiş şeirləri" kitabından bezi kiçik ixtisarlara çap edilmişdir. Bax: Seyid Əzim. Seçilmiş şeirləri. Bakı, 1930 (Müqəddimə).

Ərəbcə təhsilini ikmal etdikdən sonra vətəni Şamaxıya qayıtmışsa da, hacı olmaq sevdasına düşmüş, Məkkəyə, oradan da Mədinəyə getmiş. Sonra Misirdə çox alimlər və şairlərlə görüşmüş və doğma yurdu Şamaxıya qayıtmışdır.

O zamanlarda Həsən bəy Zərdabi tərəfindən nəşr olunan "Əkinçi" qəzetində xalqı pul yığıb məktəb açmağa təhrik və təşviqedici bir məqalə yazmış. Şamaxılılar dəxi o məqaləni nəzəri-ətibar olaraq pul toplayıb məktəb açmışlar və Seyid Əzimi də o məktəbə şəriət müəllimi təyin etmişlərdi. Lakin ianənin qalanı verilmədiyindən altı aydan sonra məktəb bütün-bütünə axsamış, bağlanmaq dərəcəsinə varmışdır. Məktəbin bu fəlakətli halını gören Seyid Əzim Qafqaz müsəlmanlarına müraciət edib bu mənzuməni "Əkinçi" qəzetinə yazmışdır:

Ey Həsən bəy müəllimi-dana,
Ey edən əhli-ələmi ehya;
Ey çatan ələmə səfasından,
Eyləyir Seyid iltica səndən.
Kim bu məktub, kim xəyalımdır,
Əhli-Qafqaza ərzi-halımdır.
Edəsən çap, ey gözüm nuri,
Ta ola ruzigar məşhuri.

QAFQAZ MÜSƏLMANLARINA XİTAB

Əssələm, ey əhaliyi-Qafqaz,
Ey reyisani- vacibülezaz.
Əssələm, ey güruhi-xeyr əsər,
Millətin qeyrətin çəkən kəslər.
Kişidə olmasa əgər qeyrət,
Ondan, əlbəttə, yaxşıdır övrət.

Və ilax.

Seyid Əzimin dadi-fəryadında nə ianəçilərdən, nə də şeyxülislam və müfti-islamdan etina edən olmuş, İzzəddinlər, Fələkilər, Zülfıqarlar, Xaqanilərin ənqazı üzərində qurulmağa başlayan yeni

maarif ocağı yıxılıb-dağılmağa üz tutmuşdur. Şamaxı şəhərində bir növ yeni üsula bənzər bir şəkildə açılan bu məktəb Seyid Əzimin bütün-bütünə mənbeyi-həyatı, mayeyi-iftixarı olmuşdur. İstədiyi kimi balaları oxutmuş, onlar üçün intibahverici mənzumələr yazmış, tam sərbəst bir surətdə idarə etdiyindən son dərəcədə məmnun imiş. Burası mənzumələrindən anlaşılır.

Məhəmməd Ağa Cürmi tərəfindən həcv edilib müftəxor seyid olduğu başına qaxınc edildikdə Seyid Əzim şövqindən bir çuval saman, bir kisə arpa və ya bir kürk üçün yazdığı uzun qəsidələri unudaraq kəməli-qürur ilə:

Deyiləm müftəxori-qərqasi-murdari tələb,
Mənə öz rəncim olub vasiteyi-nan, Cürmi.
Sənətim bir neçə ətfala olubdur təlim,
Açmışam sahəti-Şirvanda dəbistan, Cürmi.
Varidur layiqi hərçəndi dəbistanımda,
Ruhi-Xaqani ola tifli-səbək xan, Cürmi –

deyə məktəbinə bütün mənliliklə güvəndiyini bildirmişdir.

Nə çarə ki, xüsusi surətdə, daha doğrusu, Kərim bəy kimi keyfə-mayəşə qulunun nüfuzu sayəsində pul toplanıb açılan məktəb isə müvəqqəti olmuş, lazımcıncə davam etməmişdir.

Çünki məktəb gərəklə dərslə ləvazimatı və gərəksə müəllimlər maaşını vermək və sair ehtiyacata sərff etmək üçün pul cəhətindən ağır sıxıntılar törəmiş və nəhayət, bağlanmışdır. Seyid Əzim dəxi haman məktəb bağlandıqdan sonra şəhər məktəbinə şəriət müəllimi təyin edilmiş və yenə məktəbdarlığına mənzumələr yazıb şagirdlərə təlim etməsinə davam etmişdir.

Eyni zamanda şəhər məktəblərinin quruluşuna xalqın həyatı-ictimaiyyə və əhvali-ruhiyyəsinə aşına olduğundan mətbuatı bilxəssə mətbuatdakı məktəbə dair yazılan məqalələri nəzərindən qaçırmamışdır. Elmi yazılara əhəmiyyət vermiş, həmin dəqiqədə fəryada başlamış "Əkinçi" qəzetinin müdiri Həsən bəy Zərdabiyyə xitabən yazaraq öz vicdanı sızıltısını və xalqın nicatı elmdə, sənətdə olduğunu xalqa eşitdirməyə çalışmışdır. O cümlədən "Əkinçi" qəzetində məktəb və elmə aid yazılan bir məqaləyə cavab tərzində bu mənzuməni yazmışdır:

Ey bizə xeyirxah olan Möhsun,
Əhli-ehsan və xoş nişan Möhsun.
Millətin qeyrətin çəkən qardaş,
Toxti-xoşbəxtlik ekən qardaş.
Sözlerin dün gətirdi şura məni,
Şad qılısın görüm ilahi səni.

və ilax.

Seyid Əzim ilə Həsən bəyin əl-ələ verib xalqın bilaram elmə, sənətə doğru təhrik, təşviq etmələri mücrümlikdə cahilənə ağ köynək olub xəncər vuranları tənqid etmələri avamlara, bəlxassə mütəəssib dindarlara xoş gəlmədiyindən onları təkfir etməyə başlamışlardır. Təzəcə yanmağa başlayan təlin və təkfir atəşinə yalnız mollaflar deyil, Kərbəlayı Həsənqara (Hadi), qubalı kapitan Soltanov (Hadi) və Nalan kimi şairlər dəxi atək vurmuşlar. Bunlar görə Həsən bəyi və görəksə Seyid Əzimi qayət çirkin bir surətdə həcv etmişdir.¹

Bidətlərə, yaramaz adətlərə, dini xurafata atəş açan Seyid Əzim bu həcvləri kükrəmiş aslan kimi qarşılamiş, Qarabağın mənqəbə-sini haqlı olaraq tamamilə zatında təmsil edən Həsənqara Hadini bu mənzaməsilə qayət ustadanə bir surətdə qamçılamişdir:

Ey olan Hadiyi-ərbabi-zələlət Hadi,
Ey müzillini edən haqqa hidayət Hadi.

¹ Həsən bəy Qarabağlı Hadiden aldığı həcvin ədəbli cəhətinə bu sözləri əlavə etməklə "Əkinçi" qəzetinin əlavəsində dərc etmişdir: "Cənab Hadi Əhmilin Qarabağının aşağıda zikr olan həcvini onun xahişinə müvafiq tamam çap etməyə izin olmadı. Ona binaən onların bir para nalayiq və hədyan sözləri qaldı. Amma ol cənab və onu fitləyən əşxaslar məyus olmasın ki, belə kamallı sözlər pünhan qalacaq. Fikrim budur ki, bizim Zordab kəndində, Qarabağın sərhədində bir daş qoydurub onun üstündə zikr olunan həcvini tamam qazıdım ki, gələcəkdə bizim övlad o yadigara baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə milləti-islami qəflətdən ayılmaq istəyən vaxtda necə nadanlara rast gəlmişəm".

Həcvin isə başlanğıcı budur:

Ey edən fikrini ələmdə nüməyan, Həsən!
Dadmayan dəhrdə bir ləzzəti-iman, Həsən!
Şəri-cərayə vuran qəsdilə nöqsan, Həsən!
Eyləyən öz-özünü bisəri-saman, Həsən!

Eylədin sən ki, bu mehdiliyə adət Hadi,
Eylə bəs ələmə təbliği-risələt Hadi.

Leyk peyğəmbər olan həcv eləməz ümmətini,
Kişi lazımdı çəkə ümmətinin qeyrətini,
Gərçi həcv eyləyənin yoxdu kəsən sünnətini,
Sənə bu həcv nə fərz idi, nə sünnət, Hadi.

"Əhsanül-qayidə"nin sahibi, yaxud özü bəg,
Yazmış idi nə rəva, xalq olur ağköynək?
Sən oba aşrı, əzizim, nəyə lazım hürmək,
Nə üçün eylədin izhari-ədəvət, Hadi?

Leyk siz bir para bidətlər edibsiz icad,
Qoymusuz adımı siz təziyə, ey əhli-fesad.
Bizə bu təziyədən özgə həvəslərdi murad,
Mən ölüm, bir sən özün eylə mürüvvət, Hadi!

Bu deyilmi qərəzin başuvi sən çapmaqdan,
Yeni ki, canımı cananə edərdim qurban?
Maluvi bəs nə üçün eyləməyirsən əhsan?
Quru baş çapmağa sən etmişən adət, Hadi!

Xatirin cəm elə kim, gər bu isə rəsmi-əza,
Sənə nifrin edəcək padşəhi-Kərbübəla.
Bədənin zəhmətinə şəriddə yoxdur fitva,
Yoxsa var sizdə, görək, təzə şəriət Hadi?

Xaçpərəstlər hamısı açdı gözün düşdü qabaq,
Dalda qaldıq tökülüb cəhl ilə biz, ay sarsaq!
Pəs nə vaxti bizə qismət olacaq göz açmaq?
Əqlə gəl, tanrıya bax, bəddi bu qəflət, Hadi!

və ilax.

Hadi Seyid Əzimdən insaniyyətin tələb etdiyi tədib qamçılarını yeyincə son dərəcə mütəəssir olaraq qayət tənəli bir cavab yazmışdır. Kapitan Soltanovun və Nalanın isə yazdıqları son dərəcədə

ədəbdən xaricdir.¹ Bunların hücumları nə qədər yersiz, həcvləri nə qədər ədəbsiz olsa da, Seyid Əzimin sarsılmaz əzmi, rəvan təbi müdhiş saldıışı qarşısında aciz qalırdı. Verdiyi məntiqi cavabları, həkimanə öyüdləri intibahın əsasını təşkil etdiyi üçün nəticəsiz qalmayırdı. Oxu tam hədəfə isbat edərdi. Hamısını dəhşətli saldıışı ilə susmağa məcbur edirdi. Həsənqara Hadiyə verdiyi dəyərli cavabdan qubalı kapitan Soltanov Hadiyə də vermişdir.

Cavab isə budur:

Ey bizi mədh qılan Hadiyi-dövrən əxəvi!
Bu nə zəhmətdir, əya mənbeysi-ürfan əxəvi.
Seyyidi eyləmişən mədhi-firəvan, əxəvi!
Şad səndən olacaqdır şəhi-Mərdan əxəvi...

...Məni əfv eylə ki, öz Cürmümə iqrar etdim,
Anladım səhvimi, iqrarımı inkar etdim.
Sənə baş çapma dedim, tövbə-istiğfar etdim,
Keç bu təqsirdən, ey mənbeysi-əhsan əxəvi.

Olasan eşqdə divanə, məhəbbətdəndir,
Çapasan başını mərdanə, məhəbbətdəndir.
Tökəsən qanını meydana, məhəbbətdəndir,
Olmuşam eylədiyim zəmmə peşiman, əxəvi.

Leyk gəl indi biz əyri oturaq, düz danışaq,
Elə bil küslü idik, gəl təzədən barışaq.
Şərdə var isə baş çapmaq biz də qarışaq,
Bir görək varmı buna hüccəti-bürhan, əxəvi.

Belə fitvanı görək verdi bizə hansı imam,
Ya ki onlar özü də etdi bu əmrə iqdəm?
Bədənin zəhməti gər şərdə olmazsa haram,
Biz də başlar çapıban cari edək qan, əxəvi!

¹ O zamanlarda bir qarabağlı Həsən boye yazdığı açıq məktubunda "aşura bərəsində qəzetdə çap olunan fəqərə cümləmizi mükəddər etdi və bəzilərini sizin qətlinizə dəxi mühəyyə ediləlidir", - demişdi.

Görək əvvəl çapa başlarını fəvci-üləma,
Çünki onlardı bu işlərdə rəisül-füqera.
Sonradan baş çapalar xan, əmirül-üməra,
Nə ki hər bisəri-pa, lütiyi-meydan, əxəvi...

...Doğrudur, baş çapırıq biz dəxi cəmiyyət ilə,
Bunu lazımdı həlal eyləməyə hüccət ilə.
Nə olur bir göz açıb baxmaq işə ibrət ilə,
Bəlkə yoldan çıxarıbdır bizi şeytan əxəvi!

Ey Həsənbəy ki, gəlib təbimə mərdanə bu söz,
Bilirəm ki, dəyəcək Hadiyi-kapitana bu söz,
Çap qıl, ta dağıla səfheyi-dövrənə bu söz,
Qoy məni həcv eləsin həzrəti-kaptan, əxəvi!

Ey bu nadanlar əlindən yetişən canə, Həsən,
Səbr qıl tənəyi-her cahilü nadanə, Həsən.
Sən də Seyyid kimi ver pəndi-həkimanə, Həsən!
Bəlkə bir söz qana bu zümreyi-nadan, əxəvi!

Əlli iki il bundan əvvəl mövhumat və mövhumatpərəstliyin ən qüvvətli zamanında xəncər vurmaq əleyhinə qalxışan Hacı Seyid Əzimin mücahədətini təqdir etməmək qabil deyildir. Lakin onu təqdir əvəzində, avamlar yan dursun, Əhsənül-Qəvaid kimi mühərrirlər belə üzərinə hücum etmişlər. Onu susdurmaq, daha doğrusu, məğlub edib avamın nəzərində ləkələmək, nüfuzdan, etibardan salmaq üçün "şair bədəpərəst olur, onun sözü məqbul deyildir" – deyə müttəhim etməyə qalxışmışdır. Əhsənül-Qəvaidin¹ yazdığı şairlərə toxunduğundan bir çox şairlər onu həcv etməyə təşəbbüs etmişlərdi. Hacı Seyid Əzim həcv edib "Əkinçi" qəzetinə göndərmişsə də, dərc edilməmişdir. Sonra dörd şairlə birləşib həmin ildə "Əkinçi" qəzeti² vasitəsilə cavab yazıb Mollayi-Rumi, Əbu Əli Sina və Şeyx Sədidən dəlillər gətirərək şairləri müdafiə etmiş:

¹ "Əkinçi" qəzeti, 1876, sayı 7.

² Yənə orada, sayı 8.

Çu şair birəncəd bequyəd həca,
Həca ta qiyamət bəmanəd həca.¹

Əhsənül-Qəvaid dəxi dəlilli-sübutlu cavab yazaraq axırında deyir ki, mənə həcvi-şüeradan qorxutmuşdunuz, mən ayinə kimiyəm, hər kəs mənə öz camalını görür² və bir də kəlam, şəxsin etiri və buyidir. Gülün etri öz ləfəfətin və mütəəffin şeyin buyi öz xəbəsetin zahir edir.³ Lakin Seyid Əzim gərək Əhsənül-Qəvaidin və gərək Nalanın hücumlarını ayrı bir mənzuməsilə qarşılamiş, xurafat cəbhəçilərinə ağır zərbə endirmişdir. Seyid Əzim Kapitan (Hadi), Həsənqara (Hadi), Əhsənül-Qəvaid və Nalan kimi mütəərrizlərlə qələm mücadiləsində olduğu zamanda cahil və avamların da təərrüzünə məruz qalmış, ona cürbəcür ağır sorğular verilmişdir. Onlar məktəbi sevmədikləri kimi, qəzetədən də məmnun olmamışlar. Qəzetədən nə fayda olacağını, acı bir dil və istehza ilə soruşmuşlar. Seyid Əzim dəxi ona verilən sorğunu və tərəfi-müqabilə verdiyi cavabı:

Dün sual etdi bir nəfər, cahil
Ki, qəzetdən nədir bizə hasil? –

mətləli nəzm edib Həsən bəyə göndərmişdir. Mətbuatın əhəmiyyətini xalqa anlatmaqda və davamına ciddiyyətlə çalışmaqda daima Həsən bəylə yan-yanası yürüyən Seyid Əzim xalqın intibahı yolunda mübarizə etməkdən bir an çəkinməmiş, mətbuatın əhəmiyyətini özü anladığı kimi xalqa da anlatmaq istəmişdir. Lakin çar hökuməti tərəfindən osmanlı-rus müharibəsinə aid xəbərlərin qəzetədə dərc və nəşr edilməsinə yol verilmədiklərindən istər Həsən

¹ Şair incidikdə həcv deyər, həcv də qiyamətə qədər qalar.

² Bu məzmun Sabir üçün böyük bir mövzu olmuşdur. Bir çox şeirlərində işləmişdir. O cümlədən:

Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm,
Mənə hər kəs görür öz qaş-gözünü;
Necə kim, dün "Birisi" baxdı mənə,
Gördü ayinədə ancaq özünü.

³ "Əkinçi" qəzeti, 1876, sayı 9.

bəyin, istər Seyid Əzimin fəryadı nəticə verməyirdi. Seyid Əzim "Ziyayi-Qafqazya" qəzetəsinin çıxmasını görüb, haqqında mənzumələr yazmışdısa da, "Əkinçi" qədər də müəvvici-əfkarı ola bilməmişdir. Nəhayət, "Əkinçi" bağlandıqdan sonra məktəbdən və mətbuatdan aldığı intibahı şəhər məktəbində qüvvətləndirməyə çalışmışdır. Elmi və elm əhli olmağı mətbuatda yaşlılara tövsiyə etdiyi kimi məktəbdə də oğluna nəsihət ad ilə:

Üləma haqqını riayət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl.
Demə, bu kafir, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var o insandır –

deyə elmin, elm əhlinin, hətta insanlığın belə qədri-qiyəti elmdə olduğunu anlatmış, bir az da irəli gedərək:

Demirəm mən gedən tərqi ilə get,
Əqli tut, ol gözəl rəfiq ilə get.
Sənə bürhan deyil tərqi-pədən,
Gör nə yol getdi, zadeyi-Azər.
Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get əhli-ürfan ol! –

demiş, din, məzhəb ayrılığı ilə şərəf qəsb edən dindarlara dəhşətli bir zərbə endirmişdir. Ələlxüsus, xalqın ruhi xəstəliyini, mədəni mütərəqqi olmalarına yol verməyən mümaniyəti daima xalqı qul halında saxlamaq istəyən insanları gözəlcəsinə bilmiş, haziq doktor kimi bir an əvvəl müalicəsinə girişmişdir. Bu xəstəlik isə islam dinində olanların beyninə yerləşən sünni-şii məsələsi, mollabazlıq, başqa dilləri öyrənməməkdən ibarətdir. Odur ki, sünni-şiiyi əzmək üçün əliallahlığı da onlara qoşaraq müxtəlif rənglərdə məsxərə etmiş, çirkinliklərin və qanlı vəqifələr törətdiklərini cürbəcür vasitələrlə göstərərək rəzil etmişdir. Xurafat amilləri qarınquluları olan mollaların, qazıların qoyun cildində qurt kimi yırtıcılıq etdiklərini meydana çıxartmış (Fə la təkəbb izzina) ömrünü xalqa verdikləri halda özlərinin daima zinaya rəqib olduqlarını açıq-açıqına söy-

lənmişdir... Nəcəf və Kərbəlayə təhsilə gedən tələbələrin siğəbaz lıqla məşğul olduqlarını geniş surətdə nəzm etmiş, təhsilini qurtarı vətəninə qayıtdığından sonra etdiyi moizenin sırf səfsətədən ibarə olduğunu anlaşıq bir müəllim kimi xalqa anlatmış, təcrübəli bir dokto kimi cəhalət dərdinin çarəsini göstərmiş, nəhayət, axunda xitabən

Bir deyən yoxdur, ey imami-şərir,
Edəcəksən nə vaxtədək təzvir?
Dutalım elmə olmusan vasil,
Bizə bu elmdən nədir hasil?
Hansı nadanı alim etdin sən?
Hansı bimarı salim etdin sən?
Hansı kuri sən etmişən bina?
Hansı əmvatı eylədin əhya?
Hani islam üçün sərəncamın?
Yerə girsin o müctəhid namın!
Söylədin teleqrafı elmi-bəlis –
Ki, onu ixtira edib iblis.
Kari-şeytan dedin dəmir yolunu,
Xəlqə etdin haram Dum yolunu...

və ilax.

Söylədiyi mənzumələri qəhrəmananə saldıq olduğu kimi, özünün də mümkün qədər yeniliyə doğru yürüməsi qayət dəyərli bir hərəkətdir.

Seyid Əzimin bu doğru hərəkətlərinin içərisində və düşüncəsi icabınca ən mühüm bir nöqtə olmuşdur. O da hər cəhətdən olursa olsun yüksəlmək nöqtəsidir. Seyid Əzim Şirvan fəlakətinin tövsiyəsini və şirvanlıların xoşbəxtliyini hamam nöqtədə bilirdi. Ehtimal ki, bu nöqtəyi-nəzərlə də Bakı, Şirvan varlılarının nəzəri-diqqətini, pulunu Şirvana cəlb etdiyi, Azərbaycanı müdhiş və olduqca faciələrlə istilasına alan Rusiya imperatorunun da nəzəri-mərhəmətini cəlb etməyi nəzərdə tutmuş, II Aleksandra edilən üçüncü sui-qəsdde:

Şükür Allaha, bəxt yar oldu,
Sanki bu dəhr növbahar oldu.

Dövvümi-mahi-niqi-aprelde,
Əvni-haq xalqa aşikar oldu.
İmperaturu-əzimi-ruse,
Lütfi-fəzdan nigahdar oldu,
Bu üçüncü beladan oldu xilas,
Yenə taxtında şəhriyar oldu¹ –

kimi uzun dualar, sənalar və sui-qəsd edənə lənət, nifrət edərək bir sevincli qəsidə yazmış, səsini saraya eşitdirmək istəmişdir. Bunun dalınca III Aleksandrın taxta oturacağı təkrür edəcəyini duyunca manifest məsələsini dərmıyan edərək:

Saqiya, ey büti-gülçöhrə gəlir fəsli-bahar,
Meyi-gülfamı gətir, mövsimi işarət görünür² –

başlıqlı uzun bir qəsidə yazmış, Şirvanın və şirvanlıların zəlzələdən uğradıqları fəlakətə ağlayaraq, könlündəki acı təəssüratı bürüzə vermiş, şirvanlılara vergi üçün möhlət və ianət təmənna etmişdir. III Aleksandr taxta oturunca cülus münasibətilə onun adına “Məcmueyi-asari-Hacı Seyid Əzim Şirvani” namına bir təlim kitabı yazmış, o kitabda nəslərdən əlavə:

İlahi, dövləti Rusiya daim bərqərar olsun,
Əsasi tacü xətti ələm içrə paydar olsun –

kimi mənzum duası da vardır. Hətta Puşkinin qəbri üzərində yapılaacaq türbə münasibətilə də imperator müəzzimə:

Təalallah səni qadir, elmi-əqdəsü-dana
Ki, məcmui-cahanı altı gündə eylədi əhya –

mətləli uzun bir mədhiyyə yazıb, cəmiyyətin təqdir və iltifatına qarşı təşəkkür etmişdir. Zətən Seyid Əzim fəvqəladə vətənpərəst və

¹ Divani-Seyid Əzim. Təbriz təbi, səh.117.

² Məhəmməd Ağa Cürmi

şairnəvaz olmuşdur. Bir şairlə nə qədər həcvləşib, küsülü olmuşsa da, kənardan şairin haqqında təcavüz edilməklə bacardığı qədər də imkan vermədiyi kimi şairi təqdir edənə də həddən artıq ehtiram etmişdir. Seyid Əzim mətbuatda mədəni məktəb tolimi, mənzumələr yazmaqla bərabər Bakı, Qarabağ şairləri ilə də müşairədə bulunmuşdur. Bakıdakı şairlərdən Ağa Kərim Salik, Məhəmməd Ağa Cürmi, Ağa Dadaş Müniri, Ağa Dadaş Sürəyya, Mirzəağa Dilxun, Əli Abbas Müştəq, Mirzə Məhəmməd Müsəvvirlə Qarabağdakı şairlərdən isə ancaq Abdulla bəy Asi, Əli Əsgər Növrəsle müşairəsi çox olmuşdur. Bir-birlərinə nəzirə yazmaqdan, bir-birinin əhvalını da nəzmən soruşurdular. Aralarındakı münasibət qayət səmimi və olduqca dostanə olmuşdur. Lakin Azərbaycan şairlərinin hamısından ziyadə Bakı şairlərinə böyük ixlas və iradəti olmuşdur. Hər birindən çox Bakı şairlərinə nəzirə yazmışdır. Məhəmməd Ağa Cürmi tərəfindən yazılan:

Xəta edib o ləbi-ləlinə şərab dedim,
Bu söz nə sözdü mənə xanəman xərəb dedim –

mətləli qəzələ nəzirə yazıb göndərdiyi kimi Cürminin qəzəli ilə bərabər haman vəzn, haman rədifdə qəzəl yazan şairlər haqqında da bu şəri yazmışdır:

Necə rədifi-qəzəl etdin intixab dedim,
Nəzirəyi-şüərayi-fələk cənab dedim...

Bundan sonra Mirzə İsmayıl Qəsire yazdığı həcvində, Hacı Ağa Hüseynqulu Səfər Əliyevin qardaşı Ağa Dadaş bəyin və Hacı oğlanları İsmayıl bəy, Kamil bəy haqqında yazdığı mədhiyyədə və sairədə Bakı şairlərini tərif etdiyi kimi bu mənzuməsində həddən artıq təqdir və tövsif etmişdir və şeirlərindən nəhayət dərəcədə qənaət hasil etdiyini bildirmişdir:

Şirvanə Bakıdan yenə çox töfələr gəlir,
San Misir karvanı açılmış, şəkər gəlir.
Nazil olubdu ayeyi-rəhmət Şəmaxıyə,
Tulanı şükrələr eləsin, müxtəsər gəlir.

və ilax.

...Seyid Əzim şeir və məktəb aləmində çalışarkən gözlənilməyən bir hadisəyə təsadüf etmişdir. O hadisə də qayət haqsız olaraq uydurulub Seyid Əzimin müəllimlikdən çıxarılmasıdır. Bu dəxi onun üçün daha bir fəryad etməyə mövzu təşkil etmişdir. Haqsızlığa təhəmmül edə bilməyən Seyid Əzim popuçitələ şikayət etməkdən ötri Tiflisə getdikdə Gəncədə tövquf edib şeyx Nizaminin xaraba türbəsini ziyarət edərkən bu rübaini söyləmişdir.

Ey Şeyx Nizami, ey nizamı dağılan,
Ey Gəncədə izzü-ehişamı dağılan,
Olmuşmu səninlə mən kimi aləmdə
Beyti, evi, məktəbi, kəlamı dağılan?

Orada Tiflisə gedib haqqında haqsızlıq edildiyini sübuta yetirmiş, yenə də vəzifəsində davam etmişdir.

Seyid Əzim Şirvan şairlərinin ən rəvan təblisi olmuşdur. Fəaliyyət, qabiliyyət cəhətindən Bakı “Məcməül-şüəra”sında Cürmi, Qarabağ “Məclisi-üns”ündə Natəvan nə olmuşsa, Şirvan “Beytüs-səfa”sında Seyid Əzim o olmuşdur. Fəqət, təbiəti-şəriyyəsinin rəvanlığı cəhətindən bir qədər də üstün görünmüş, daha doğrusu, XIX əsrin birinci yarısında Qasım bəy Zakir nə qədər meydan almış isə Seyid Əzim də eyni meydanı almışdır. Mətbuatda iştirak etmiş, məktəb mənzumələri düzəltmiş, müsabiqə ilə qəzəllər yazmış, nəzirələşmiş, varlılara kürk, arpa, saman, buğda üçün, imperatorlara yaxınlaşmaqdan ötrü qəsidi, mədhələr inşad etmiş, müasir şairlərlə həcvləşmiş, hər tərəfə müteəvvir bir iyid kimi at salmışdır. Məcruni, Məftuni, Xəlili, Qumrini, Nalanı, Nadini, Kapitanı, Yusifi, Yasiri, Fənanı, Cürmini həcv elədiyi kimi xan qızı Xurşudbanuyə (Natəvana) tərəfdar çıxıb, sitayiş etdiyi Abdulla bəy Asini də həcv eləmişdir. Zamanında molladan, qazıdan, axunddan, əfəndidən, müctəhiddən, şairdən əsla qorxmamışdır. Hamısına mübariz sifətilə qarşı çıxmışdır.

Lakin bu məziyyət, bu güvvətlə başqalarının təsiri altından özünü xilas edə bilməmişdir. Divan tərtibində Nəvai, Füzuliyə, həcvdə isə Yəqmaya təqlid etmişdir. Bir çox həcvlərini Yəqma yazan möv-

zuda yazıb, ancaq həcv etdiyi adamın bir adını dəyişdirmişdir. Qəzəlləri isə nə qədər sənətkarənə olsa da, hamısı nəzirədir. Məsələn:

Zehi-zatın nihani ol nihandan masəva peyda,
Bihari sününə əmvac peyda, kər napeyda.

Füzuli

Əya zatın nihandır, ol nihandan hər nihan peyda,
Olubdur hikmətindən cümlə bu qövmü-məkan peyda.

Seyid Əzim

Bunca kim vardır ol qəmzeyi-caduda bəla,
Yoxdu yüzdən biri ol çərxi-cəfa cüdə bəla.

Qasım bəy Zakir

Nə qədər ola ol çərxi-cəfa bəla,
Olmaz o qədər ki, var büti-bədxudə bəla.

Seyid Əzim

Bu beytlərdəki məzmun ikisi də birdir. Fəqət Zakirin baş mısrasının məzmunu Seyidin ikinci mısrasında, ikinci mısrasındakı məzmunu birinci mısrasındadır...

Bu tutuşdurmalara bir az da artıq əhəmiyyət verilərsə, Seyid Əzim külliyyatının hər yerində yuxarıda göstərilən nəzirələr və iqtibaslar görünər.

Seyid Əzim farsca da şeir tərcümə etməkdə böyük iqtidar sahibi olmuşdur, tərcümə etdiyi şeirlərdə badayeyi-ədəbiyyəni, sənəti-şəri əslində olduğu kimi riayət edə bilmişdir. Ələlxüsus, Füzulinin farsca olan bir tərkibini olduqca gözəl tərcümə etmişdir. Nümunə üçün bir neçə beytinin dərc edilməsi edilən iddianın doğruluğuna riayət edər.

Ey xoş ol dəm ki, bəhər niqü bədəm qar nəbud,
Bim əz tənəyi-əğyarü qəmi-yar nəbud.

Füzuli

Ey xoş ol dəm ki, mənim eşqilə karım yox idi,
Bimi-əğyar, könüldə qəmi-yarım yox idi.

Seyid Əzim

Cani-aşüftə giriftari-dili-peyda-şüd,
Təni-sərgəştə əsiri-ələmi-dünya şüd.

Füzuli

Cani-aşüftə əsir oldu dili-şeydayə,
Səri-sərgəştə giriftar qəmi-dünyayə...

Seyid Əzim

Bu dəyərli tərcümənin farscası on beş beytdir, hər bəndi də tərkibindən əlavə beş beytli və lakin hər bəndinə bir beyt iki bənd də şerin üzərinə əlavə edib on yeddi bənd eləmişdir. Məəttəəssüf Füzulidən tərcümə edildiyi divanında qeyd edilməmişdir. Şerin başında "Dərbəyani-sifəti adəm və eşqi-məcəziyi-bəni-adəm və eşqi həqiqi" yazmaqla kifayətlənmişdir.

Seyid Əzim ibtida seyidlik, sonrakı məmurluq ruhu ilə bəslənmiş, nəhayət, təhsili də axundluq təhsili olmuşdur. İrəlidə deyildiyi üzrə əgər məktəbdə türk, rus müəllimləri ilə yan-yanası durub-oturmasa idi, məktəb intibahından mütəfiz olmasa idi, o dəxi başqa axundlar kimi yox, bəlkə də mükəmməl şəcərəli bir axund olacaqdı. Məktəbin təsiri, məktəbin ilhamı ona açıq bir fikir bəxş edib:

Demirəm rus, müsəlman ol,
Hər nə olursan get əhli-ürfan ol -

söylətdirmiş və qədri-qiyəmət qazandırmışdır.

Seyid Əzimin böyük-böyük əsərləri vardır. Fəqət əsərləri çoxluca, böyük, şəriyyətcə dəyərli, mövzu etibarını ilə əhəmiyyəti çox deyildir. Çünki bütün yazdıqları dərəcəlik dövrünün çeynənib tökdüyü qəzəl, müstəzad, müxəmməs, müsəddəs, varlılara, şahlara,

imperatorlara təmənna üçün mədh və tərifdən ibarətdir. Əgər oğluna nəsihət yazdığı, "Pərişan"ı və azacıq olsa da "Əkinçi" qəzetində iştirakı olmasa idi Seyid Əzimdə başqa şairlərdə olan qədri-qiymət də olmazdı. Çünki Seyid Əzim əsrin sənət və mədəniyyətinə nə qədər yaxşı baxmışsa, qadın məsələsinə on o qədər də xor baxmışdır. Axundları, qazıları tənqid etmişsə də, özü qəsidələr yazıb təmənna etməkdən çəkinməmişdir. Buna görə də Seyid Əzimin ən böyük qiyməti kiçik "Pərişan"ında yazdığı nəsihətləri və ən böyük şöhrəti də mədhiyyələri və həcvləri sayəsindədir.

Bununla bərabər Şirvanda özünü təzə bəyliyə yazdıranları şiddətli bir dil ilə həcv və rəzil etmişsə də Mahmud ağa, Kərim bəy, Həsən bəy kimi köhnə bəyləri tərifdən vaz keçə bilməmişdir.

Seyid Əzime ümumi, ictimai duyğu, ictimai düşüncə nöqtəy-nəzəri ilə inqilabçı adı verilsə, heç şübhəsiz ki, yuxarıda söylənilən zəif cəhətdən mübaligəli ədd olunacaqdır. Lakin zamanın avamlığını Şirvan kimi bir mühitin qaranlığını, şiə sultanı Ağa Seyid Əlinin sünni imperatoru Hacı Məcid əfəndinin hökmranlığı və amansız müamələsi nəzərə alınsa, o vaxt Seyid Əzime vaxtının ən dəyərli qəhrəmanı demək belə cayızdır və bu qəhrəmanlığına görə də şirvanlılar tərəfindən lazımı mükafatını almış, iyirmiillik müəllimliyi və dəyərli bir şair olduğu nəzərə alınmayaraq məsciddə bir neçə mömin tərəfindən başmaq çıxarılan yerdə divara sıq-talanıb ölüm halına salınmış. Bütün Şirvanı min dil ilə vəsf edən Seyid Şirvani 1305-də ramazanın 21-də o zamankı şirvanlıların cəhəlatinə qurban olmuşdur və Şirvan şəhərinin kənarında Şah-xəndan qəbiristanında dəfn olunmuşdur. Vəfatı münasibətilə Şirvan şairlərindən Ağa Əli bəy Nasih bu növhəni yazmışdır:

Qan ağla gözüm sərver-i dövran getdi,
Sərdəftəri əhli-fəzlü-ürfan getdi.
Əfsus o şairi-ədibi-kami,
Əhbabın edib, zari-pərişan getdi.
Ayineyi-övqat idi ol zati-şərif,
Səngi əcəl ilə sındı əlan getdi.
Heyrətdəyəm ey xak, necə sıqdırdın,
Ağuşuna ta o bəhri-ümman getdi...

Çəfində çox idi gərçi qani zərri ləl,
Dəfn olmağa səndə başqa bir qan getdi.
Etmişdi qəza gər seni əmvatə maqam,
Fəxr et ki, bu dəm cismin üçün can getdi.
Nasəh dedi, tarixi-vəfatı qəm ilə,
"Səd heyf ola Seyyidi-Şirvan getdi".

Seyidin savadı çox olduğu kimi, mütaliəsi də çox olmuşdur. Lakin yazılarında savadı qədər də səhv, mütaliəsi qədər də istifadə və iqtibas etmişdir.

SEYİD ƏZİMİN ƏSƏRLƏRİ

Seyid Əzimin yeddi əsəri vardır:

1. Qəzəllər. 1890-da Təbrizdə daş basması ilə, 1902-də yeni hürufat ilə Bakıda təb olunmuşdur. Təbrizdə təb olunanda qəsidələri, həcvləri vardır.

2. "Küllüyyati-farsi" qeyri-mətbudur. Böyük bir divandır. Hamısı farsca tövhid, nəf, mənəqib və varlılara yazılan uzun mədhiyyələrdən ibarətdir.

3. Qəsaid və həcviyyatı qeyri-mətbudur. Böyük bir kitabdır. Bundan bezi qəsidələri və həcvləri Təbrizdə təb edilmiş divanında mövcuddur. Bu kitabda qəsidə və həcvlərdən əlavə rübailər dəxi vardır.

4. "Qisəsülənbiya". Farscadan tərcümə edilmişdir. Qeyri-mətbudur. Arasında nəzmləri vardır.

5. "Məqtəl". Qeyri-mətbudur. Kərbəla hadisəsinə aid yazılmış dübeyt, növhə və əfraddan ibarətdir.

6. "Pərişan" adı ilə oğluna nəsihət olaraq yazdığı müxtəlif hekayətlərdən ibarətdir. Seyid Əzimin ən dəyərli kitabı budur. 1313-cü ildə farscadan tərcümə etdiyi "Siçan-pişik" kitabçası ilə birlikdə Təbrizdə çap olunmuşdur.

7. "Məcmueyi-asari-Hacı Seyid Əzim Şirvani" adlı əsəridir. Bu kitab Rusiya imperatoru III Aleksandrın taxta oturmağı münasibətilə təlim və tədris üçün yazılmışdır. Üç qismdən ibarətdir.

Birinci qismde: İmperator haqqında iki dua və tərif, 71 hekayə vardır. Hekayələr Sədinin "Gülüstən"ından və sair fars və rusi kitablardan tərcümə edilmişdir.

İkinci qism də imperator haqqında yazılmış iki dua və tərif ilə 51 nəsihətdən ibarətdir. Bu nəsihətlərin də altısı Aleksandrın tərifidir.

Üçüncü qism isə mənzum olaraq oğluna nəsihət adı ilə yazdığı öyüdlər və hekayətlərdir ki, 1912-ci ildə "Pərişan" namı ilə Təbrizdə təb olunmuşdur. Kitabı isə qeyri-mətbudur.

Bu kitabı Seyid Əzim sağ ikən məktəblərdəki müsəlman şöbələrinin inspektoru olan Çerniyayevskiyə göndərmişdi. O, dənə o kitabdən bir neçə hekayə alıb, bir neçə müəllimin iştirakı ilə tərtib etdiyi "Vətən dili" adlı təlim kitabında çap etdirmişdir.

QARABAĞ SƏYAHƏTİ¹

1920-ci il mayın 16-da gecə saat 12 radələrində hökumətə məxsus trenlə hərəkət etdik. Bu trendə maarif komissarı Dadaş Bünyadzadə, daxiliyyə komissarı Həmid bəy Sultanov, həbsiyyə və bəhriyyə komissarı Çingiz İldırım mövcud idi. 17-də Kürdəmir, Mövsünlü, Ucar və Yevlax mövqelərindən keçərək, Bərdəyə yetişdik. Orada gecələdik. Yarınlı hərəkət edərək, 18-də Ağdama gəldik. Bir gecə də orada qaldıq. Sabahı günü hərəkət edərək 19-da Şuşaya vasil olduq. Fəqət, komissarlar heç bir yerdə gecələməyərək (Bünyadzadədən başqa), xüsusi avtomobillərlə həmin 17 mayda Şuşaya müvasilət etmişdilər. İleridə təşkil olunub yararsızlıq göstərən revkomu və yerinə yenidən əza intixab edərək, revkom qurmuşlardı. Biz isə 19-da gəldik. Şuşanın böyük simalarından – məşhur Mirzə Cəlil və Mirzə Cavad Qayıbzadə kibi əfəndilər tərəfindən hüsniqəbul göstərildi. Təşəkkür edirik.

Şuşa təqsim etibarilə ikiyə ayrılır: müsəlman hissəsi, erməni hissəsi. Şərqdə müsəlmanlar, qərbdə isə ermənilər yaşayırlardı. Təhririxanəvarə görə, Şuşada on binə baliğ, bəlkə ziyadə ev var idi.

Müsəlman hissəsinə gəlincə, şəhərin aşağısında və şərq cəhətində sakindirilər. Bu hissə 17 məhəlləyə ayrılır². Bu məhəllələrin hökumət tərəfindən təyin edilmiş birer yüzbaşısı və Şuşa ilə qəzasının bir qazisi vardır. Şuşada sabiq xanın qızı Gövhər ağa tərəfindən tikdirilmiş iki böyük camə və nəhrin ətrafında mədrəsələri, kənddən, ərəzidən, bağdan, ziraətdən ibarət qayət zəngin mövqəfatı vardır. Bundan əlavə, hər məhəllədə məhəllə əhli tərəfindən yapılmış “Hüseyniyyə” təsmiyyə edilən birer məscidləri mövcuddur. Fəqət, bunların mövqəfatı yoxdur. Məhəllə əhalisi tərəfindən idarə olunur. 71 hamamı və 8 xan karxanası vardır.

¹ Müznibin bu yazısını ilk dəfə Respublika Əlyazmaları İnstitutunun əməkdaşları M. Adıfəv və A. Ramazanov çap etdirmişlər. Bax: “Eim” qəzeti, 26 may 1990.

² Müəllif həmin məhəllələrin adlarını sadalayır, lakin vərəqin naqisliyindən birinci iki ad oxunmur. 1) ..., 2) ..., 3) Mərcanlı, 4) Dəmirçi, 5) Mamaiyyə, 6) Saatlı, 7) Köçorli, 8) Mərdintli, 9) Cəl qala ya cuhudlar, 10) Çuxur məhəllə, 11) ..., 12) ..., 13) Qurdlar, 14) Seyidli, 15) Culfa, 16) Dörd çinarlı, 17) Ağa Dədəli. Bu isə şimdiki təzə məhəlləyə ilhaq edilmişdir.

Şuşada bir çox su çeşmələr mövcuddur ki, bunlardan daima qayət dadlı sular axıyor. Bunların ən böyüyü Mehdiqulu xanın qızı məşhur şairə Xurşudbanu bəyim Nəvəvan tərəfindən ağır məsariflə altı çağırılı məsafədə vaqə dağlardan və ormanlardan gətirilmiş ki, Azərbaycan tarixində qeyd ediləcək qiymətli asardandır.

Müsəlman hissəsində 3 zükür, 1 ünəs olaraq dörd ibtidai məktəb vardır. Bunların birincə təxminən iki yüzə bəliq çocuqlar təlim edilirdilər.

Sabiqdə bir müsəlman hissəsində, bir də erməni hissəsində birer bank varmış. Şimdi yox kibidir. Erməni hissəsindəki bank ləğv edilmişsə də səbəbi məlumdur. Lakin müsəlman hissəsindəki bankın nərəyə getdiyi və nə səbəblə qeyb olduğu hənuz məlum deyildir. Hala da əhali bankı arayırılsa da bir şey bulmayırlar.

Və iki də böyük mətbəə mövcud imiş ki, Qarabağ qəzetəsi təb olunurdu. Bunlar da yığılmışdır.

Qarabağ dörd qəzadan ibarətdir. Şərqdən Yevlax (Ovlaq), qərbdən İrəvan və Naxçıvan, cənubən Aras nəhri, şimalən Gəncə ilə məhduddur.

İyunun 4-də Nuru paşa Şuşaya gəldi. 5-də diktator elan edildi. Və məzkur gündə şura (revkom) əzası tövqif və həbs olundu. 13-də məhbustlar azad olunub, revkom təşkil edildi. 14-də Qırmızı Ordu Şuşaya gəldi, 12-də Bəhaəddin bəy gəlib vali olduğunu elan etdi. Məəttəəssüf bəzi millət xainlərinin əfsadına dalaraq, birçə gecə valilik etdikdən sonra təşrifərma oldu.

15-də komissar Bünyadzadə öz hərbiyyə komissarı Çingiz İldırım vürud etdilər. Onları müətaqibən Ağdam otryadı gəldi. Şiddətli nitqlər söyləndi, 250-dən ziyadə şura hökumətinə əleyhdarlıqda bulunanlardan tövqif edildi. 14-də maarif, mətbuat və mətbəə komissarı təyin olundum.

Qara köpək deyilən təpə iləridə Hülakünün təpəsi adlanırmış. Get-gədə kəsəti-istemali-amiyanədən Qaraköpək şəklinə soqulmuşdur. Məzkur təpənin civarında kəndisi kibi bir çox (15-ə qədər) süni və ufaq təpələr mövcuddur ki, onların yayılması Hülaküyə istinad verilir. Bu təpələr, türklər adəti mövcubincə, məşhur qəhrəmanların qəbri üzərində yapılmış. Böylə ki, təqribən miladi 1890-da məzkur təpələrdən bir qaçı dağıdılmış, altından mürəbbə beş metro ölçüdə evlər çıxmışdır ki, üstü ikiqat şalbanlar örtülmüş və içində 2, bəzən də üç insan cənazəsi və at cəsədi, qılinc, mizraq və ufaq xəncər kibi silahlar bulunmuşdur. Və bəzən böylə qəbirlərdən saxsı küpələr və kasaya bənzər qablar, bəzi qoç şəklində yapılmış küplər çıxıyor. Bu qoç şəklində olan küpələrdən biri boğaz altında, digəri bəldə olmaq üzrə iki deşik var imiş. Əgər o küpənin içində su və sair içki bulundurulursa, töküləcək ixtiyarı seldə deşikdə idi. Böylə ki, məzkur deşiyə barmaq tıxanıncə dərhal tökül-məkdə olan su kəsilir, barmaq qaldırılınca axmağa başlayırmış.

Məzkur Qaryagin qəzasında oğuz qəbri deyilən bir məzar şimdi də mövcuddur.

Nadir şah Qarabağı zəbt etdikdən sonra Pənah xanı və atasının ardınca gəlmiş onun qardaşı Behbudəlini Qars müharibəsinə aparmış, Behbudəli orada qətl edilmişdir. Nadir şah Behbudəlinin rəşadətini təqdır etdiyindən yerini Pənah xana vermiş və rütbəsini daha da tərfi etmişdir. Fəqət, Qars müharibəsindən qayıtdıqda Pənah xan fərar etmiş, firsət bəkləmişdir.

PƏNAH XANIN QƏTL SƏBƏBİ

Pənah xan Kərim xan Zənd ilə Şiraza gətirdiyi zaman geri dönməyə bir bəhanə aramış, müşirləri isə ona bihuşdarı içirib bihuş etmiş, onu ölmüş qələmə verib Qarabağa qayıtmağı məsləhət görmüşlərdir. Eyni zamanda Kərim xana vəfatını xəbər vermişlər. Kərim xan isə Qarabağın uzaq olduğunu və nəşin qoxuyacağını

¹ Qaryagin - indiki Füzuli rayonu

bəyanla qarnını təhrih edərək, içindəki ehsasını çıxarmağa və yerinə ətriyyat doldurmağı əmr etdi. Əmrin icrası nəticəsində Pənah xan diri ikən cəlladlar tərəfindən öldürülərək əsassız bir tədbirin qurbanı oldu.

AĞDAMIN VƏCHİ-TƏSMİYƏSİ

Ağdam, ibtidaidə boşluq imiş. Pənah xan ilk culus etdiyi zaman Ağdamda bir yeri qızdırmış, içində bir ev tikdirmiş. Ancaq içərisi gəc və əhəng ilə ağartdığından və daima təmiz saxlandığından burası Ağdam adlanmışdır. Bu ism də fəqət əhalinin arasında bir nişan əlaməti olduğundan nəşət etmişdir. Ev isə yer içində pəncərəsiz idi. Fəqət damı günbəz kibi yapılib, işıq düşmək üçün ortasından bir baca qoyulmuşdur. Bu evin içərisi İran tərzində mütezeyyin imiş.

TƏRTƏR

Tərtər – dərdi, yeni xəlit, yaxud bulanıq deməkdir. Məzkur yerdən çayın bulanıq axdığına görə eyni ismlə təmsiyə edilmişdir.

İBRAHİM XANIN QƏTLİ

İbrahim xan rus sərdarına itaət etdi. Oğlu Əbülfəth xanı yanına göndərdi. O dəxi general-mayor Lisanoviçi bir miqdar saldat ilə Şuşaya göndərdi. Lakin məzkur general Şuşaya girincə, qəhrən zəbt imiş kibi, müamilələr bulundu. Xan bundan sıxıldı. İrandan imdad istədi. İmdad Qarabağ hüdduduna, Arasın Qarabağ tərəfinə gəldikdə, Lisanoviç xüsusi təlimat verərək, məiyyəti ilə xanın yanına gəldi. Və Qazax mahalında vəqə Həsensudakı müəhidəyi və ona binaən Rusiya himayəsində olacağına razı olduğunu, İran ordusunun Qarabağa yaxınlaşdığını və o, hərəkətin eyi olmadığını izhar etdi.

İbrahim xan isə: – “Çəkil, çəkil, haçaquyruq, rədd ol!”
– və nökrələrinə: “Çəkin bunu eşiyə!” – dedi.

Mayor bu təhqiramiz sözü eşidincə, verdiyi təlimata aid işarələr edincə, məiyyəti xanı yaylım atəşinə dutuyorlar. Xan dəxi müqabilində bulunur. Fəqət, yerli ermənilər o haldan bilistifadə qiyam edərək, xanı arxadan əhatə edərək qurşunu yağmur kibi yağdırıyorlar. Bu şiddətli atışma nəticəsində İbrahim xan bütün ailəsi ilə qətl olunur. Yalnız qızı Gövhər ağa, bir də bir lələsi diri qalır.

Lələ, dəxi Gövhər ağa Qarabağda Məlik Şahnəzər kahında bir müddət gizli saxladılar. Asayiş bərpa olunduğundan sonra dışarıya çıxır. Nəhayət, həddi-rəşdə yetişincə, Şəki xanı Səlim xanın oğlu Süleyman xanla izdivac ediyor.

SABİRDƏN BİR XATİRƏ¹

Hər nəzmində mahir bir rəssam kimi bir tip, bir şəxsiyyət, bir mənzərə təsvir edən Mirzə Ələkbər Sabiri əvvəldə şəxsən tanımayırdımsa da, lakin Sabir təxəllüsünü daha irəlindən tanıyırdım. “Əkinçi”, “Ziya”, “Şərqi-Rus” qəzetlərində Qüdsi, Seyid Hüseyni, Cəlal, Mənovi, Rəhil, Giryan kimi təxəllüslər arasında bir də bir Sabir təxəllüsü görürdüm.^[1]

Bu təxəllüs çox nəzərfirib, çox cazibədar idi. Şübhəsiz, bu qüvvət təxəllüsdə deyildi. O təxəllüslə yazılıb nəşr olunan mənzumədə, bilxassə, o mənzumədə Sabirə məxsus olan üsul və üslubda idi. Buna görə ürəyimdə Sabirə qarşı səmimi və böyük məhəbbət yarandı, onunla tanış olmağı arzu etdim, fəqət hələ tanış olmamışdan məzkur mənzuməni qiymətli bir yadigar kimi əzizləyib saxladım. Hər dəfə o şəri oxuyanda özümü hələ tanış olmadığım və məndən çox uzaqda olan Sabirlə danışmış kimi sanırdım...

Sabiri daha mətbuatda görə bilmədik, yalnız Şamaxıda sabun bişirməklə keçindiyini eşidirdik. Arababəndlik vəziyyətim onu Şamaxıda gedib görməyimə də imkan verməyirdi. Əgər mərhum Mirzə Səməndərdə^[2] olan asudəlik məndə olsaydı, on kərrə görüşünə gedərdim, lakin bu təhəssür uzaq sürmədi. 1905-ci il inqilabı Sabir

¹ Xatirə ədəbiyyatşünas Abbas Zamanovun “Sabir və müasirləri” kitabından götürülmüşdür. Bax: Gösterilən mənbə, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973, səh. 235-248.

təxəllüsünün üzərindən örtünü atdı. Mətbuatda təkrarən görünməsinə müvəffəq olduq. Bu dəfə Hüseyni, Cəlil, Rahil təxəllüsləri arasında yox, Ə.Hüseynzadə, Tahir^[3] və Hadi^[4] imzaları göründü, yenə öz xüsusiyyəti ilə meydana çıxdı. Hadi:

Məkətib cilvəgahi-tələti-fəyyazi-qüdrətdir,
Məkətib pərtövü ənvəri-şəmsi-sübhi-vəhdətdir;

və ya:

Maarif tərbiyətbəxşayi-hissiyyati-viddandır,
Maarif rövnaqəfzayi-riyazi-fikrəti-candır, –

yazarkən Sabir xalqın birliyini, düşüncəsini, xüsusən cəhalətin şiddətlə törətdiyi qanlı faciələrini nəzərə alaraq “Beynəlmiləl” ünvanı ilə:

Əsrimiz xahiş edərkən ittifaqü ittihad,
Cümləmiz əmniyyət içrə almaq istərkən murad,
Beynimizdə yox ikən bir günə əsbabi-təzad,
Bu vətən övladına arız olub büğzü inad,
Müslimanla ermənilər beyninə düşdü fəsad,
Yoxmu bir sahibhidayət, yoxmu bir əhli-rəşad?!
Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtidir,
Ülfətü ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir, –

deyə müfəttinlərin fitnəsinə bir hədd qoymaq istədiyi kimi, avam xalqın da anlayışına uyğun nəzmlər yazmağı nəzərə almışdır. Buna görə bütün müasir şairlərin şeirlərindən onun şeirləri tez oxunur, tez əzbərlənirdi. Bilxassə:

Milət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var, –

mənzuməsi ilə boynuyoğunları məsxərə etməsi daha da hörmət və şöhrət qazanmasına səbəb oldu.^[5] Bakının hansı küçəsinə gedilirdi, bu nəzmin oxunmasına rast gəlinirdi. “Hophop”un tərifləri dillərdə söylenirdi.

“Hophop” imzası isə məni çox maraqlandırır. Nə münasibətlə böylə bir imzanı qəbul etməsini bilmək istəyirdim. Bir gün Sabir haqqında Mirzə Cəlil ilə etdiyim söhbət əsnasında “Hophop”un qəribə bir imza olduğunu heyvətlə söylədim. Mirzə Cəlil isə:

– “Hophop” imzasını Sabir özü qəbul etməmiş, o imzanı biz ona vermişik. Sabir idarəmizə gətirdiyi mənzuməyə imza qoymazdı. Birinci nəzmini idarəyə verib getdikdə arxasınca baxdıq, gördük çox yeyin və hoppana-hoppana gedir, o münasibətlə də biz ona “Hophop” imzasını verdik.^[6] Və özünü də sonralar Molla Nəsrəddinə Qızdırmalı imzası ilə nəzmlər yazan Həbib Zeynalovun^[7] mağazasında tanıdıq.

Sabir 1907-ci ildə Bakıya gəldi, bu zamanlarda Məhəmməd Hadi “İrşad” qəzetəsinin müsəhhihliyindən çıxarılmışdı. “Tazə həyat” idarəsində müsəhhihliyə girmişdi. Ara-sıra “Tazə həyat”da nəşr etdiyi şeirləri arasında:

Olmuş övladi-vətən puyəndeyi-rahi-zilal,
Bunları irşad bir şöleyi-irşad yox.

Nasıl fərq eyləsin biçərə millət nuru, zülmatı,
Zələlət cilvələnməmişdir bu gün “İrşad” halında, –

deyə “İrşad” idarəsindən məmnun olmadığını bildirirdi.

Sabir dəxi Bakıya gəlincə “İrşad” idarəsində müsəhhihlik vəzifəsini qəbul etdisə də, çox sürmədi.

Biz haman il görüşüb tanış olduq, bilxassə 1907-ci ildə nəşr olunan “Bəhlul” adlı gülgi məcmuəsinə:

Nə soxulmusan arayə, a başı bələli fələ?!
Nə xəyalilə olubsan belə iddialı, fələ?! –

satirasını yazıb gətirdikdə daha yaxın tanış olduq. “İrşad” idarəsindən çıxmağının səbəbini soruşdum. Müsəhhihlik vəzifəsinin ağır olduğunu söylədi.

Mən dəxi onun haman “Fələ” rədifli satirasının ardınca –

Bihudə nədir gəlmədənə dadə, a fələ,
Qiyət nə verərlər belə fəryadə, a fələ! –

¹ “Bəhlul”, 20 oktyabr 1907.

başlanğıcılı satiranı yazıb nəşr elədim. O zamandan etibarən aramızda böyük bir səmimiyyət vücuda gəldi. Nə vaxt Bakıya gəlsəydi, mütləqə görüşməliydik. Bəzi vaxtlar Sabirlə bərabər Abbas Səhhət, Mahmud əmi^[8] dəxi bir yerdə görüşüb söhbət edirdik. Bir gün söhbət edərkən mənə xitabən: “Nə vaxt bir məcmuə və ya qəzetə çıxarsan, sənə gözəl şeirlər yazacağam”, – dedi. Şübhəsiz, bu səmimi vədə mənə çox məmnun eylədi.

1909-cu ilin ortasında mən “Zənbur” məcmuəsində çalışdığım kimi, Sabir dəxi buna-ona etdiyi rica və müraciətə xatimə çəkərək Balaxanıdakı məktəbə müəllimliyə girməyə müvəffəq oldu.^[9]

Bu məktəb əhalidən toplanan ianə ilə açılmışdı. Fəqət rəsmi olmaq üçün “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin məktəbləri sırasına keçirilmişdi. Müəllimlərin maaşı isə ayda otuz üç manatdan olaraq haman toplanan ianədən verilirdi.

Sabir bu məktəbə “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin müsaidesi ilə keçdi.

* * *

Sabir və “Zənbur” – 1909-cu il qurtardı. “Zənbur”un Rza bəy Səlimxanovdan^[10] sonra müdiri olan Əzim Əzimzadə ilə məcmuənin nəşri doktor Əbdülxalıq Axundovun^[11] arasında törənən münaqişə müdirin dəyişməsi ilə həll olunmalı idi. Nədənsə bu məsələ bir ay “Zənbur”un çıxmasına səbəb oldu.

Lakin məcmuənin mənim öhdəmdə olacağı da mənə söylənmişdi. Bunu da mən Sabirə bildirmişdim. O isə əhdinə vəfa edərək 1910-cu ildə çıxacaq “Zənbur”un birinci nömrəsi üçün “Qocalar marşı” sərəlvhəsi ilə yazdığı:

Bir qocayam, çaq nər kimi yaşaram,
Dörd arvadı bir-birinə qoşaram,
Bir ildə üç-dördün alıb-boşaram,
Qoca kişi yalnız yatmaz...¹ –

başlanğıcılı satirasını irəlilən yazıb mənə vermişdi. Nəhayət, nəşir ilə müdir arasında münaqişə iqtisadi cəhətdən doğulduğu belli oldu.

¹ “Zənbur” məcmuəsi, № 1, 29 yanvar 1910.

Nəticədə cüzi bir güzəşt ilə münaqişə bitdi. “Zənbur”un Palavandovun^[12] məsul müdirliyi və mənim mühərrirliyim ilə birinci nömrəsi yanvarın 29-da nəşr olundu.

Sabir “Zənbur” idarəsinə tez-tez gəlirdi. Hətta, demək olar ki, özünü heyət-təhriyyənin birisi sanırdı və o sifətlə çalışırdı. “Qocalar marşı”nın ardınca “Ürəfa marşı”, “Millet şərqi” sərəlvhəsi ilə ardı-arası üzülmeden satiralar yazırdı.

Bir gün idarəyə gəlib “Zənbur”un 4-cü nömrəsinə baxdıqda islamı təmsil edən və qolu zəncirlə bağlanan bir tipi görünce güldü. Xüsusən zəncirin halqalarına diqqət etdikdə bütün halqaların əmmameli axundlardan ibarət olduğunu görüb xeyli düşündü. Mütləqə məzkur şəkllə aid bir nəzm yazacağını söylədi və 5-ci sayı üçün yazıb gətirdisə də, ondan irəli düzülən:

Qeyrət edib çalışdın, düşdün qabağa, millet,
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millet, –

mənzuməsi hazır olduğu üçün onu altıncı nömrəyə saxladıq.^[13]

Bu günlərdə “Zənbur”un idarəsi “Kommunist” qəzeti idarəsi yaxınlığındakı pasaja köçürüldü. İdarə yaxın olduğu üçün Sabir hər gün yanımızda idi. Rəssama şəkil təması verdikdə o da bizimlə iştirak edirdi. “Zənbur”da Sabirin xüsusi təması ilə çəkilən şəkillər vardır.

Ara-sıra Şamaxı heyatından danışır. Məti Abbasəli, Qənnadı Ələkbərlə bir yerdə dedikləri meyxanalardan söhbət edər, guya Abbasəlimi, Ələkbərmi – unutmuşam – Təbrizdən Şamaxıya gələrkən:

Xoş gəlmisən xütteyi-Təbrizdən,
Xütteyi-Təbriz səlamətdimi, –

deyə başladıkları meyxanaları Məti Abbasəlinin ağzı, gözü əyri imiş və onun üçün:

Ağz əyri, burun əyri, göz əyri,
Daban əyri, siyir əyri, diz əyri, –

meyxanasının söyləndiyini söhbət eylərdi.

* * *

Seyid Əzimdən çox razılıq edərdi. Daima onun haqqında böyük ustad kimi hörmətlə danışırdı. Aralarında böyük səmimiyyət olduğu kimi nəzmən bir-birinə öcəşmələri dəxi olurmuş...

Sabir, Seyid Əzimin elmi, təbi və şəri haqqında bir çox səmimi və eyni zamanda mütəvaze mədhlər söylədikdən sonra dedi:

– Seyid Əzimin hər bir qisim yazdığı əsarı yaxşıdır, lakin mənə ən maraqlandıran və heyretə salan Mirzə Ələkbər Qafilə^[14] xitabən qələm-kitab haqqında tapmaca üsulu ilə yazdığı dörd mətləli mənzuməsidir, ustadım onda böyük məharət göstərmişdir. Mən o mənzuməni ondan aldım, indi məzkur mənzumə mənə də mövcuddur.

Sabir yenə bir gün Şamaxıda keçirdiyi günlərdən söhbət edərkən Şamaxının ümumi həyatını ikiye ayırır deyirdi:

– Şamaxılıların böyük hissəsi ömrün zövq və səfasını içkidə bilirlər və ona da aludədirlər. Hər cürə kefi ondadır. Mən bədbəxt içki içmədiyim üçün Şamaxının zövq və səfasından da məhrumam. İçki içməyən qismi isə məhərrəmi təntənəsinin əsiridirlər...

Bir gün “Kaspi” mətbəəsini (o vaxt Sabir bağçasının yerində idi) görməyi arzu etdi. Axşam saat səkkizdən sonra onu məzkur mətbəəyə apardım. Mətbəədəki tipografiya, litoqrafiya, kəsən, tikən makinaları və mətbəənin hər bir ləvazimatını ona göstərdim. Hamıdan çox “Kaspi”ni təb edən rotatsiyonu ilə litoqrafiya makinalarına heyret etdi. Rotatsiyonun kağızı lenta kimi aparır, çap eləyib, kəsib bükməsinə, eyni zamanda da neçə nüsxə çap elədiyini saymasına, litoqrafiyanın isə düz daşda birinci rəngdən sonra ikinci rəngin istənilən yerə verilməsinə və rəngdən başqa yerə əsla toxunmamasına çox təəccüb eylədi. “Dəmirin də canı olarmış”, – deyə əllərini bir-birinə qovuşdurdu. Mətbəədən çıxdıq.

Abbas Səhhət dəxi bu günlərdə “Müsəlman ürfələri” haqqındakı mənzuməsi ilə bərabər “Alimnümələr”ə aid:

Üzdə insan, qəfadə heyvandır,
Zöhrdə iddiası səlmandır, –

mətləli mənzuməni “Zənbur” idarəsinə gətirdi,¹ sırası ilə nəşr olundu.

Sabir “Molla Nəsrəddin” və “Zənbur” məcmuələrində basılan satiralarını toplayırdı. Kitab şəklində nəşr etməyi arzu edirdi. Mən dəxi o vaxta qədər nəşr olunan mənzumələrimi toplamışdım. Topladığımı ona göstərdim, bir-bir baxarkən 1909-cu ildə “Zənbur”un 29-cu sayında:

Etsən nə qədər naləvü əfğan, a dilənçi!
Bir zərrə verilməz sənə ehsan, a dilənçi! –

sərlövhəsi ilə nəşr etdiyim mənzuməni axıra qədər oxuyub:

– Sənin bu mənzuməndən xoşum gəldi, mən də bir beləsinə yazacağam, – dedi və sonra:

Get-get qapıdan, bəsdə, a biar dilənçi,
Din səhldi, pul söyləmə, zinhar, dilənçi, –

başlanğıcılı şerini yazıb gətirdi. 1910-da “Zənbur” un 14-cü nömrəsində nəşr olundu.^[15]

* * *

Sabir və “Həqiqət” qəzeti – 1910-cu ilin ortasında Əhməd Kamal “Həqiqət” qəzetəsini idarə etmək üçün Orucovlar tərəfindən dəvət edildi. Əhməd Kamal Sabiri də özü ilə bərabər qəzetədə çalışmağa gətirdi. O vaxtlar hər ikisinin mənzili Balaxanıda idi. Əhməd Kamal məktəb tədrisatından sonra şəhərə gəlirdi, “Həqiqət” qəzetəsinin materiallarını hazırlayırdı, gecə şəhərdə qalmaq üçün Azərneşr binasının qarşısında günbatan tərəfindəki binada açılan “Dağıstan” mehmanxanasında otaq kirayə etdi. Qəzetənin bütün materialları orada təshih olunurdu. Redaksiyaya çox az gəlirdi. Çünki o, araqsız iş görə bilmirdi. Redaksiyada da öylə iş yaramazdı. Buna görə bütün materialların hazırlanması üçün ayrıca bir otağın olması lazım gəlirdi. Bundan əlavə, Əhməd Kamalın hər bir şeyə təəşşüqü yoxdu. Bütün dünya gözəlliklərindən yeganə sevdiyi şey araq idi. Daima araq şüşəsi stolunun üstündə olurdu. Özünün oturub bir şey yazmağa qərarı gəlməzdi. Buna görə Sabiri ayda iyirmi manat zəhmət haqqı verməklə öz hesabına olaraq katib kimi çalışdırırdı.

¹ “Zənbur” məcmuəsi, № 13, 18, 1910.

Nə vaxt onların yanına getsəydim, görədim stolun üstündə bir şüşə araq, bir də bir stəkan qoyulmuşdur. Əhməd Kamal əlləri ciblərində otağın bu baş-o başına gedir, həm araq içir, həm də yazacağı məqaləni deyir, Sabir dəxi onun dediklərini yazırdı.

O zamanlarda osmanlılardan çox görməmişdik, gördüklərimizin də ancaq çənələrində qoyduqları saqqallar ilə danışıqları bizə çox qərribə görünürdü. Bilxassə, Əhməd Kamal araq içəndə çox maraqlı bir sima təşkil edirdi. Gözləri piyalə boyda açılır, dodaqları uzanırdı. Danışığı da çox məzəli olurdu. Sabir bir gün onun bu halını seyr etmək üçün onun araqını götürüb sobada gizlətdi. Əhməd Kamaldan arzu edilən tamaşanı gördükdən sonra araqını verdi.

Əhməd Kamal "Həqiqət" qəzetəsinə gəlmədən əvvəl qəzetəni Üzeyir bəy Hacıbəyov idarə edirdi. Onun zamanında mən Türkiyə mətbuatında məşhur həcvçi Əşrəfin qitələrini görüb maraqlandığımдан "Rəd-bərq" ünvan və imzası ilə qitə yazmağa başladım, ilk qitəm budur:

Şeytan nə qədər gözdisə bu dari-fənədə,
Hər şəklə girib seyr elədi yerdə, həvadə,
Hər şəklə giro yox qəmü fəryad o gündən,
İranda təcəlla edə şəklü vükələdə.

"Həqiqət", 28 may 1910

Sabir qitə yazmağı Azərbaycan mətbuatında başlamağımdan çox məmnun oldu və o da qitə yazmağa girişdi, ilk dəfə olaraq:

Dindirir əsr bizi, – dinməyiriz,
Açılan toplara diksinməyiriz;
Əcnəbi seyirə balonlarla çıxır,
Biz hələ aftomobil minməyiriz;
Quş kimi göydə uçur yerdəkilər,
Bizi gömmüş yerə minbərdəkilər, –

qitəsi taziyanə ünvanı ilə imzasız "Həqiqət" qəzetəsinin 1910-da 14 iyun, 134-cü sayında nəşr olundu.^[16]

İkinci qitəsi isə:

Zahidin əksimə düşçək nəzəri-xudbini –
Görür aineyi-safımda o bir bidini;
Zənn edər əqli-qəsirilə o mənhus mənəm,
O mənə lənət edər, mən deyəyəm amini;
Gec-tez, əlbəttə, kəsər bir bu qədər lənət onu,
Yerdə qalmaz mənim aminim, onun təlini.

"Həqiqət", 17 iyun 1910

Əhməd Kamal Sabiri çox sevdiyinə görə başqa şairin mənzumələrini qəzetədə buraxmayırdı. Yalnız Sabirin taziyanəsi ilə mənzum hekayələri nəşr olunurdu. "Həqiqət" qəzetəsində bir çocuq oyunu düzəltmişdi. "Həftəyi-ədəbi" ünvanı ilə seçmə beytlərə məxsus bir sütun ayırmışdı. Osmanlı şairlərindən birer beyt seçib idarəyə göndərməyi tövsiyə etmişdi. Yazıq şairlər də dəyərləli ədəbi əsərlər yaratmaqdan əl çəkib, onunla məşğul olurdular. Hansı şairin qiymətli beyt intixab etməsini ayırmaq üçün də bir komissiya təşkil olunmuşdu. Məzkur komissiya tərəfindən bəyənən beytlər təkrarən bir də qəzetədə nəşr olunurdu. Bu çox sürmədi. Umum türkce qəzetələrin hökumət tərəfindən qapanması ilə Əhməd Kamalın müdirliyinə, "Həftəyi-ədəbi"nin ortadan qaldırılmasına xatimə çəkildi. Bakıda mətbuat namına heç bir şey qalmamışdı. "Molla Nəsrəddin" isə Tiflisdə nəşr olunurdu. Sabir hər gün "Zənbur" idarəsinə gəlidiyi kimi yenə bir gün gəlib:

– Dur, bir gəzməyə çıxmaq. Mən keçən həftə də "Molla"ya bir şey yazmamışam, bəlkə bir mövzu tapıb, bir şey yazaq, – dedi:

Mən "Zənbur" redaksiyasını bağlayıb Sabirlə gəzməyə çıxdım. "Parapet"i bir-iki dövr dolandıq, bir-iki mövzuda bəzi vəzndə mətlələri inşad etdiksə də, məqbul görülmədi. Nəhayət, mətbuatın qapanmasından danışımağımız o gün yazılacaq mənzumənin mövzusunı təşkil etdi. Odur ki, o gün:

Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can,
Xalqın canı qurtardı zəhmətdən, ay can, ay can.¹ –

¹ "Molla Nəsrəddin", 1 avqust 1910.

başlanğıçlı satırını şerikli yazıb Molla Nəsrəddin idarəsinə göndərdik.

Daha “Həqiqət”in çıxmasına icazə verilmədi. Yerinə “Günəş” qəzetəsi çıxdı. “Zənbur” dəxi iki nömrə çıxdısa da, o da bağlandı. Sabir əvvəlki kimi “Günəş” qəzetəsinə taziyanə, həftədə bir dəfə “Günəş” qəzetəsində əlavə olaraq çıxan “Palanduz” ünvanlı məzhəkə səhifəsinə “Nizədar” imzası ilə satiralar yazırdı.

Sabir istər “Həqiqət”, istərsə “Günəş” qəzetəsində yazdığı taziyanələr üçün ayda on manat alırdı. On manat da “Molla Nəsrəddin”dən alırdı. Xüsusi surətdə iki evdə də dərs verib hər evdən iyirmi manat alırdı.

* * *

Sabir və “Səda” qəzetəsi – Sabir mətbuatda ciddi və satira yazmağa başlayanı bir dəfə olsun tənqid olunmamışdı. Sabir yalnız “Səda” qəzetəsi tərəfindən, o da həqiqi yox, şəxsi üzrə diqqətsizlik, saymamazlıq nəticəsi olaraq tənqid edilmişdir. Ona da “Zənbur” idarəsinin “Səda” müdirinin təklifini rədd etməsi səbəb olmuşdur.

“Səda” qəzetəsinin müdiri Həşim bəy Vəzirov mətbəəni təzəcə alıb işə saldığı üçün müştəri toplamağa çalışırdı.

Həşim bəy məsələnin əsas cəhətinə göz yumub başqalarına etdiyi hücumlardan “Zənbur”a etdi. “Keyfim gələndə”sində “Biris” imzası ilə “Zənbur”un şəkillərini tənqid, yazıçılarını təhqir etdiyi sırada Sabirə də sataşmışdı. Halbuki, Sabir Bakıda qəzetə və məcmuələrdən “Həyat” və “Füyuzat”a yazdığı kimi “Tazə həyat”da da xeyli şeirlər nəşr eləmişdir:

Yar getdikcə təhəssür dili-şeydadə durar,
Ömr vardıqca həvəs aşiqi-risvadə durar! ¹ –

şeri o cümlədəndir.

Nə isə, “Səda” qəzetəsi müdiri heç bir cəhəti nəzərə almadı, adəti üzrə Sabirə də sataşdı.

Sabir isə ona cavabən “Həqiqət”in 1910, 16 iyul tarixli 158-ci nömrəsində:

Bir müdirin ki, keçməyə qoluna,
Qolu bulvarda bir gözəl sənəmin,
O nasıl milləti çəkər qabağa,
Ya “Səda”sı nasıl çıxar qələmin? –

taziyanəsini yazdı. Həşim bəy “Səda”nın 162-ci nömrəsində Sabirin taziyanəsinə cavab olaraq “Dəyənək” və “Həqiqət”ə nəzirə” ünvanı ilə:

Mənə vardır vəsiyyəti nənəmin;
Hər nə it hürsə, düşmə çox dalına.
Hürməyindən həqiqət artsa qəmin,
Bir sümük də izafə qıl yalına, ¹ –

qitəsini “Dəyənək” ünvanı ilə yazıb nəşr etdi.

Bu günlərdə Həşim bəy İran konsulundan maddi istifadə etmək üçün “İttihad” məktəbində aktiv bir surətdə çalışmağa girişmişdi. Məktəb müdiri Hüseyn Kamal bunun məktəb faydasına deyil, yalnız istifadə üçün çalışdığını və istifadə dəqiçəsini fəvri etmədiyini görünce, onu məktəbdən uzaqlaşdırdı. Məqsədindən məhrum edilən Həşim bəy “Səda”nın 169-cu nömrəsində (2 sentyabr 1910) “İttihad” məktəbini və məktəb müdiri Hüseyn Kamalın ədəbsiz sözlərlə tənqid və təhqir etdi. O məqalə yalnız məktəbin nizam-intizamına, müdirin heysiyyətinə deyil, məktəbdə oxuyan bütün uşaqların abrusuna toxunurdu.

Sabir bir müəllim sifəti ilə məktəb və məktəblilərin hörmətini müdafiə etmək məqsədi ilə “Günəş” qəzetəsində:

Hüseyn Kamal deyir ki:

Tənü təhqirə təhəmmül edirəm mən, lakin
Tən edən zati-fürumayədə vicdan olsa;
Nə gözəldir bu sözü şairi-osmanınin
“Tən edən dinimizə bari müsəlman olsa”²

Ədəb və nəzakətdən kilometrə ilə uzaq olan bu qitə şübhəsiz Sabir kimi incə və məhcub təbiətli şairə acı təsir etdisə də, təbii vüqar və etidalına təsir edə bilmədi. Sabir soyuqqanlıqla:

¹ “Tazə həyat”, 16 avqust 1907, № 93

¹ “Səda”, 25 avqust 1910.

² “Günəş”, 8 sentyabr 1910, № 14.

Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm,
Məndə hər kəs görür öz qaş-gözünü;
Necə ki, dün "Birisi" ^[17] baxdı mənə
Gördü ayinədə ancaq özünü,¹ –

cavabını verdi.

"Zəbur" məcmuəsi də "Səda"nın ədəbsizliyinə qarşı 1910-cu il 29 iyulda, 24 sentyabrda qitələr nəşr edirdi. Bu münaqişədə Əlipaşa Səbur^[18], Əhməd Kamal da qitələrlə iştirak etdilər.

Qələmi-münaqişə hənuz təqib etdiyi xətti-hərəkətini bitirməmişkən, yeni bir münaqişəyə meydan açıldı. O da Mirzə Ağa Əliyev^[19] imzası ilə nəşr olunan qitələrdən ibarət idi. "Yeni füyuzat" müdiri Əlipaşa Səburun tərəfindən kəşf edilən bu şeir aşırmaçılıığı qitə yazışması ilə həll olunmağa başladı. Bu xüsusda "Yeni füyuzat" məcmuəsində Əli Səburun qitələri mövcuddur.

Sabir bu yazışmaya da yabançı kimi baxmadı. O dəxi şairlik vəzifəsini müdafiyyəyə girişdi:

Qurulubdur yenə meydani-həyahayi-süxən,
Yazılır şeir, açılır pərdeyi-mənayi-süxən;
Şair olmaq hünərindən başı bibəhrə ikən
Girişib oğruluğa Mirzəli Ağayi-süxən;
Əsrəfin gündə birer danə rübaisi ilə
Özünü ədd ediyor şairi-danayi-süxən.
Nə gözəl söyləmiş ol Nəfiyi^[20]-ustadi-kəlam,
O böyük xazini-rövşəndilü kalayi-süxən:
"Sirqəti-şeir edənə qəti-zəban lazımdır,
Böylədir şəri-bəlağətdə fətavayi-süxən"².

Yazışma çox uzandı. Bu zamanlarda Bünyadzadələr^[21] də Haşım bəyə qoşuldular. Farscadan tərcümə və nəşr etdiyim "Min bir gecə" ni tənqid adı ilə məni qayət abrusuz və ədəbsiz yazılıqla təhqir etdilər. Tənqidin sonunda açıq imza yox idisə də, onlar burda-orda danışmaqla özlərinə istinad verirdilər. Zətən öylə olmalıdır,

"Səda" gözəndən düşmüş, satılmayan və eyni zamanda mühərrirsiz, köməksiz, bir sevilməz qəzetə idi. Bünyadzadələr o qəzetə gah "Təbim gələndə" ünvanı ilə sataşmalar, gah kiçik məqalələr yazırdılar. Ələlxüsus, Türkiyədə nəşr olunan "Sabah" qəzetəsindəki Emil Zolya təfriqəsini Azərbaycan şivəsinə azacıq çevirdikdən sonra öz imzaları ilə nəşr edirdilər. Böylə bir imzapərəstlik sevdası ilə hər cəhətdən iştirak etməyə haqları vardı. Burasını duyan Sabir "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində Sədidən təzmin edərək:

Əz "Səda" qarein bezar ayəd,
"İbn Bonyad" əgər yazar ayəd,
Əsbe lağər miyan be kar ayəd
Ruze meydan ne gave pərvəri.

Cəfərə! Əz Dadaş to ar məbər,
Zəhleye xəlq zinhar məbər,
Ba frumaye ruzgar məbər,
Kəz neye burya şəkər nəxori,¹ [22] –

qitələrini nəşr etdi.

Utandırıcı bir vəziyyət alan mətbuat münaqişəsi son dərəcədə ciddi və olduqca şiddətli bir hala gəlmişdi. Çünki Haşım bəy, Əhməd bəy Ağayevdən başlayaraq "İttihad" məktəbi müdirini, "Nicat-maarif" cəmiyyətini, "Səfa" cəmiyyətini küçə sözləri ilə təhqir etdiyi kimi, "Zəbur", "Molla Nəsrəddin", "Həqiqət", "Günəş" Sabiri o sözlərlə təhqir etləyirdi. Lakin Sabir onun mənəvi cəhətinə yanaşib tənqidlər yazırdı. Tərcümə tənqidini cayız görənlər Haşım bəyin bu dəfə öz tərcüməsi tənqiddə uğradı. Ruscadan tərcümə etdiyi "Otello" pyesi Sabirin qələmi-tənqidinə ilişdi. Məzkur pyes haqqında:

Oylə bir tərcümə kim, ruhi-Şekspir görçək
Ağladı ruhi-Otelloyla bərabər özünə.
"Ax, mütərcim!" – deyə bir odlu tüpürçək atdı,
Şübhəsiz, düşdü o da tərcüməkarnın gözünə, –

¹ "Günəş", 17 sentyabr 1910, № 19.

² "Molla Nəsrəddin", 17 dekabr 1910.

¹ "Molla Nəsrəddin", 23 fevral 1911, № 8.

taziyanəsini yazaraq 1911-ci il 9 mart tarixli "Molla Nəsrəddin"də nəşr etdi. Bu zamanlarda Mirzə Cəlil Tiflisdən getdiyi üçün "Molla Nəsrəddin"i gənc Məmmədli Sidqi idarə edirdi. Haşım bəy isə bunu nəzərə alaraq Sabirə cavab yox, Məmmədli Sidqinin gəncliyini hədəfə alıb öz "Səda"sında yazdı:

Düşdü pambıq dalına, getdi Cəlil çöl, meşəyə,
Beyliyi sevməz idi, leyk yalanmış nitqi.
Nayib olmuş ona bir tifi, o da düşmüş peşəyə,
Söyləyir gahi-quru, gahi-tüpcək, Sidqi.¹

Çar hökuməti tərəfindən icra edilən haqsızlığın, zülmün, istibdadın şiddətlə hökmfərma olduğu zamanda böyük və mühüm rol oynayan, siyasi-ictimai əhəmiyyəti olan qitələr, yuxarıda qeyd edilən səbəblərə görə mövzusunun dəyişdi, yaramaz bir yola düşdü.

Nəhayət, bu çirkin münaqişəyə martın 19-da 1911-də jandarma rotmeystri tərəfindən xatimə çəkildi. Bakıdakı qəzetə və məcmuələrin müdirləri həbs edildi. Bir müddədən sonra bəzisi zəminə buraxıldı, bəzisi sürgün edildi. Mən zəmində olduğum üçün buraxıldım da, qəzetə, məcmuə nəşr etmək hüququndan məhrum olundum. Heç yerdə də məni qulluğa qəbul etmədilər, yalnız "Min bir gecə", "Əməl çiçəyi", "Çəkməsifən" kimi əsərlər nəşr edərək satmaqla keçinirdim.

Sabir bütün müdirlərin tutulması və mətbuatın qapanmasından çox mütəəssir olmuşdu. Bununla bərabər, mətbuatın daha da ciddiyətlə artmasını və mətbuatda çalışanların daha da müvəffəqiyyətlə davam etmələrini arzu edirdi.

Bugünkü kimi xatirimdədir. Bir dəfə Sabir, Orucovların yanına gəldi. Bir az alacağı vardı, aldı. Onlarla əl verib xudahafiz etdikdən sonra mənimlə qucaqlaşdı, öpüsdük və mənə:

– Gedirəm, ancaq ayrılı bilmirəm. Məəttələm necə eyləyim ki, bu səfərdə ruhumla yoldaş olasan, – dedi, bu səmimi təhəssürünü bildirdikdən sonra, – gedirəm ailəmi Bakıya gətirim, gəlib sənə ilə nəşriyyat işində çalışacağam, – deyib ayrıldıq.

Nə çarə ki, Sabir arzusuna yetmədən tərki-həyat etdi. O vaxtın qəzetələri Sabir ölümünə o qədər əhəmiyyətlə baxmadılar. Yalnız "Molla Nəsrəddin" şəklini və tərcümeyi-halını nəşr elədi.

Həmin ildə "Uşaqlara ibrət" adlı əsərim ikinci dəfə olaraq basılmaqda idi. Əlimdən daha başqa iş gəlmədiyi üçün ilk təşəbbüs olaraq məzkur əsərimi Sabirin yadigarına ithaf etdim. Xatırımdayır ki, qabığının bir üzündə bu məzmununda bir şey yazmışdım: "Mənim əlimdən bu gəldi, bu kiçik əsərimi Sabirə yadigar etdim. Varsın məndən güclü olanlar daha böyük yadigar yapsınlar".

Bu əsər bu gün əlimdə mövcud olsa da, məəttəəssüf, qabıqsızdır. Yuxarıda qeyd olunan yazımı eyni ilə ala bilmədim, fəqət əsərin içərisində tam başında təb edilən "Sabirin yadigarına ithaf" cümləsi basılı olaraq mövcuddur.

* * *

"Hophopnamə"nin ilk nəşri – Sabirin vəfatı zamanında nəşriyyat qüvvətli bir şəkil almaqda idi. Ara-sıra əsər nəşr edən "Kaspi" idarəsi, Qəfur Rəşad Mirzəzadələrin^[23] "Məktəb" nəşriyyatı mövcud idi. Nədənə Sabirin əsəri basılmamış qalırdı.

Lakin "Təshilül-qəvaid", "Şəbi-hicran", "Qəlbimin sultanı" kimi heç elmi-ədəbi əhəmiyyəti olmayan əsərlər ardı-arası üzülmədən nəşr olunurdu. Sabirin əsərini nəşr etmək üçün isə əhalidən yardım dilənirdi. "Hophopnamə"ni nəşr etmək üçün bir neçə Sabir aşıqları tərəfindən, əhalidən imkanları daxilində yardım edəcəklərinə söz verilmişdi.

Bu sözü həyata keçirmək üçün ilk təşəbbüs beş manat verməklə hümmətli bir qadın tərəfindən görüldü.^[24] Bunun dalınca on manat müəllimlər tərəfindən toplandı. Demək, Sabirin əsərini nəşr etmək üçün iyirmi manatla fond qoyulmuşdu.^[25]

Nəhayət, müəllimlər təşəbbüsü ilə yay zamanında verilən bir teatrodan yüz manat da Sabirin əsəri nəfisə hasil oldu. İfanə edilən iyirmi manatla pul yüz iyirmi manat oldu.

"Hophopnamə" nə surətlə olursa olsun basılıb çıxdı. Fəqət bu "Hophopnamə"də Sabirin ancaq uzun satiralarının bəziləri basıldı. Əsərinin hamısını nəşr etmək mümkün olmadı. Xüsusən taziyanələrinin birisi də olsun "Hophopnamə"yə salınmadı.

¹ "Səda", 15 mart 1911, № 57.

“Hophopnamə” satışa qoyuldu. Çox yaxşı satıldı. Hasıl olan para, mayalı qazançı ailəsinə verildi.

“Hophopnamə”nin satışında görülən müvəffəqiyyət ikinci təbini icab etdi. Bu dəfə Sabirin bütün əsərləri rəsmli olaraq basılmasına təşəbbüs edildi. Bunun üçün “İqbal” idarəsindən Hüseyn Sadiq, “Kaspi”dən Mehdi bəy Hacinski, müəllimlərdən Mahmud əmi olmaq üzrə bir komissiya düzəldi. Bir ianə dəftəri “İqbal” idarəsində, bir ianə dəftəri “Kaspi” idarəsində qoyuldu. Sabirin əsərinin basılması üçün ianə verənlər bu idarələrə müraciət edirdilər. Bu qərar üzrə 300 manat ianə yığıldı.

Bu dəfə “Hophopnamə” rəsmli və mükəmməl olmaqla əlavə üç min nüsxə basıldığı üçün min manata qədər xərci vardı. “Hophopnamə” basılıb qurtardı. İanə isə bu məxarici ödəmədi. Nəhayət, 1 manat 50 qəpiyə qiymət olunan “Hophopnamə”nin biri 50 qəpikdən Orucovlara verilib üç min nüsxə üçün onlardan 1500 manat alındı. Min manatı mətbəyə, beş yüz manatı da yığılan üç yüz manat ilə Sabirin ailəsinə verildi. Sabirə heykəl yapımaq münasibəti ilə nəşr olunan “Hophopnamə” haman 1914-də nəşr olunanın eynidir.^[26]

Lakin bu vaxta qədər Sabirin əsəri beş dəfə basılmışsa da, heç birisi mükəmməl olmamışdır. Hamısı naqis çıxmışdır. Altıncı basılışının isə akademik tərzində basılıb çıxacağı birinci arzularındır.

“SABİRDƏN BİR XATİRƏ” MƏQALƏSİNƏ ŞƏRHLƏR

Xatirənin əlyazması mərhum yazıçı Əvəz Sadiqovun arxivindən tapılmışdır. Xatirənin qısa variantı “Müasirləri Sabir haqqında” (səh. 221-224) kitabında çap edilmişdir, burada isə kiçik ixtisarla verilir.

Əlabbas Mütəllibzadə Müznib (1883-1938) – şair, mühərrir, mütərcim, mətbuat xadimi.

1. Müəllif yanılır. Sabir “Əkinçi” və “Ziya” qəzetlərində iştirak etməmişdir.

2. *Mirzə Səməndər* – XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə yaşayan məşhur həcvü şair, 1920-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

3. *İbrahim Tahir Musayev* (1862-1943) – şair.

4. Məhəmməd Hadi nəzərdə tutulur.

5. Müəllif Ə.Sabirin 1929-cu ildə nəşr edilən “Seçilmiş şeirləri məcmuəsi”ne yazdığı müqəddimədə bu şerin Sabirə məxsus olmadığını iddia edir.

6. Müəllif Sabirə “Hophop” təxəllüsünün verilməsi və Sabirin ilk əsərinin “Molla Nəsrəddin” jurnalına necə çatması haqqında C.Məmməd-quluzadənin xatirəsini tərif edir (bax: “Müasirləri Sabir haqqında”, səh. 157-159).

7. *Məşhəd Həbib Zeynalov Qızdırmalı* (1870-1917) – molla-nəsrəddinçi şair.

8. Mahmud bəy Mahmudbəyov nəzərdə tutulur.

9. Müəllif yanılır. Sabir 1909-cu ilin ortasında deyil, 1910-cu ilin əvvəllərində Balaxanı məktəbində müəllimliyə başlamışdır.

10. *Rza bəy Səlimxanov* (1874-1962) – maarifpərvər ziyalı.

11. *Əbdülxaliq Axundov* – həkim, liberal mühərrir.

12. *Murtuza bəy Palavandov* – əslə acar olub, o zaman Bakıda yaşayan maarifpərvər liberal ziyalı.

13. Sabirin “Giley, yaxud umu-küsü” sərlövhəli satirası nəzərdə tutulur. Satiranın məzmunundan aydın görünür ki, həmin karikatura münasibətilə yazılmışdır.

14. *Mirzə Əlakbar Qafıl* – XIX əsrin ikinci yarısında Şamaxıda yaşayan və S.Əzimin müasiri olan şair.

15. Müəllif yanılır. Sabirin “Dilənçi” şerində bu misralar yoxdur və Sabirin “Dilənçi” şeri “Zənbur” jurnalının 1910-cu il 29 mart tarixli, 8-ci nömrəsində çıxmışdır.

16. Müəllif yanılır. Sabirin ilk qitəsi “Görünçə şəxs birərbəbi-sər-vətin üzünü” “Həqiqət” qəzetinin 13 iyun 1910-cu il tarixli 133-cü nömrəsində çıxmışdır.

Ə.Müznibin, haqqında danışdığı qite Sabirin mətbuatda çıxan ikinci, bundan sonra isə şairin ikinci qitəsi kimi qələmə verdiyi (“Zahidin əksimə düşək nəzəri-xudbini”) qite isə üçüncü qitəsidir.

17. *Birisi* – Haşım bəy Vəzirovun təxəllüsüdür.

18. *Əlipaşa Hüseynzadə Sabur* (1885-1934) – şair, “Yeni füyuzat” jurnalının naşiri.

19. *Mirzəğa Əliyev* (1883-1954) – SSRİ xalq artisti, iki dəfə SSRİ Dövlət mükafatı laureatı. M.A.Əliyev o zaman ara-sıra mətbuatda çıxış edirdi.

20. *Nəfi* (1582-1634) – məşhur türk şairi. Hakim dairələr əleyhinə yazdığı satirik şeirlərinə görə edam edilmişdir.

21. *Bünyadzadələr* – o zamanın mühərrirlərindən. Cəfər (1891-1917) və Dadaş (1888-1938) Bünyadzadələr nəzərdə tutulur.

22. Tərcüməsi:

Oxudu kim "Səda"nı zar oldu,
İbni-Bünyad gəlib yazar oldu.
Ariq at meydana yarar oldu,
Çapmaq olmaz vuruş günü camışı.

Ey Cəfər! Sən Dadaşdan ar etmə,
İncidib xalqı biqərar etmə;
Alçağı gəl özünlə yar etmə,
Çün şəkər verməz o həsir qamışı.

23. O zaman Bakıda mətbəə sahibləri Qəfur Rəşad və Məmməd Həsən Mirzəzadələr nəzərdə tutulur.

24. "Hophopnamə"nin nəşri üçün ilk dəfə beş manat ianə verən yazıçı N.Vəzirovun qızı Sara xanım Vəzirzadə nəzərdə tutulur.

25. Xatirənin bu cümlədən sonra gələn aşağıdakı sətirlərinin üzərindən cızıq çəkilmişdir:

"Bu zamanlarda Salman Mümtaz Bakıya gəldi. Sabir əsərinin nəşr olunmasına təşəbbüs edildiyini və eyni zamanda bir əldən mümkün olmayıb əhalinin yardımına ehtiyacı olduğunu bildi. Yardım gerek olmadığını və onun tapşırığı ilə "Hophopnamə"ni çıxaracağına söz verdi. Lakin bu söz hələ söz olaraq qaldı, müsbət bir nəticə meydana çıxmadı. Salman Mümtaz nə qədər axtarılsa da, tapılmadı. Bu fəqərəni Hüseyn Sadiq (Seyid Hüseyn) dəxi lazımınca bilir".

26. "Hophopnamə"nin 1922-ci ildəki nəşri nəzərdə tutulur. Müəllifin fikri ilə razılaşmaq olmaz. 1922-ci il nəşri 1914-cü il nəşrinin eyni deyildir. 1922-ci il nəşri "Hophopnamə"nin ilk mükəmməl nəşridir.

DÜNYANIN YARANMASI¹

Allah-təala bir gizlin xəzinə idi. Özünü bildirmək üçün dünyanı yaratdı. Sonra nəbatatı (bitkiləri), daha sonra heyvanatı xəlq eylədi. Ən axırda insanı yaratmağa iradə etdi.

Həzrəti-Adəm əleyhissəlamın yaranması. Cənabi-Həqqin ilk yaratdığı insan babamız Adəm əleyhissəlamdır. Allah-təala onu torpaqdan xəlq eylədi. Danışmaqla sair heyvanlardan ayırdı. Hər bir şeyin adını ona öyrətdi, əql və fərasət verdi və həzrəti-Adəmə itaət etməyi bütün məxluquna əmr buyurdu; hamısı qəbul etdilər, lakin şeytan qəbul etmədi. Ona görə Allahın təhmət dərgahından qovuldu.

Həzrəti-Həvvanın yaranması. Həzrəti-Adəm əleyhissəlam cənnətdə yalnız yaşayırdı. Çox asudəliklə keçinirdi. Fəqət bir yoldaşa ehtiyacı var idi. O səbəblə cənabi-Həqq nənəmiz Həvva əleyhissəlamı ona yoldaş yaratdı.

Adəm ilə Həvvanın cənnətdən çıxması. Həzrəti-Adəm ilə Həvva cənnətdə rahatlıqla yaşayırdılar. Hər cür nazü nemət onlar üçün hazır idi. Cənabi-Həqq onlara hər cür meyvələrdən yeməyə izin verdi. Fəqət buğda yeməyi nəhy buyurdu. Nəhayət, şeytanın hiyləsiylə nəhy olunmuş meyvədən yedilər. Allahın əmri ilə cənnətdən qovuldular.

Adəm ilə Həvvanın dünya üzündə yaşaması. Həzrəti-Adəm ilə Həvva cənnətdən qovuldular. Həzrəti-Adəm Hind civarına, Həvva isə indiki Ərəbistanın Ciddə tərəfinə düşdülər. Uzun müddət ayrı-ayrı yaşadılar.

Həzrəti-Adəm ilə Həvvanın tapışması. Həzrəti-Adəm yalnızlıqdan çox incidi və tutduğu işdən peşman oldu. Tövbə edib çox ağladı və Allaha yalvardı. Tövbesi qəbul edildi. Həzrəti-Həvva ilə tapışdılar.

¹ Əsər kiril əlifbası ilə ilk dəfə f.e.d. Cahangir Qəhrəmanov tərəfindən nəşr edilmişdir. Bax: Ə.Müznib. Muxtəsər ənbiya və islam tarixi. Bakt, "Gənclik", 1990, 59 səh. (Əvvəlki nəşrdə yol verilmiş bir sıra qüsurlar istah edilmişdir.)

Həzrəti-Adəm əleyhissəlamın övladları. Həzrəti-Adəm ilə Həvva Hicazda yaşamağa başladılar. Öz əllərinin zəhməti ilə keçirirdilər. Hər qarında bir oğlan, bir qız, iki övladları olurdu. Fəqət Şis peyğəmbər yalnız doğulmuşdu.

Həzrəti-Adəmin peyğəmbərliyi və şəriəti. Həzrəti-Adəmin övladı çoxaldı. Cənabi-Həqq tərəfindən həzrəti-Adəmə on sühüf göndərildi. Öz övladlarına peyğəmbər təyin edildi. O dəxi Allahın emrlərini övladlarına öyrədirdi. Və şəriəti mövcubincə bu qarında doğulan qızı, o biri qarında doğulan oğlana verirdi. Beləliklə, o, sağlığında qırx minə qədər övladı var idi.

Birinci qatil – birinci məqtul. Həzrəti Adəmin oğlu Habil ilə Linuza (L-i-n-u-z-a), Qabil ilə İqlima (İ-q-l-i-m-a) adlı qızları doğulmuşdur. Cənabi-Həqqın əmrinə görə, İqlima Habilə verilməli idi. Lakin özü ilə birgə doğulmuşsa da, Qabil almaq istəyirdi. Bu səbəblə aralarında niza əmələ gəldi. Qabil öz qardaşı Habili öldürdü, torpağa dəfn etdi. Odur ki, dünyada birinci qatil Qabil, birinci məqtul Habildir. Qabil tövbə etdisə də, artıq atasının yanında qala bilmədi, Yəmən tərəfinə getdi.

Həzrəti-Adəm ilə Həvvanın vəfatı. Həzrəti-Adəm min il ömür etdikdən sonra vəfat edib, Sərəndib adasında dəfn olunmuşdur. Həvva bir il sonra vəfat edib Ciddədə (C-d-ə) dəfn edilmişdir.

Həzrəti-Şis (Ş-i-s) əleyhissəlam. Həzrəti-Şis Adəm övladının ən gözəli, ən xoş xülqilisi idi. Surəti, şəkli və əxlaqı tamamilə babasına bənzəyirdi. O cəhətlə Həzrəti-Adəm onu çox sevərdi və vəfatında övladının hamısına xəlifə təyin etdi. Allah-təala tərəfindən ona peyğəmbərlik verildi; əlli sühüf nazil etdi. Asi olan Qabil övladını tədib (t-a-d-i-b) etməyə məmur olundu.

Dünyada ilk qılınc çəkən – ilk ev tikən. Qabil övladı bütperəstliyə başladılar; Allah-təalaya asi oldular. Həzrəti-Şis qılınc çəkib onlar ilə dava etdi. Kəbəni daş və palçıqdan bina etdi. Bu səbəblərlə dünyada ilk qılınc çəkən və ilk ev tikən Həzrəti-Şis əleyhissəlamdır. O həzrətin qəbri Məkkədə Əbu Qəbis dağındadır.

Həzrəti-İdris əleyhissəlam. Adəm övladı artıqca üsyan çoxaldı. Allah-təala tərəfindən Həzrəti-İdris onlara peyğəmbər göndərildi. Otuz sühüf nazil olundu. Asiləri tədibə başladı. Bəzini əsir, bəzini qətl etdi. Dünyada ən əvvəl cihad edən, yazı yazan, paltar tikən, əhalini sinfə ayıran Həzrəti-İdris əleyhissəlamdır. O vaxtlar insanlar heyvan dəriləri geyirdilər. Bu cəhətlə qövmi onu çox sevərdi. Qurani-kərimin buyurduğuna nəzərən, cənabi-Həqq İdrisi diri ikən ali bir məqama qaldırdı.

İdris aralarından getdikdən sonra yada düşmək üçün şəklini evlərinə asarlardı və şəklinə itaət edərdilər. Nəhayət, bütperəstlik binalandı. Allah-təalaya ibadət əvəzində bütlərə sitayiş etdilər. Üsyan yenə dünyada çoxaldı.

Həzrəti-Nuh əleyhissəlam. Adəm övladı dünyada çoxaldı. Bütperəstlik aralarında artdı. Cənabi-Həqq Nuhu onlara peyğəmbər göndərdi. Həzrəti-Nuh onları həqq yola dəvət etdi; heç kəs qəbul etmədi. Fəqət, Yafəs, Ham və Sam adlı üç oğlanları ilə arvadları və səksən nəfər də başqaları iman gətirdilər. Qalanları həzrəti çox incitdilər. Hətta ölüm halına düşəcək qədər də döydülər. Nəhayət, Həzrəti-Nuh sıxılıb onlara nifrin etdi.

Nuhun tufanı. Cənabi-Həqq Nuhun qövminə belə göndərmək istədi və əmr buyurdu, Nuh bir gəmi hazırladı. Həzrəti-Nuh iman gətirənləri və gərəqli heyvanlardan bir – cift bir cift gəmidə sakin etdi. Şiddətli yağış yağdı. Su qalxıb hündür dağları aşdı. İman gətirməyənlər və Yam adlı oğlu qərğ oldu.

Suyun çəkilməsi – tufanın yatması. Tufan dünya üzündə altı aya qədər davam etdi. Sonra su çəkilməyə başladı. Həzrəti-Nuhun gəmisini indiki Diyarbəkir ilə Mosul arasındakı Cudi (C-u-d-i) dağının üstündə qərar tutdu. Gəmidəkilər səlamət qaldıqlarına görə Allaha şükür etdilər.

Həzrəti-Nuhun oğlanları. Həzrəti-Nuhun Ham, Sam və Yafəs adlı üç oğlanları var idi. Tufandan sonra xəlayiq onlardan vücudə gəldi. Ona görə Nuha ikinci Adəm deyirlər. Həzrəti-Nuh oğlanlarının hər birini bir tərəfə məmur etdi. Samı İraqi-Ərəb, İraqi-Əcəm

və Fars tərəflərinə göndərdi. Hamı Qərbe, Sudan və Həbəş cəhətlərinə məmur eylədi. Türkün atası Yafəsi Çin, Maçın, Tibet və Şərqi sair yerlərinə böyük təyin etdi. Min ilə qədər ömür sürdü.

Cinslər – dillər. Sam, Ham və Yafəsin övladı çoxaldı. Böyük qəbilələr əmələ gəldi. Ərəb, Fars və Rum qövmləri Samın nəslindən, zəncilər, Həbəşilər Hamın nəslindən, türk-tatar qövmləri isə türklərin cəddi-əlası (C-d-ə-l-i) olan Yafəsin nəslindən vücuda gəldilər. Müxtəlif dillər ilə sözləşməyə başladılar. O gündən bəri dünya üzündə cinslər və dillər cürbəcür olmuşdur.

Nəbatilər – Assurilər – Gildanilər. Tufandan sonra Nuhun övladı dünyanı bürüdü. Babilədə Nəbatilər hökuməti, Nipəvadə (N-i-n-v-ə) Assurilər dövləti hökm sürməkdə idi. Həmişə aralarında dava olurdu. Sonra Babilədə Gildanilər zühura çıxdı. Nəbatiləri məğlub etdilər. Babilədə Gildanilərin, Yəmən diyarında Ad (a-d) qövmünün üsyanı həddən aştı. Aralarında Saibi (S-a-b-i) məzhəbi töredə. Ulduzlara sitayiş etməyə başladılar. Nuhun şəriəti büsbütün unuduldu.

Hud peyğəmbər – Ad qövmi. Yəmən qitəsində Ad qövmi qüvvətləndi. Olduqları qitənin ətrafını abad etdilər. Gözəl binalar saldılar. Lakin həqq yoldan çıxıb bütə sitayiş etməyə başladılar və o səbəblə Həzrəti-Hud onlara peyğəmbər göndərildi və həqq yola dəvət edildilər. Onlar isə qəbul etmədilər. Üsyanlarında davam etdilər. Yeddi il övladları olmadı. Üç il yağmur yağmadı. Məmləkətlərində aclıq oldu. Özləri və heyvanları həlak olmaq məqamına gəldilər. Bununla belə, çox az adam imana gəldi. Axirülmür, şiddətli külək əsdi. Ad qövmi büsbütün həlak oldu.

Saleh peyğəmbər – Səməd qövmi (S-m-u-d). Ad qövmi həlak olduqdan sonra Səməd qövmi zühur etdi. Bunlar dəxi Ad kimi həqq yoldan çıxdılar. Həzrəti-Saleh onlara peyğəmbər göndərildi. Onları həqq yola dəvət etdisə də, iman gətirənləri çox az oldu. Əziyyətləri həddən artıq idi. Hətta balalı dəvəsini öldürdülər. Özünü də öldürmək istəyirdilər. Cənabi-Həqqin qüdrəti ilə qorxunc bir səs eşidildi. Səməd qövmünün iman gətirməyənləri həlak oldu. Həzrəti-Saleh iman gətirənlər ilə Məkkəyə gətirdi. Ömrünü orada tamam eylədi.

İbrahim peyğəmbər – Nəmrudi-Zalim. Babilədə gildanilər arasında bütperəstlik kökləşdi. Hətta hökmdarları Nəmrud allahlıq iddiasına düşdü. Həzrəti-İbrahim onlara peyğəmbər göndərildi. Və ona iyirmi sühuf nazil oldu. Həzrəti-İbrahim onlara bütperəstliyi nəhy eylədi. Nəmrud acıqlandı. Həzrəti-İbrahimi oda atdırdı. Allahın tofiqiylə oddan salamat çıxdı.

Həzrəti-İbrahimin hicrəti. Həzrəti-İbrahim Nəmrudun əmrilə Babilədən çıxarıldı. İman gətirənlər ilə Suriya qitəsinə köçdü. Orada aclıq əmələ gəldiyindən Misirə getdi. Firon tərəfindən böyük ehtiram gördü. Arvadı Saraya Həcər adlı bir kəniş bağışladı. Sonra oradan da Kənanə hicrət etdi. Kənanədə əmisi oğlu Lutdan (L-u-t) ayrıldı.

Lut əleyhissəlam. Lut Həzrəti-İbrahimdən ayrıldı, Sudun tərəfinə getdi. Ora əhalisini həqq yola dəvət etdi. Dəvətini qəbul etmədilər. Aralarında heç bir qövmdə olmayan yaramaz əməllər var idi. Axırda yerlərini su basdı, hamısı tələf oldu.

İsmayıl və İshaq. Həzrəti-İbrahimin Saradan övladı olmayırdı. Sara Həcəri ərinə təzvic etdi. Ondən İsmayıl peyğəmbər doğuldu. İsmayıl 13 yaşında olduğu halda, Saradan dəxi İshaq peyğəmbər oldu. Daha Həcər ilə İsmayılın orada qaimaları yaramadı. Həzrəti-İbrahim Həcər ilə İsmayılı apardı. İndiki Məkkə şəhərinin yerində buraxdı.

Həzrəti-İbrahimin İsmayılı qurban kəsməsi. O vaxtlar bütperəstlər məbudları qabağında övladlarını qurban kəsərdilər. Həzrəti-İbrahim bundan xoşlanmayırdı. Bu işi tərək etmək üçün oğlu İsmayılı Mina dağına apardı, yerə yıxdı. Guya Allah yolunda qurban kəsmək istədi. Bu halda dağda bir qoç göründü. Dərhal qoçu kəsdi, uşaqları kəsilməkdən xilas etdi.

Həzrəti-İbrahimin vəfatı. Həzrəti-İbrahim oğlu İsmayıl ilə Kəbanə təzədən bina eylədi. Sonra Kənanə qayıtdı. Artıq qocalmışdı. 120 yaşında vəfat etdi. Xəlil ər-Rəhman qəsəbəsində dəfn olundu.

Həzrəti-İsmayıl və Ərəbi-müstərəbə. Həzrəti-İsmayıl Məkkədə yaşadı. Ərəb dilini gözəlcə öyrəndi. Cürhüm qəbiləsindən bir qız aldı. Yəmən və Şam tərəflərində yaşayan Əməliqə

(Ə-m-a-l-q-ə) qəbilələrinə peyğəmbər göndərildi. Əlli il onları atası İbrahimin şəriətinə dəvət etdi. Həzrəti-İsmayılın babaları və nənələri xeyli çoxaldı. Axirülemr, iman gətirməyən Əməliqə qövmini Şam tərəflərindən qovdular. Əsil ərəblərə “ərbabi-arıbə”, İsmayılın nəslinə “ərəbi-müstəribə” deyilir. Peyğəmbərimiz Məhəmməd əl-Mustafa həzrətləri ərəbi-müstəribədəndir. Atasından 48 il sonra 130 yaşında vəfat etdi. O dəxi Xəlil ər-Rəhman qəsəbəsində dəfn olundu.

Həzrət-İshaq əleyhissəlam. Həzrəti-İshaq Həzrəti-İbrahimin yerində qaldı. Bütün mal və dövlətinə sahib oldu. Əmisi qızı Rübə-qanı (R-f-q-a) təzvic etdi. Ondən əkiz iki oğlu oldu. Adları Yəqub və İsev (İ-s-v) idi. İsev əmisi İsmayılın qızını aldı. Çoxlu övladı oldu. Böyük dövlət düzəldib Şam tərəflərinə malik oldular. Həzrəti-İshaq 120 yaşında vəfat etdi. Ata və anasının dəfn olunduğu Xəlil ər-Rəhman qəsəbəsində dəfn olundu.

Həzrəti-Yəqub əleyhissəlam. Həzrəti-Yəqub atası İshaqdan sonra peyğəmbər oldu. Kənandakı qövləri dəvət etdi. O vaxtın adətincə, dayısı Labana (L-a-b-a-n) yeddi il qulluq etdi. Böyük qızı Liyanı aldı (L-y-a). Sonra daha yeddi il xidmət edib, kiçik qızı Rahili də təzvic etdi. Həzrəti-Yəqubun 12 övladı oldu. Beş oğlan, bir qız Liyadan (L-y-a), Həzrəti-Yusif ilə Biyamin Rahildən, qalanları sair cariyələrindən, ləqəbi İsrail idi. O səbəblə övladlarına da Bəni-İsrail deyilir. 130 il Kənanda, 17 il Misirdə ömür sürdü. Nəhayət, 147 yaşında vəfat etdi. O dəxi Xəlil ər-Rəhmanda dəfn olundu.

Həzrəti-Yusifin quyuya atılması. Həzrəti-Yusif atası Yəqub o biri oğlanlarından çox sevirdi. Ona görə qardaşları Yusifə ədavət etdilər. Bir gün gəzmək bəhanəsilə Yusifi çölə apardılar, bir quyuya atdılar. Köynəyini quzu qanına boyayıb – Yusifi qurd yedi, bu da onun qanlı köynəyidir.

Yusifin quyudan çıxması. Həzrəti-Yusif bir müddət quyuda qaldı. Misirə gedən bir karvan su çəkmək üçün quyuya çəllək saldılar. Həzrəti-Yusif çəllək asılıb çıxdı. Karvan əhli onu Misirə apardı və Əzizi-Misirə (maliyyə nazirinə) satdı.

Yusifin həbsi və xilas. Həzrəti-Yusifə Əzizi-Misirin arvadı Züleyxa iftira etdi. O səbəblə həbs edildi. Fironun yuxusunu yaxşı təbir etdi (yozdu), həbsdən xilas oldu və maliyyə nazirliyinə təyin edildi.

Yusif və qardaşları. Kənanda açlıq əmələ gəldi; Misirdə bol-luq idi. Hər kəs azuqə almağa Misirə gedirdi. Yusifin qardaşları dəxi azuqə almağa Misirə getdilər. Yusif özünü tanıtdırdı. Sonra Yəqubu da Misirə gətirdi. Əlli altı il ömür elədikdən sonra vəfat eylədi. O zamanlarda Bəni-İsrailin böyük nüfuzu var idi.

Həzrəti-Əyyub əleyhissəlam. Həzrəti-Əyyub İshaq peyğəmbərin nəvəsidir. Çoxlu malı və övladları var idi. Şam tərəflərində yaşayırdı. Allah-təalanın hikməti ilə malı əlindən çıxdı. Övladları həlak oldu. Bədəninə qurd düşdü. Həzrəti-Əyyub hamısına səbr ilə dözdü. Cənabi-Həqq ona şəfa verdi. Yenə dövlət və övlad sahibi oldu. Doxsan il ömür eylədikdən sonra vəfat etdi.

Həzrəti-Şueyb əleyhissəlam. Həzrəti-Şueyb İyke və Mədin (M-d-i-n) əhəlisinə peyğəmbər göndərildi. Onların ətəqləri çox pozğun olduğundan iman gətirmədilər. Allah onlara bəla göndərdi. İstilikdən həlak oldular. Həzrəti-Şueyb isə iman gətirənlər ilə Məkkəyə getdi. İki yüz il ömür eylədikdən sonra vəfat etdi.

Misirdə Bəni-İsrailin əhvalı. Yəqubun on iki oğlu olduğuna görə Bəni-İsrail on ikiyə bölündü və Sibtler adlandılar. O zamanlarda Misir hökuməti hoksuslar deyilən ərəblərin əlində idi. Bəni-İsrailə böyük hörmətlər edilirdi. Sonra Qibtilər qalib oldu. Bəni-İsrailin daha da qüvvətlənməsindən ehtiyat etdilər. Onları şiddətli sıxıntı altına aldılar, hətta əsir halında qaldılar. Dəfələrlə Misirdən çıxmaq istədilər. Lakin aralarında birlik olmadığından çıxma bilmədilər.

Həzrəti-Musa əleyhissəlam. Bəni-İsrail əsarətdə yaşayırdı. Misirlilər onlara həddən artıq zülmələr edirdilər və təzə doğulan oğlan uşaqlarını öldürürdülər. Böylə zamanda Həzrəti-Musa anadan oldu. Bir müddət gizlicə bəsləndi. Axırda anası qorxuya düşdü. Musanı bir sandıq içinə qoydu və Nil nəhrinə buraxdı. Nəhr sandığı

Fironun sarayı qabağından axıdarkən Fironun arvadı gördü və qırağa çıxartdırdı. Ona rəhm etdi, bir süd anası tapdırdı. Tapılan süd anası isə Musanın doğma anası idi.

Həzrəti-Musanın qaçması. Həzrəti-Musa Fironun evində böyüdü. Öz macərasını anasından öyrəndi. Sibtələrə məhəbbət, Qibtilərə ədavət bəsləməyə başladı. Sibtini incidən bir Qibtini də tələf etdi. Fironun cəzasından qorxdu, Hicaz tərəflərinə qaçdı. Orada Şueyb əleyhissələmə bir müddət çobanlıq etdi. Xidməti müqabilində qızı Səfuranı aldı. Bir müddət orada qaldı. Bəni-İsraili əsla yadından çıxartmayırdı. Onları Qibtilərin zülmündən qurtarmaq xəyalına düşdü və arvadı ilə bərabər Misirə qayıtdı.

Bəni-İsrailin Misirdən çıxması. Həzrəti-Musa Misirə getdikdə Tur dağına yetişdi. Orada Allah-təala tərəfindən ona Əsa və Yədi-beyza möcüzələri verildi. Qardaşı Harun ilə bərabər, Misir əhalisinə peyğəmbər göndərildi. Həzrəti-Musa Qibtiləri həqq yoluna dəvət etdi. Firon tərəfdarları bundan narazı oldular. Musa ilə qövmi Bəni-İsrailin Misirdən çıxmasına əmr etdilər. Musa qövmini yığıb Misirdən çıxdı. Firon bu əmrindən peşman oldu. Əsgərləri ilə onları təqibə başladı. Lakin Musa Nil nəhrini keçmişdi, Firon dəxi öz tabeliyində olanlarla Nili keçmək istədikdə Allahın hikməti ilə nəhrdə boğuldular.

Bəni-İsrail Asiyada. Həzrəti-Musa Asiyaya köçdü. Qövmini qardaşı Haruna tapşırırdı. Özü isə Tur dağına getdi. Orada ibadətlə məşğul oldu və ona Tövrəti-şərif nazil oldu.

Bəni-İsrail Musadan ümidi kəsdilər, Haruna itaət etmədilər. Samri adlı bir şəxs qızıldan bir buzov qayırdı, hamısı ona sitayiş etdilər. Musa Turdan qayıtdı, acıqlanıb buzovu parçaladı. Yoldan çıxanları tənbeh etdi və onlara Tövrəti təlim etdi.

Bəni-İsrailin çöldə yaşayışı. Həzrəti-Musa Bəni-İsraili babalarının yurdu olan Kenana aparmaq istədi. Fəqət Əməliqə qövmi oraya yerləşmişdi. Onları dava ilə çıxartmaq lazım idi. Lakin Bəni-İsrail əsarətdə qaldıqlarından çox qorxaq olmuşlardı. Bu cəhətlə davaya üz tutmadılar. Həzrəti-Musa onları Tiyə səhrasına apardı,

qırx il orada yaşadılar. Bu müddətdə qorxaqlar tələf oldu. Yerlərində vuruşqan cavanlar əmələ gəldi. Həzrəti-Musa onlar ilə Bəhri-Lutun cənub tərəfinə yüyürdü. Əməliqə qövmini məğlub etdi. Şəriə nəhrinin şərqindən məmləkətlərin hamısına malik oldu. Yüz iyirmi yaşında olduğu halda vəfat etdi.

Həzrəti-Harun əleyhissələmə. Həzrəti Harun Musanın qardaşdır. İkisinə də birgə peyğəmbərlik verilmişdir. Musanın şəriətinə tabe idi və şəriət əmrində Musanın vəziri idi. Həzrəti-Musa Tura və ya sairə yerlərə getdikdə Bəni-İsrail ona tapşırırdı. Qayət fəsahtli və beləğətli idi. Ona görə Musaya nazil olan əmri-ilahini Bəni-İsrail qövmünə o yetirirdi. Yüz iyirmi iki yaşında Fəcitdə vəfat etmişdir.

Yoşə əleyhissələmə. Həzrəti Yoşə Musa və Harunun vəfatından sonra Bəni-İsraili Qüdsi-şərifə yaxın Lut gölü yanına apardı. Dava edib Kenanı zəbt etdi. Fəth etdiyi yerləri on iki sibtin arasında böldü. Hər sibtin bir roisi var idi. Həzrəti Yoşə iyirmi səkkiz il Bəni-İsrailin işlərini idarə etdi. Yüz on yaşında vəfat etdi.

Hükkam dövrü. Bəni-İsrail on ikiyə bölündü. Cümhuriyyət tərzində idarə olunurdular. Hər birinin reisi, qazisi var idi. Sülh vaxtında ayrı-ayrı olsalar da, üstlərinə düşmən gəldikdə birləşirdilər. Birgə davaya çıxırdılar. Buna görə reisleri Hükkam, dövrləri isə hükkam dövrü adlanırdı. Hükkam dövrü Həzrəti-Yoşədən başlamışdır; 14 hükkam olub, əvvəlcisi Yoşədir, axıncısı İşmuil əleyhissələmədir. İşmuil on bir il Bəni-İsrailin işlərini idarə etdi.

Mülük dövrü. Bəni-İsraili Hükkam 492 il idarə etdi. İşmuildən sonra bir dövlət düzəldilər. Talutu hökmdar etdilər. Talut Əməliqə qövminin qalanı ilə davaya başladı. Həzrəti-Davud Əməliqə sərəskəri Calutu öldürdü, böyük şöhrət qazandı. Talut Davudun bu şöhrətindən xoşlanmadı, Davud isə ehtiyat edib qaçdı. Talut sonrakı davalarda qətl olundu, yerinə oğlu keçdi. Bəni-İsmailin on bir sibtini ona, Yəhuda sibtini Davuda itaət etdilər.

Həzrəti-Davud əleyhissələmə. Həzrəti-Davud hökmdar oldu. Talutun oğluna itaət edən on bir sibtin arasında ixtilaf düşdü. Onlar dəxi Davuda itaət etdilər. Zəburi-şərif nazil olunub peyğəmbər təyin

edildi. Həzrəti-Davud həm peyğəmbər, həm padşah oldu. Hələb, Əmman və Nəсібeyn şəhərlərini fəth etdi. Gözəl səsi var idi. Dünyada ilk dəfə demirdən zireh qayıran Davud əleyhissəlamdır. Qüdsi-şərifdə Beytül-Müqəddəsi bina etdisə də, tamamlaya bilmədi. Qırx il hökumət sürdükdən sonra yetmiş yaşında vəfat etdi.

Həzrəti-Süleyman əleyhissəlam. Həzrəti-Süleyman atası Davudun yerinə keçdi. Bu dəxi atası kimi peyğəmbər, həmi padşah idi. Zamanında Bəni-İsrail dövləti şərqdən qərbə böyüdü. Neçə hökmdarlar ona itaət etdi. Həmir Mələkəsi Bilqeyns dəxi təbiətini qəbul etdi. Yarımçılıq qalmış Beytül-Müqəddəsi, Məscidi-Əqsani tamam etdi. Ciddə dənizlərində gəmiləri işlədi, Hindistanla ticarəti var idi. Qırx il hökumət sürdükdən sonra altmış yaşında vəfat etdi.

Bəni-İsrail dövlətinin bölünməsi. Həzrəti-Süleymandan sonra Bəni-İsrail dövləti ikiye bölündü. Biri "İsrailiyyə dövləti", o biri "Yəhudiyyə hökuməti" adlandı, bunların arasında həmişə çəkişmə var idi.

Həzrəti-İlyas əleyhissəlam. Bəni-İsrail dövlətinə tabe olanlar Fəseq və Fəcurda şiddət etdi. Bəl adlı bir bütə sitayiş etdilər. Həzrəti-İlyas onlara peyğəmbər göndərildi. Nə qədər vəz və nəsihət etdisə də, fayda vermədi. Axirülemr, onların arasından çıxdı, yalnız yaşamağı ixtiyar etdi.

Həzrəti-Əlisə əleyhissəlam. Həzrəti-Əlisə İlyasdan sonra Bəni-İsrailə peyğəmbərlik etdi. Onları həqq yola gətirməyə çox çalışdı, onlar əsla qəbul etmədilər. İnadlarında davam etdilər. Axırda Assuriya dövlətinin hökmü altına keçdilər.

Həzrəti-Yunis əleyhissəlam. Həzrəti-Yunis Ninəva şəhəri əhəlisinə peyğəmbər göndərildi. Onları bütperəstlikdən daşındırmağa çalışdı. Onlar Yunisin dediklərinə etina etmədilər. Hətta onu Dəclə nəhrinə atdılar. Allahın qüdrəti ilə suya batmadı, kənara salamat çıxdı, təkrarən onları dəvət etdi. Onlar əvvəl ilahi əzabını qorxusundan qəbul etdilər də, sonra rədd etdilər. Həzrəti-Yunis sıxılıb aralarından kənara çəkildi.

İsrailiyyə dövləti. Bəni-İsrail dövlətində hərc-mərclik şiddətləndi. Assuriya hökmdarı firsət tapıb üstlərinə əsgər göndərdi, onları məğlub etdi, paytaxtları olan Samariyəni zəbt etdi. Bəni-İsrail qaçıb ətrafa dağıldı. Bozileri Yəhudiyyə hökumətinə pənah apardı, bəziləri Həzrəti-Hizqiyanın ətrafına yığıldılar. Beləliklə, İsrailiyyə dövləti münqəriz oldu.

Yəhudiyyə dövləti. Assurilər İsrailiyyə dövlətini münqəriz etdikdən sonra Yəhudiyyə hökumətinə əl açdılar, istədiklərinə müvəffəq ola bilmədilər. Düşmən çəngəlindən qurtaran Yəhudiyyə təbəələri üsyanlarını daha da artırdılar, həzrəti-Əşiya onlara peyğəmbər göndərildi, nəsihətini qəbul etmədilər, özünü şəhid etdilər. Nəhayət, Babil hökmdarı Bəxtin-Nəsr zühur etdi. Assuri hökumətini məhv etdi. Yəhudiyyə dövləti aradan qaldırıldı. Qüdsi-şərifə yaxıb-yıxdı. Bəni-İsrail yetmiş il əsarətdə qaldı. Sonra İran hökmdarı Babili zəbt etdi, Bəni-İsraili əsarətdən qurtardı.

Tövrat və Beytül-Müqəddəs. Bəxtin-Nəsr Bəni-İsraili qırıb Qüdsi-şərifə yandırdıqda Beytül-Müqəddəs dağıldı. Tövrat aradan məhv oldu. Bəni-İsrail əsarətdən qurtarıqdan sonra iki minə qədər üləma Qüdsi-şərifə qayıtdı. Əzbərdən bilənlər Tövratı cəm etməyə başladılar. Bəni-İsrail babillilər əlindən qurtarısa da, öz hökumətləri ola bilmədi, iranlılara tabe oldular. Bir azdan sonra Böyük İskəndərin hökmü altına keçdilər. Daha bir az sonra romalılar üstlərində hakim oldu. Ancaq böyükləri bir rəisdən ibarət idi. O dəxi dini işlərə baxırdı. Siyasi məsələlərə qarışa bilməzdi.

Həzrəti-Zəkəriyyə əleyhissəlam. Həzrəti-Zəkəriyyə Bəni-İsrail tərəfindən rəis seçilmişdi. Beytül-Müqəddəsə qurban kəsər, Tövrat yazardı və ona peyğəmbərlik verildi. Övladı olmazdı. Qoca çağında Həzrəti-Yəhya doğuldu. Baldızı Həna dəxi övladsız olduğundan nəzir etmişdi ki, övladı olarsa Beytül-Müqəddəs xidmətinə versin. Əri öldükdən sonra Həzrəti-İsanın anası Məryəmi doğdu və nəzir etdiyi yerə verdi, Həzrəti-Zəkəriyyə Məryəmə məxsus bir otaq tikdirdi. Oraya özündən başqa kimsə gedə bilməzdi. Dünyanı yoxdan var edən, Adəm əleyhissəlamı atasız yaradan Allahın qüdrəti ilə Məryəm hamilə oldu. Yəhudilər Həzrəti-Zəkəriyyadan şübhələndilər, onu mişar ilə parçaladılar.

Həzrəti-Yəhya əleyhissəlam. Həzrəti-Yəhya atasından sonra peyğəmbər oldu. Tövrəti əlinə alıb Beni-İsraili dəvət etdi. Nəhəyə, Qüdsi-şərifin hökmdarı Hərdus qardaşı qızını almaq istədi. Fəqət, tabe olduqları şəriətə cayiz deyildi. Ona görə Həzrəti-Yəhya və bir çox üləma bu əmri nəhy etdilər. Hərdus acıqlanıb Həzrəti-Yəhyanı və üləmaları qətl etdi.

Həzrəti-İsa əleyhissəlam. Həzrəti-İsanın atasız doğulduğundan yəhudilər hürkdülər. Onu da Yəhya kimi öldürməyə qəsd etdilər. Həzrəti-Məryəm qorxdı. İsanı əmisi oğlu Yusif ilə Misirə apardı. On iki ildən sonra Qüdsə qayıtdılar. Nasirə qəsəbəsində gizlicə yaşadılar.

Həzrəti-İsanın peyğəmbərliyi. Həzrəti-İsaya otuz yaşında peyğəmbərlik verildi. İncili-şərif nazil olundu. Xalqı dəvət etməyə başladı. Ölü diriltmək, dəlini ağıllı etməyə, suda yürümək kimi möcüzələr göstərdi. Ancaq on iki adam iman gətirdi. Onlara da həvariyyun deyilir.

İsa dininin intişarı və Tövrət. İsadan sonra həvariyyun ətrafa yayıldı. Həzrəti-İsa haqqında vəz, nəsihət və hekayələrdən ibarət kitablar yazdılar. Onlar dəxi bir-birinə oxşamayırdı. İsevilər üləması bu kitabları düzəltməyə girişdilər. Axırda həvariyyun Məta və Yühəna, reislərdən Luka və Markos yazan incilləri qəbul etdilər. İndi isevilərin arasındakı İncil bu dörd kitabdan ibarətdir. Əsil İncil əldə deyildir.

İsevilər arasında din çəkişməsi. Həvariyyun İsa dinini nəşr etməyə başladılar. Roma imperatorları otuz dəfə iseviləri qətl-amm etdilər. Qüdsi-şərif dəxi zəbt etlədilər. Beni-İsraili oradan çıxartdılar. Miladın üç yüzüncü ilində Konstantin iseviliyi azad buraxdı. Özü dəxi qəbul etdiyindən isəvilik qüvvətləndi.

Bir müddətdən sonra Roma imperatorluğu ikiye bölündü, aralarında məzhəb itilafı törədi. İsanın həmi Allah, həmi adam olmaqlığı haqqında çəkişmələr böyüdü. Aralarında təkrar-təkrar davalar əmələ gəldi. Kəlisalarını ayırdılar. İsevilik büsbütün dəyişildi. Dini çəkişmələr yalnız Romada deyil idi. Misirdə, İranda hökm sürməkdə idi. Belə bir azgın zamanın şübhəsiz Həzrəti-Məhəmməd əl-Mustafa kimi müqtədir bir peyğəmbərə ehtiyacı var idi.

Ərəbistan və ərəblərin halı. Asiya qitəsinin qərbi-cənubisində vaqə böyük bir yarım cəzirə vardır. Bu cəzirə ərəblər məskəni olduğuna görə "Cəzirətül-ərəb" adlanmışdır. Cəzirətül-ərəbin içəri tərəfləri qumluq, hüdudca çox genişdir. Özləri hamılıqla bir cinsdəndirlər. Ona görə xaricdən heç bir qövüm Ərəbistana yüyürməyə cürət edə bilməmişdir. Ərəblərin dəxi başqa məmləkətlərə gediş-gəlişləri olmadığından əxlaqları düzgün qalmışdı; o səbəblə əhdə vəfa etmək, qonaq sevmək, yoxsula əl tutmaq, zəiflərə kömək etmək onların birinci sifətlərindən idi. Həmişə bədəvi halında yaşamışlar və qəbilələrə bölünmüşlərdi. Arabir qəbilələr arasında dava dəxi əmələ gəlirdi.

Qüreyş qəbiləsi. Qüreyş qəbiləsi ərəb qəbilələrinin ən məşhuru idi və ərəbi-müstərəbədəndirlər. Bu qəbilə nəsilcə sair Ərəb qəbilələrinə nisbətən birinci dərəcədə idi. Bu səbəblə Kəbənin bütün xidmətləri onların əlində olurdu və əhali arasında möhtərəm tutulurdu. Peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhissəlam isə bu qəbiləyə mənsubdur.

Məkkə və Kəbə. Məkkə qədim şəhər olduğu kimi, Kəbə dəxi qədim ziyarətəgahdır. Məkkə peyğəmbərimizin babası Qusay tərəfindən bina edilmişdir. Kəbə isə ən axırda İbrahim və İsmayıl peyğəmbərlərin tərəfindən təmir edilmişdir. O vaxtlar ərəblər bütperəst idilər. Aralarında musəvi və isevilər dəxi var idi. Kəbə o vaxtlarda da çox müqəddəs sayılırdı. Bütperəstlərin 360 məbudu Kəbədən asılırdı. Hər il ziyarətə çoxlu adamlar gəlirdilər. Bütlərin qabağında qurbanlar kəsirdilər. Məkkənin "Suqi-Ukaz" deyilən məhəlinə hər il tacirlər ticarət edirdilər. Xətiblər nitq deyərkdilər. Şeirdə faiq gələnlərə mükafat verilir və şəri Kəbə divarından asılırdı. "Darün-nədvə" adında bir şura məclisliəri var idi.

Əbrəhə və Fil ili. Həbəşlər hökmdarı Əbrəhə paytaxtı Sənanada bəzəkli bir kəlisə tikdirdi və ərəblərə Kəbə əvəzində o kəlisəni ziyarət etməyi əmr etdi. Ərəblər isə əsla etina etmədilər. Əbrəhə əsgər yığdı. Kəbəni dağıtmaq qəsdini ilə Məkkənin üstünə yüyürdü. Özü ilə bərabər filini dəxi apardı. Yolda əsgərləri böyük bir bədbəxtliyə düşürüb pozuldular. Allahın tofiqiylə Kəbə salamat qaldı.

Ərəblər ömürlərində fil görmədiklərinə görə Əbrəhənin əsgerini “Fil əshabı” və o ili “Fil ili” adlandırdılar. Bu ildə peyğəmbərimiz Məhəmməd səllaallah əleyh və səlləmə dünyaya gəlmişdi.

Həzrəti-Məhəmmədin viladəti. Peyğəmbərimiz Həzrəti-Məhəmməd miladın 570-ci ilində rəbiülevvəl ayının 12-də düşənbe gününün gecəsi Məkkədə doğuldu. Atası Abdulla viladətindən iki ay iləri vəfat etmişdi. Doğulduğu gecədə böyük-böyük tarixi vaqilər zühur etdi.

Həzrəti-Məhəmmədin nəsibi. Peyğəmbərimiz Həzrəti-Məhəmməd Abdullanın oğlu, Abdulla Əbdülmütəllibin oğlu, Əbdülmütəllib Haşimin oğlu, Haşim Əbdülmənafın oğlu, Əbdülmənaf Qusay oğludur. Əbdülmənafın dörd oğlu olmuşdur. Ən məşhurları Haşim ilə Əbdüşşəmsdir. Haşimilər Haşimin, əməvilər Əbdüşşəmsin övladlarındandır. Həzrəti-Məhəmmədin anası Aminə dəxi Haşim övladındandır.

Həzrəti-Məhəmmədin tərbiyəsi. Həzrəti-Məhəmməd anadan yetim doğuldu. Babası Əbdülmütəllib onu ərəb adətincə Bəni-Səd qəbiləsindən Həlīmə adlı bir süd anasına verdi. Dörd yaşına qədər orada qaldı, sonra anasına tapşırıldı. Altı yaşına yetişdikdə anası vəfat etdi. Ondən sonra iki il dəxi Əbdülmütəllib tərbiyəsinə baxıb rihlət eylədi. Səkkiz yaşında əmisi Əbu Talibin tərəfindən tərbiyə olunmağa başlandı.

Həzrəti-Məhəmmədin Şama səfəri. Həzrəti-Məhəmməd bir dəfə 13 yaşında, bir dəfə də 24 yaşında əmisi Əbu Talib ilə Şama səfər etdi. Bir neçə dəfə Bəhira, ikinci dəfə də Nəstura adlı rahiblərin sövmələrinə rast gəldilər. Onlar qədim kitablarda oxuduqları Axirüzzəman peyğəmbərin əlamətlərini həzrətdə gördülər və Əbu Talibdən həzrətin Şama getməməyini rica etdilər. Əbu Talib dəxi qəbul etdi. Mallarını Bəsredə satıb qayıtdı.

Həzrəti-Məhəmmədin Xədicəni alması. Həzrəti-Məhəmməd Qüreyş xanımlarından məşhur Xədicəni aldı. O vaxtda peyğəmbərimiz 25, Xədicə isə 40 yaşında idi. Çoxlu dövlət və sərvəti var idi. İbrahimdən başqa övladlarının hamısı bundan doğulmuşdur.

Həzrəti-Məhəmmədin davamı yatırması. Həzrəti-Məhəmməd qövm qəbiləsi və bütün ərəblər arasında möhtərəm idi. Hər kim ona inandığına görə “Məhəmməd əl-Əmin” deyirdilər. Otuz beş yaşlarında olduğu halda ərəblər Kəbəni təmir etdilər. “Həcəril-əsvədi” yerinə qoymaq üstündə ixtilaf törədi. Hər qəbilə bu şərəfə nail olmaq istəyirdi. İş davaya çəkdi, çoxlu qanlar töküləcəkdə. Həzrət daşı bir palazın ortasına qoydu, hər qəbilə palazın bir tərəfindən tutdu. Həzrət özü daşı götürüb yerinə qoydu. Beləliklə, davamı yatırıb hamının razılığına səbəb oldu.

Həzrəti-Məhəmmədin peyğəmbərliyi. Həzrəti-Məhəmməd otuz beş yaşından sonra ərəb ibadətçilərinin rəsmincə Hira dağına getməyə başladı. Orada cənabi-Həqqə ibadət edirdi. Bəzən neçə günlərlə qalib ibadət və təfəkkür ilə məşğul olurdu. Nəhayət, qırx yaşında olduğu halda, ramazanın 18-də vəhy mələyi vasitəsilə həzrətə peyğəmbərlik verildi. “İqra bism...” surəsi nazil olundu. Xəlayiqi dəvət etməyə məmur edildi.

Həzrəti-Məhəmmədə ilk iman gətirənlər. Həzrəti-Məhəmməd Hira dağından qayıtdı, əhvalatı Xədicəyə söylədi. O həzrətə ən əvvəl arvadı Xədicə iman gətirdi. Ondən sonra Həzrəti-Əbu Bəkr ilə Həzrəti-Əli islama daxil oldular. Onlardan sonra Osman bin Əffan, Əbdürrəhman bin Əvf, Səd bin Əbi Vəqqas, Zübeyr bin Əvam, Təlhə, Əbu Əbidə həzrətin peyğəmbərliyini qəbul etdilər. Bunların dəlaləti ilə daha iyirmi beş nəfər müsəlman oldular. Bunların sayı qüreyşilərə nisbətən çox az idi. Ona görə dinlərini gizli saxladılar və gizlicə ibadət edərdilər. Qüreyşilər isə məsələni duydular, müsəlmanlara həddən artıq əziyyət verməyə başladılar. İslam dininin ən böyük düşmənləri Əbu Cəhl, Əbu Süfyan, Ömər bin Xəttab və Həzrəti-Məhəmmədin əmiləri Həmzə və Əbu Ləhəb idi.

Müsəlmanların Həbəşistana hicrəti. İslamın sayı çoxaldıqca qüreyşilərin cəfası artırdı. İslam dininin irəliləməsinə mane ola bilmədilərsə, müsəlmanlar da rahat ibadət edə bilmədilər. Həzrəti-Məhəmməd müsəlmanlara Həbəşə hicrət etməyə izin buyurdu. Nübüvvətin 4-cü ilində səhabələrin xeylisi Həbəşistana hicrət etdi. Həbəş hökmdarı islamlara çox hörmət eylədi, yer və yurd verdi.

Qüreyşilər islamın ətrafa yayılmasından qorxdular. Nəcaşi hüzuruna adamlar göndərdilər, hicrət edənləri qəbul etməməyi rica etdilər. Lakin Nəcaşi onların ricasını qəbul eyləmədi, müsəlmanlara daha da artıq himayə etdi. İslamiyyət qüvvətləndikdə yerlərinə qayıtdılar.

Həzrəti-Məhəmmədin aşkara dəvəti. Həzrəti-Məhəmmədə qırxa qədər adam iman gətirdi. Qüreyşilərin İslam haqqında əziyyətləri daha da artdı. Lakin həzrət Həman xələyiqi dəvət edirdi. O handa qüreyşilərin ən şücaətliilərindən peyğəmbərin əmisi Həmzə və Ömər ibn Xəttab islamı qəbul etdilər. Həzrəti-Məhəmməd o gündən etibarən namazı aşkara qıldı, xələyiqi aşkara dəvət etdi. Bu iş qüreyşilərə çox ağır gəldi, Əbu Talibə şikayət eylədilər.

Qüreyşilərin əlaqə kəsməsi. Əbu Talib qüreyşilərin şikayətinə baxmayıb, Həzrəti-Məhəmmədi daha da himayə etdi. Qüreyşilər bundan acıqlandılar, yığışib Haşim övladları və onlara məşrəb olanlar ilə danışmamağı, alış-veriş etməməyi, onlara qarışmamağı qət eylədilər. Bu xüsusda bir əhdnamə yazdılar, qırx nəfər imzaladı. Kəbənin divarından asdılar. Müsəlmanlar iki il ayrıca yaşadılar. İki ildən sonra qüreyşilər öz əhdlərini sındırdılar. Müsəlmanların gözələri açıldı, hər kəslə ticarət etməyə başladılar.

Əbu Talib ilə Xədicənin vəfatı. Nübüvvətin onuncu ilində həzrət böyük müsibətə düçar oldu. Həzrəti-Məhəmmədin və islamların böyük və qüvvətli himayəçisi olan əmisi Əbu Talib vəfat etdi. Bir neçə gün sonra arvadı Xədicəyi-Kübra dəxi rihlət eylədi. Xədicə isə bütün var-yoxunu islam yolunda fəda etmişdi. Bunların vəfatı həzrəti qəmləndirdi. Bu səbəblə o ili "Amul-hüzn" adlandırdı. Düşmənlər firsət tapdı. Əziyyətlərində həddən artıq şiddət etdilər. Müsəlmanlar daha Məkkədə qala bilmədilər. Həzrət Tayifə getdi, onlardan kömək görmədi, məyus geri qayıtdı.

Üqbə beyəti. Həzrəti-Məhəmməd hər il Məkkənin xaricinə çıxardı, həcə gələnləri islama dəvət edərdi. Nübüvvətin on birinci ilində Üqbə deyilən yerdə Mədinə əhli Xəzrəc qəbiləsindən altı adam iman gətirdilər. Onlar Mədinəyə qayıdıb islam dinini yaymağa girişdilər. Ən əvvəl Avs və Xəzrəc qəbiləsindən xeyli iman gətirənlər

oldu. On ikinci ildə yenə on iki nəfər gedib Üqbədə həzrətə beyət etdilər və Mədinəyə gələrsə, köməklik edəcəklərinə söz verdilər. Bundan sonra islam dinini qəbul edənlər çoxaldı. Avs ilə Xəzrəc qəbilələri arasında müsəlman olmayan adam qalmadı.

Həzrəti-Məhəmmədin hicrəti. Qüreyş müşrikləri müsəlmanların çoxalmasından qorxdular. Həzrəti-Rəsulu evində öldürməyə qərar verdilər. Həzrət bu işdən xəbərdar oldu. Həzrəti-Əlini yerində yatdırdı, özü Həzrəti-Əbu Bəkr ilə Mədinəyə getdi. Qüreyşilər bir gecə həzrətin evinə töküldülər, özünü tapa bilməyib qayıtdılar. Həzrəti-Məhəmməd Mədinənin iki saatlıq məsafəsində vaqə "Qəba" adlı yerdə müsəlmanlar namaz qılmaq üçün bir məscid bina etdi. İslam aləmində ən əvvəl bina olunan məscid "Qəba" məscididir. O gündən etibarən Kəbə qible qərar verildi. O vaxta qədər müsəlmanlar namazı Qüdsi-şərifə qılırdılar. Həzrəti-Rəsuldan sonra müsəlmanlar dəxi Mədinəyə köçdülər. Mədinəlilər onlara böyük yardımlar etdilər. Köçüb gələnlərə "mühacir", onlara yardım edənlərə "ənsar" adını verdilər.

Müsəlmanlar arasında qardaşlıq. Həzrəti-Məhəmməd gələcəkdə törənəcək fitnə və fəsadi nəzərə aldı. Bir mühaciri bir ənsar ilə qardaş eylədi. Mühacir ənsar ilə qardaşcasına yaşamağa başladılar. Bu surətlə bir islam cəmiyyəti düzəldi. Qərəz şəxsinin fitnə və təfriqə cəhdinin qabağı alındı.

Həzrəti-Məhəmmədin qəzvə və səryələri. Həzrəti-Rəsulun və müsəlmanların Mədinəyə köçmələrindən Qüreyş müşrikləri darıxdılar. Mədinə üstünə yüyürüb Mədinəni xarab, islamları qətl etməyə qəsd etdilər, cənabi-Həqqin tərəfindən həzrəti-Rəsula dəxi cihad izni verildi. Həzrəti-Məhəmmədin iştirak etdiyi davaya "Qəzvə", səhabələrin sərkərdəliyi ilə olan davaya "səryə" deyilir. Əlliye qədər səryə, iyirmidən artıq qəzvə olmuşdur. Qəzvelərin ən məşhurları: Bədr, Uhud, Hüneyn, Beni-Qərizə, Bəni-Nəzir, Beni-Mustallıq, Xeybər, Məkkə fəthi, Tayif və Tobuk qəzveləridir.

Həzrəti-Məhəmmədin elçiləri. Həzrəti-Məhəmməd hicrətin yeddinci ilində İran şahı Kəsrəyə, Rum imperatoru Herakla, Misir padşahı Məquqsa, Həbəş hökmdarı Nəcaşiyyə, Şam əmiri Harisə və

Yəmamə hakiminə məktub və elçilər göndərdi. Onları islam dininə dəvət etdi. O məktublara basmaq üçün gümüşdən "Məhəmməd Rəsuli-Allah" yazıb bir möhür qayırtırdı.

İslam məmləkəti və əhalisi. İslam məmləkəti hicrətin ikinci ilindən onuncu ilə qədər xeylidən-xeyliyə böyüdü; üç min beş yüz mürəbbə kilometrlik yer fəth olundu. İslam məmləkəti bütün Cəzirət-il-ərəbi əhatə etdi. Şimalən Təbuk və İylə, cənubi Yəmən sahillərinə, şərqn Əcəm körfəzinə, qərben Bəhri-əhmərə qədər genişləndi.

Həzrəti-Məhəmmədin arvadları azad etməsi. İslamdan qabaq midiyahılar, babillər, assurilər, atinalılar, farslar, romalıları arasında istedikləri qədər arvad almaq adət idi. Arvadlar və uşaqlar miras almaq haqqından məhrum idilər. Hətta atinalılar arvadlara o qədər alçaq nəzər ilə baxırdılar ki, heyvanlar ilə birgə bazara satmağa aparırdılar. Əri ölən arvad miras mal hesab olunardı, varis istəsəydi, nikahsız qəbul edərdi, satardı, yaxud başqasına verib illərlə ücret alardı. Bu adət ərəblər arasında dəxi var idi. Həzrəti-Rəsul bu yaramaz adətləri ləğv etdi. Ağır şərtlərlə iki arvad almağı qərar verdi. Arvada və uşaqlara miras malından hissə ayırdı. Ata malından başqa, bütün işlərdə kişilərlə bərabər olmalarına əmr buyurdu.

İslamda şəfqət bacıları. Şəfqət bacıları ilk dəfə islamda təşkil olunmuşdur. İslam xanımları Həzrəti-Rəsul ilə qəzaya gedirdilər, xəstələrə nəzarət edirdilər, yaralıların yaralarını bağlayırdılar, susuzlara su verirdilər, şəhid olanları dəfn edirdilər. Bunların arasında Ümmi-Sinan, Ümmi-Atiyə və Leyli əl-Qəffariyyə kimi məşhur xanımlar çox idi.

Hüccətülvida. Rəsuli-əkrəm həzrətləri hicrətin onuncu ilində yüz iyirmi min səhabələri ilə Məkkəyə getdi, Kəbəni ziyarət etdi. Bu ziyarət həzrətin axırncı ziyarəti olduğuna görə "Hüccətülvida" adlandı. Həzrət səhabələrinə birliyə dair vəz və nəsihət buyurdu. Həzrəti-Əlinin özündən sonra vəsiy olduğunu bəyan etdi. Vəzi arasında "Bu gün dininizi təkmil etdim" ayəsini söylədi. Ömrünün axırları olduğunu səhabələrə bildirdi, hamısı ilə vidalaşdı.

Həzrəti-Məhəmmədin vəfatı. Həzrəti-Məhəmməd Mədinəyə qayıtdıqdan sonra Usamənin sərkərdəliyi ilə Şam tərəfinə, rumların üstünə əsgər göndərdi. Şam, ticarətə əlverişli olduğuna görə, islamlar əlində olması lazım idi. Bu halda Həzrəti-Rəsul xəstələndi. Xəstə ikən Həzrəti-Əliyə və əmisi Həzrəti-Abbasa təkyə edib hər gün məscidə gedirdi. Neçə gündən sonra xəstəliyi ağırlaşdı. Nəhayət, hicrətin on birinci ilində 63 yaşında vəfat elədi. Bu vəfat müsəlmanlara çox böyük təsir etdi.

Həzrəti-Məhəmmədin övladları. Həzrəti-Məhəmmədin Qasım, Abdulla, İbrahim adlı üç oğlu, Zeynəb, Ruqiyyə, Gülsüm, Fatimə adlı dörd qızı olmuşdur. Həzrəti-Fatimədən başqaları özü sağ ikən vəfat etmişlər.

Fəqət Həzrəti-Əlinin zövcəsi Həzrəti-Fatimə qalmışdır. Ondan İmam Həsən və İmam Hüseyin doğulmuşlardı.

Qurani-məcidi. Qurani-məcidi ayə-ayə nazil olunmuş, 23 ilin içində tamam olmuşdur. Nazil olunduqca xüsusi katiblər tərəfindən yazılmışdır. O vaxtlarda yazı hərəkəsiz idi. Əməvi xəlifələrindən Vəlid bin Əbdülməlikin zamanında hərəkə qoyulmuşdur. Quranın ayələri üç qismə bölünür: 1) etiqadat, 2) ehkam, 3) qissədir. İbtida ərəblər arasında yazı olmadığından Quranı hər kəs əzbərdən bilirdi. Birinci xəlifənin zamanında Quranı əzbərdən bilənlərin çoxu şəhid idilər. Ona görə Həzrəti-Əbu Bəkr Quranı cəm etdirdi. Həzrəti-Hafsanın evində saxlandı. Fəqət birçə nüsxə olduğundan islam arasında intişar tapmadı. Həzrəti-Osmanın zamanında haman müşəfdən çoxlu nüsxələr yazdırıldı, müsəlmanlar arasında paylandı. Haman nüsxədən biri də bu gün Petroqrad kitabxanasındadır. Quran bu vaxta qədər 22 dilə tərcümə olunmuşdur.

XÜLƏFAYİ-RƏŞİDİN HƏZRƏTLƏRİ

I. Həzrəti-Əbu Bəkr Rzə. Hicrətin 11-ci ilindən 14-nə qədər rəsuli-əkrəmdən sonra Həzrəti-Əbu Bəkr xəlifə seçdilər. Əbu Bəkr islamın ibtidasından canı, malı ilə fədakarlıq edənlərdəndir. Xilafəti zamanında Yəməndə "Əsvadil-ünsi", Nəcəddə "Müslimətül-kəzzab" peyğəmbərlik iddiasına düşdülər və sair bir çoxları islam

dinindən çıxdılar. Xəlifə həzrətləri lazımlı cəzalar verirdi. Lakin bu davalarda Quranı əzbərdən bilən səhabələrdən xeylisi şəhid oldu. O səbəblə Quran cəm edildi. Yalançı peyğəmbərlər məğlub edildikdən sonra İraq fəth olundu. Xəlid bin Vəlid və Əbu Ubadənin sərkərdəlikləri ilə Suriya və Fələstinə göndərildi, Şam mühasirə və fəth olundusa da, xəlifə həzrətləri fəth xəbərini eşitmədən 63 yaşında vəfat elədi. İki il üç ay xəlifəlik eləmişdi.

II. Həzrəti-Ömər (Rza). Hicrətin 13-cü ilindən 23-nədək Həzrəti-Ömər Əbu Bəkrdən sonra xəlifə oldu. Onun zamanında islam əsgəri İraqda iranlılar, Suriyada rumlar ilə dava edirdilər. Rumlar yüz iyirmi min, islam əsgəri fəqət otuz min nəfər idilər. Rumların bu çoxlu əsgərlərinə Qəssan hakimi də əsgərləri ilə qoşulmuşdu. İslam əsgərləri üç dəfə məğlub edildi. Lakin islamın məşhur sərdarlarından olan Xəlid bin Vəlidin biliyi, bacarığı və tədbiri sayəsində pozulmadı. Təkrarən tənzim edilib düşməne müqabilə etdilər. Hicrətin 15-ci ilində dördüncü davada rumlar darmadağın oldular, yarıdan çoxu tələf oldu. Qəssan hakimi əsir düşüb müsəlman oldu. Bu böyük dava Yərmuk şəhəri yanında olduğundan "Yərmuk davası" adlandı. İslam əsgərləri böyük qələbə çaldılar. Hələb, Urfa, Mərəş və su sahillərindəki Seyda və Cile şəhərlərini fəth etdilər. Rumların Suriyadan büsbütün ümidləri kəsildi. Xəlid bin Vəlid həzrətləri bu davada çox böyük şücaət göstərdi. İslam əsgəri bu davadan sonra Qüdsi-şərif mühasirəyə saldılar.

Qüdsi-Şərifin təslimi. Fələstinə göndərilən İslam əsgərləri rumlara qalib gəldi. Nəblis, Yafə və Qəzə şəhərlərini aldılar. Qüdsi-şərif mühasirə etdilər. Bu davada islam əsgərinin sərkərdəsi Əmr bin əl-As, rumların komandanı Artibun adlı bir general idi. Rum patriarxının xahişinə görə, Həzrəti-Ömər özü Qüdsi-şərifə getdi, Qüdsi-şərif ona təslim olundu. Bu işə heç millətin tarixində görülməyən bir şandır. İslam əsgərləri tərəfindən isəvilərin dinlərinə, kitablarına və qanunlarına deyilmədi. Kəlisə əvvəlki kimi öz ixtiyarlarında qaldı. Fəqət, aralarında bir əhdnamə bağlandı və islam xilafətinə vergi verməli oldular. Qüdsün təslimi ilə Suriya fəthi tamam olundu. Rum hökuməti əvəzində islam xilafəti oldu. Rum dili yerinə ərəb dili söyləndi. Misir, İskəndəriyyə və Trablus dəxi

fəth olundu. İslam tərəfindən alınan yerlərdəki əhalinin irs, namusu şəriət hökmüncə salamat qaldığından islamın ədalət və həqqaniyyəti hər tərəfə yayıldı. Dava ilə məmləkət almaq asanlaşdı. Çox yerlər və qalalar özləri təslim oldular.

Qadisiyə davası və Həzrəti-Ömər şəhadəti. Həzrəti-Ömər xilafəti zamanında İranda Sasaniyan sülaləsi hökumət sürməkdə idi. Zərdüşt ayininə tabe idilər. Suriyada rumlar ilə dava olunduğu halda, İrana da əsgər göndərildi. Bu əsgərlərin sərkərdəsi Əbu Übeydə bin Məsud əs-Səqəfi idi. Əvvəlinci davada islam əsgəri qalib gələ bilmədi. İran şahı Yəzdigürdün fillərindən ərəblərin atları hürkdü. Əbu Übeydə filin ayağı altında qalib şəhid oldu. Geri dönməyən islam ordusu bir körpüdə keçdikdə körpü uçdu, islam əsgərinin çoxu tələf oldu. İran şahzadələrindən Şapur Züləktaf ərəb əsirləri haqqında olmazın vəhşiliklər etdi. İkinci dəfə Səd bin Vəqqasın sərkərdələri öldürüldü. "Dərфуş Kaviyani" deyilən müqəddəs bayraqları zəbt olundu. Qadisiyə davası qurtarıncə iranlıların paytaxtı Mədain mühasirə olundu. Yeddi ayın müddətində zəbt edildi. İrannın hər bir yerində islam hökmü yürüməyə başladı. İraqda islam hökumətinin mərkəzi olmaq üçün Kufə və Bəsra şəhərləri bina edildi. Gürcüstan, Azərbaycan fəth olundu. Xorasan tərəflərinə əsgər göndərildi. Nəhayət, hicrətin 23-cü ilində Əbu Lölə adlı bir məcusi tərəfindən şəhid edildi. Həzrəti-Ömər zamanında islam məmləkəti Nəcəddən Qafqaz dağlarına, Xəta hüdudundan Tunisə qədər böyüdü. Xilafət xəzinəsi qənimət malları ilə doldu. Həzrəti-Ömər ədalət və böyük fəthiyyəti ilə məşhur olduğuna görə "əl-Faruq" ünvanına nail oldu.

III. Həzrəti-Osman (Rza). Hicrətin 24-dən 35-nə qədər Həzrəti-Ömərdən sonra Həzrəti-Rəsulun damadı Həzrəti-Osman xəlifə seçildi. Qurani-kərimi yazdırıb ətrafa göndərdi. Zamanında islam Tunisə qədər yüyürdü. İbadula davasında rumların yüz iyirmi min əsgərini pərişan, generalları Corceri qətl etdilər. Hicrətin 28-ci ilində dava gəmiləri hazırlanıb Qubrus və Rodos cəzireləri zəbt edildi. Afrikanın şimal qismi kamilən fəth olundu. Anadolu islam əsgərinin əlinə keçdi. İstanbulun üstünə dava gəmiləri (donanma) göndərildi. Müvəffəq olmadılarsa da, islamın qüvvətini aləmə bil-

dirdi. İrandakı islam ordusu tərəfindən İsfəhan, Tus, Bəlx, Xarəzm bütünü zəbt edildi. Sasanıyan münqəriz oldu. İslam məmləkəti həddən ziyadə böyüdü. Lakin Həzrəti-Osman qayət yumşaq təbiətli və əqrəbasını sevən olduğuna görə, Həzrəti-Rəsulun tərəfindən nəfəy edilmiş Mərvan kimi şərir adamları sürgündən gətirdi, iş başına keçirdi. Bir çox bacarıqlı adamlar kənarında qaldı. Şam valisi Müaviyə çox qüvvətləndi. Əhali bundan məmnun olmadı. Nəticədə hər tərəfdən şikayət başlandı. Nəhayət, əhali üsyan edib xəlifənin evini mühasirəyə aldılar. Xəlifə yetmiş gün mühasirədə qaldıqdan sonra hicrətin 35-ci ilində zülhiccənin 18-də 80 yaşında Quran oxuduğu halda qətl olundu. 12 il xəlifəlik elədi.

IV. Həzrəti-Əli əleyhissəlam (Hicrətin 35-ci ilindən 38-nə qədər). Həzrəti-Osmanın qətlindən sonra Həzrəti-Əli əleyhissəlamı xəlifə etdilər. Bütün səhabələr ona bəyət elədilər. Lakin Müaviyə ilə tərəfdarları və Həzrəti-Əlinin ədalətindən məmnun olmayanlar bəyət etmədilər. Mənfəətləri üçün arada fəsad törətməyə qalxışdılar. Həzrəti-Əlinin Həzrəti-Osman qətlinə əli olduğunu söylədilər. Nəhayət, Həzrəti-Rəsulun zövcəsi Aişə, Təhə və Zübeyr dəxi onlara qoşuldular, bir müxalif fırqəsi düzəldilər.

Cəməl (dəvə) vəqiəsi. Müxaliflər Həzrəti-Əliyə zidd olmağa başladılar. Əhali arasında dedilər ki: "Həzrəti-Əli Osmanı öldürənlərə coza vermir, onlara tərəfdarlıq edir".

Beləliklə, qüvvətləndilər. Həzrəti-Əliden Osmanın qanını tələb etdilər. Bu fəsadı yürütmək üçün Yəmənin valisi Yəla bütün mal və dövlətini ortaya qoydu. Aişəyə dəvəsini hədiyyə etdi. Ona görə o firqə "Cəməl əshabı" adlandı.

"Cəməl əshabı" Bəsrədə yığıldı. Həzrəti-Əli bu hərəkətlərdən daşınmaq üçün onlara xeyli nəsihət etdisə də, fayda vermədi. Axirülmür, əsgər yığıb Bəsrəyə yürüdü, şiddətli dava oldu. Müxaliflərdən Təhə və Zübeyr qətl olundular. Aişə əsir alındı, müxaliflər məğlub oldular. İki tərəfdən on min nəfərə qədər adam tələf oldu. Həzrət-Əli yenə bunların haqqında ədalət və mərhəmət göstərdi. Yaralananlara hansı tərəfdən olsa da, müalicə etdirdi, önlərini dəfn etdirdi. Aişəni böyük ehtiram ilə Mədinəyə göndərdi. Ancaq bu cüzi vuruşma müsəlmanlar üçün böyük müşkülət törətdi.

Sıffin davası. Cəməl vəqiəsindən sonra bütün valilər Həzrəti-Əliyə bəyət elədilər. Fəqət, Müaviyə bin Süfyan bəyət etmədi. Əməvi məmurlar dəxi özlərinin məmuriyyətdə qala bilməyəcəklərini düşünüb, Müaviyənin ətrafına yığıldılar. Müaviyə Osmanın qətli köynəyini məscidin divarından asdı. Beş vaxt namazda əhaliyə göstərib, Osmanın qətlini Həzrəti-Əliyə isnad verdi və Əmr bin əl-As ilə birləşib açıq-açıqna Həzrəti-Əliyə qarşı üsyan etdilər. Ona görə hər iki tərəf davaya hazırlandı. Sıffin deyilən yerdə yüz on gün vuruşdular. İki tərəfdən yetmiş minə qədər adam tələf oldu. Davanın əvvəlinci günlərində Fərat Müaviyə əsgərinin əlində idi. Həzrəti-Əlinin əsgərlərinə su vermədilər. Lakin Həzrəti-Əli Fəratı ələ keçirdikdən sonra şamlılara su verdi. Əgər Həzrəti-Əli mürvət ilə iş görməyib, Müaviyə əsgərləri kimi hərəkət etsəydi, şamlılar belə qüvvətlənməyəcəklərdi.

Bu qədər şiddətli müharibədən bir nəticə çıxmıdıqda Həzrəti-Əli Müaviyəyə xəbər göndərdi ki, biz ikimiz dava edirik. Bizim yolumuzda çox adamlar tələf oldu. Gəl ikimiz meydana çıxıb vuruşaq. Haqlıq kimdə isə, cənabi-Həqq ona kömək edər, haqlıq zühura çıxar. Müaviyə Həzrəti-Əlinin davada qüvvətli olduğunu bildiyinə görə bu təklifini qəbul etmədi.

Həzrəti-Əli Şam əsgərinə hücum etdi. Bütün səflərini dağıtdı. Əmr bin əl-As şamlıların məğlub olduğunu görünce, Quranları süngülərə (nizə) taxırdı, dava hər iki tərəfdən dayandı. Xəlifəlik haqqından danışıqlıq başlandı.

Hökəmlər intixabı. Xəlifəlik məsələsini həll etmək üçün iraqilər (Həzrəti-Əli tərəfi) Əbu Musa əl-Əşərini şamlılar (Müaviyə tərəfi) Əmr bin əl-Ası həkəm təyin etdilər. Əbu Musa sadə, Əmr bin əl-As isə ərəbin ağıllılarından da ötkün bir şəxs idi. Danışiq başlandıqda Həzrəti-Osmanın qanı unuduldu. Baxılan məsələ ancaq Həzrəti-Əli ilə Müaviyənin xəlifəliyi məsələsi oldu. Əmr bin əl-As Musa əl-Əşərini aldatdı. Xəlifəlik Müaviyədə qaldı.

Nəhrivan davası. Həzrəti-Əlinin Sıffin davasındakı fəlakətinə Xəvaric tayfası səbəb oldu, əmrə qulaq asmadılar, silahlarını atıb davadan çəkildilər. Buna kifayət etməyib, fitnə və fəsad törətməyə başladılar. Həzrəti-Əli əsgərləri ilə onların üstünə yürüdü.

“Nəhrivan” deyilən yerdə vuruşdular. Xəvaricdən dörd min nəfər qətl olundu. Bundan sonra Həzrəti-Əlinin tərəfdarları gün-gündən azalmağa başladı. Daha Mədinəyə gedə bilmədi. Həzrəti-Əli Kufəyə, Müaviyə isə Şama qayıtdılar.

Həzrəti-Əlinin şəhadəti. İslam ölkəsində üç şəxsin hökmü yürüyürdü. Kufədə Həzrəti-Əli, Şamda Müaviyə, Misirdə isə Əmr ibn əl-As vali olsa da, nüfuzlu hakim idi. Bu səbəblə həmişə ortada çekişmə olurdu. Xəvaric tayfası bu üç nəfərin bir gündə aradan götürülməsini qət etdilər. Şamda silah ilə Müaviyəyə hücum edilərsə də, salamat qurtardı. Misirdə o gün Əmr ibn əl-As xəstələnib, yerinə göndərdiyi vəkil qətl olundu. Həzrəti-Əli isə Kufə məscidində İbn Məlcəmin zəhərli qılıncı ilə 63 yaşında şəhid edildi. Dörd il qədər xəlifəlik etdi. Bu vəqə hicrətin 40-cı ilində ramazanın 19-cu gecəsində vəqə oldu.

Həzrəti-Əli əleyhissəlam peyğəmbərimizin damadı və əmisi oğludur. Elmdə, fəzlə, cavanmərdlikdə, qəhrəmanlıqda seyrek tapılan zatlardandır.

XÜLƏFAYİ-RAŞİDİNİN XİLAFƏTLƏRİ VƏ ÖMÜRLƏRİNİN TARİXİ

Həzrəti-İmam Həsən əleyhissəlam. Həzrəti-İmam Həsən Həzrəti-Əlinin böyük oğlu olduğuna görə yerində xəlifə oldu. Fəqət, hökumət idarələrində çox qarışıqlıq var idi. Qarışıqlığı islah etmədən davaya girişməyə məcbur oldu. Suriyalıların üstünə əsgər göndərdi,

sərkərdələri Qeys qətl olundu. Əsgərləri arasında üsyan törəndi. Asi əsgərlər Həzrəti-İmam Həsənin xiyməsini qarət etdilər. Hətta həzrəti düşməne təslim etmək istədilər. Müaviyə dəxi firsətdən istifadə edib güclü əsgərlə həzrətin üstünə yürüdü. Həzrəti-İmam Həsən qan tökməyə razı olmadı, xilafəti Müaviyəyə tərk etdi. Fəqət Müaviyədən sonra İmam Hüseyin xəlifə olmasını, özünə beytülmalından kifayət qədər də maaş verilməsini və Həzrəti-Əlinin tərəfdarlarına dəyilməməsini şərt etdi. Altı ay xəlifəlik etdi. Bir azdan sonra Yezidin təşviqi ilə arvadı Cəd tərəfindən zəhərləndi.

Şam (Şərq) Əməviləri dövləti. Həzrəti-İmam Həsəndən sonra xilafət əməvilər əlinə keçdi. Əməvilərdən on dörd adam doxsan bir il xəlifəlik etmişdir. Bunların hakimiyyət etdikləri zamanda islam əhli Şərq və Qərbdə böyük fəthat etmişlərdi. Əməvilər dövləti Müaviyədən başlanır.

Müaviyə bin Əbu Süfyan (hicrətin 41-ci ilindən 61-nə qədər). Müaviyə qayət ağıllı bir şəxs idi. Xilafətə keçmədən belə xəlayiqə çoxlu ənam və ehsan verib nüfuzunu artırırdı. Xəlifə olunca daha böyük ənamlar verdi. Dövlət və məmləkətin islahı haqqında çoxlu nizamlar tərtib etdi. Ən əvvəl idareyi-mülkiyyə üsulunu Müaviyə icad etdi və dənizdə islam əsgərinin qüvvətini artırdı. Rum qeysərinə elanı-hərb etdi. Qostantiniyə (Konstantinopol – İstanbul) üstünə əsgər göndərdi, Qostantiniyə mühasirəyə salındı. Əbu Əyyub Ənsari mühasirə əsnasında vəfat etdi. İndi qəbri İstanbulda böyük ziyarətəgahdır.

Müaviyə tərəfindən Abdulla ibn Ziyadın sərkərdəliyi ilə göndərilən əsgər Orta Asiyadakı Ceyhun nəhrini keçdi, Türküstanı fəth etdi. Ayrı bir ordu dəxi Afrika qitəsində Sudana girib əhalisini islam etdi.

Müaviyə fəthatı ilə islama nə qədər fayda verdisə də, İmam Həsən ilə etdiyi müahidəni pozmaqla o qədər zərər verdi. Sağ ikən əhalidən oğlu Yezidə bəyət aldı. Həzrəti-İmam Hüseyin ənsarı ilə şəhid olmasına və islam məmləkətində üsyan və inqilabın törəməsinə səbəb oldu, xilafəti səltnətə döndərdi. İslamda ən əvvəl şəhərlərə qazi və müfti göndərən, yol və saray bina edən, postanı icad eyleyən Müaviyədir.

Müaviyə iyirmi il valilik, 19 il hökumət sürdükdən sonra hicrətin 60-cı ilində 75 yaşında Şamda vəfat etdi.

Yezid bin Müaviyə (hicrətin 61-ci ilindən 64-nə qədər). Müaviyə vəfat edincə yerinə oğlu Yezid keçdi. Yezid əxlaqca pozğun və eys-ışrətçi olduğundan əhali onu çox sevməyirdi. Çoxu məcburi surətdə ona beyət etdilər. İmam Hüseyin ilə Abdulla bin Zübeyr beyət etməyib Məkkəyə getdilər. Kufəlilər Həzrəti-İmam Hüseyini dəvət etdilər, İmam dəxi 72 nəfər səhabəsilə gəlməkdə idi. Yezid o həzrətin üstünə güclü əsgər göndərdi. Hicrətin 61-ci ilində məhərrəmin 10-da Kərbəla çölündə unudulmayacaq bir zillət ilə həzrəti və səhabələrini şəhid etdilər. Oğlanlarından birçə İmam Zeynalabdin xəstə olduğuna görə salamat qaldı. Bu vəqə islam arasına böyük təfriqə saldı, məzhəb qovğalarına səbəb oldu, İslamiyyəti ikiyə ayırdı.

Abdulla bin Zübeyrin elani-xilafəti. Kərbəla vəqəsi hər yerdən çox Məkkə və Mədinə əhalisinə təsir etdi. Hicaz əhalisi üsyan edib, Yezidin hökumətini tanımadılar. Həzrəti-İmam Hüseyin qanını Yeziddən almaq şərti ilə Abdulla bin Zübeyrə beyət etdilər. Abdulla bin Zübeyr nə qədər qüvvətli olsa da, siyasəti lazımcınca bacarmadığından, məqsədinə nail ola bilmədi, qətl olundu. Yezidin əsgərləri Mədinəni talan etdi, o müqəddəs şəhərdə nalayiq işlər törətdilər. Məkkəyi-mükərrəməni yandırdılar. Yezidin zamanında islam məmləkəti xeyli böyüdüsə də, islam tarixini də xeyli ləkələndirdi. Nəhayət, dörd il hökmdarlıq etdikdən sonra hicrətin 64-cü ilində 29 yaşında vəfat etdi.

İkinci Müaviyə bin Yezid (hicrətin 64-cü ilində). Yeziddən sonra oğlu İkinci Müaviyə xəlifə oldu, atası Yezid kimi əxlaqsız deyildi. Həmiyyətli, namuslu, dindar bir şəxs idi. Qəsb olunan xilafətdə qalmaqı özünə layiq görmədi. Qırx gündən sonra xilafətdən istefa verdi. Bir az zamandan sonra 21 yaşında vəfat etdi.

Mərvanilər şöbəsi. İkinci Müaviyə ilə Əməvilər xanədanı tamam olur. Ancaq onlara yaxın olan Mərvan bin Həkəm xilafətə keçdi. Hicrətin 64-cü ilindən sonra gələn hökmdarlara "Ali-Mərvan" deyilir.

Mərvan bin Həkəm (hicrətin 64-cü ilindən 65-nə qədər). Mərvan Həzrəti-Rəsul tərəfindən sürgün edilmişdi. Həzrəti-Osmanın zamanında xilas edildi. Yezidin dövründə Mədinədə vali idi. Yezid

ölünce, Məkkə, Mədinə və Kufə əhalisi bin Zübeyrə beyət etdiyindən daha Mədinədə qala bilmədi, Şama getdi. Hicazda Abdulla bin Zübeyrin qüvvəti, əhalinin əməvilər haqqında nifrəti artmaqda idi.

Mərvanın tərəfdarları Şama yığıldılar. Mərvan ibn Ziyadın köməkliyi ilə hakimiyyət başına keçdi. Yezidin kiçik oğlu Xalidi vəliəhd etməyə vəd verdi, Yezidin arvadını aldı. Lakin hökumət işlərini tamam-kamal əlinə alınca, oğlu Əbdülməlik vəliəhd etdi. Xalidin anası dəxi onu yatağında boğdurdu.

Əbdülməlik bin Mərvan (hicrətin 65-ci ilindən 86-ya qədər). Əbdülməlik ümuri-hökmdarlarının böyüklərindəndir. Hicrətin 65-ci ilində atası Mərvanın yerinə keçdi. Zamanında Yəməni, Hicaz və İran qitələri Abdulla bin Zübeyrə tabe idi. Bəsrə tərəfləri qardaşı Müseyibin idarəsi altında idi. Kufə isə Muxtara itaət etmiş idi. Muxtar İmam Hüseyinin qətlində əli olanların hamısını öldürdü. Əbdülməlik əsgər göndərib, Muxtarı və öz qardaşı Müseyibi qətl etdirdi. Hicrətin 73-də Hicaz ilə Məkkəyə Abdulla bin Zübeyrin üstünə əsgər göndərdi. Məkkənin evlərini, Kəbənin bəzi yerlərini mancanaqla atılan daşlar ilə xarab etdi. Abdulla bin Zübeyri və sair neçə böyük səhabələri qətl etdi. Mədinəyə yürüdü, Mədinəni baş-başa bərhad etdi. Əbdülməlik müsəlmanlar haqqında zülm etdisə də, yaxşılıqları da həddən artıqdır. İraq və Hicaz üsyanı zamanında islam məmləkətinə hücum edən romalıları məğlub etdi. Onlardan çoxlu qənimət və esir aldı. Musa bin Nəsir və Tariq bin Ziyad ilə Afrikaya əsgər göndərdi. Trablusi-qərb və Cəzair məmləkətlərini keçib Fasin qərb hüdudundakı Bəhri-mühiti-ətlasiyə yetişdilər. Məqsədləri Səptə boğazı vasitəsilə İspaniyaya keçib, Avropanı zəbt etmək idi.

Əbdülməlik islam dövlətini dağılmaqdan qurtardı. İslam xəlifələrindən ilk dəfə pul kəsdirən, divan dəftərlərini və sair yazılan rumcadan ərəbcəyə təhvil edən Əbdülməlikdir. Öz adına kəsdirdiyi pulun bir üzündə "Qülhüvəllahü Əhəd", o biri üzündə "La-ilahə illəllah" və kənarında "Məhəmmədün rəsulillah ərəsələhü billahi və dinil-həqq" sözlərini yazdırdı. Ərəblərin məşhur şairlərindən Fərzədaq, Cərir və Əxtəl Əbdülməlikin dövründə yetişmişlərdir.

Əbdülməlik 21 il xəlifəlik etdikdən sonra hicrətin 86-cı ilində 60 yaşında vəfat etdi.

Vəlid bin Əbdülməlik (hicrətin 86-cı ilindən 96-ya qədər). Vəlid atası Əbdülməlikdən sonra hökumətə keçdi. Vəlidin zamanı tərəqqi və fəth zamanıdır. Atasının zamanında başlanan islam tərəqqiyatını dərəcəyi-kamala yetirdi. Sərkərdələrindən Qətibə bin Müslümün ordusu Səmərqəndi, Buxaranı alıb Kaşğara qədər irəlilədi. Məhəmməd bin Qasimin ordusu Hindistana girdi. Musa bin Nəsir ilə Tariq bin Ziyad bütün Əndəlusü zəbt etdi. İslam əsgərləri bütün Avropa, Asiya və Afrika qitələrini fəth etdilər. Hicaz və İraqda mükəmməl islahat əmələ gətirdi. Lakin Həccac həddən ziyadə müsəlmanların qanlarını tökdü. Çox insafsız və rəhmsiz bir zalim idi. Hicrətin 95-ci ilində Həccac 96 yaşında vəfat etdi. Vəlid yetimlərə, müəllimlərə, qoca və korlar üçün xidmətçilər təyin etmişdi. Fəqəhaya və fəqərəyə maaş verirdi. Şahidə Əməvi cəməindən əlavə, müsəfirxana və xəstəxanalar tikdirdi. Mədinəni və oradakı Məscidi-şərifini, Qüdsdəki Məscidi-əqsanı təmir etdirdi, quyular qazıtırdı, su yolları açdırdı.

Süleyman bin Əbdülməlik (hicrətin 96-cı ilindən 99-a qədər). Vəlid vəfat edincə, yerinə qardaşı Süleyman keçdi. Süleyman zamanı islamın təəssüfü zamanıdır. Məsələn, məşhur fəthlərdən Musa bin Nəsir ilə Tariq bin Ziyadın arasında çekişmə oldu. Şamda işlərinə baxıldı. Süleyman tərəfindən ikisi də əzl olunub, bir parça çörəyə möhtac edildilər. Musadan sonra Əndəlusda valilik edən oğlu Əbdüləzizin başı kəsdirildi. Kaşğarı fəth edən əmir Qutey edam olundu. İstanbulun üstünə qardaşı Müslümənin sərkərdəliyi ilə əsgər göndərildi. Yeddi il mühasirə edildisə də, müvəffəq ola bilmədilər. Süleyman özü mühasirədə hazır olmaq niyyəti ilə hərəkət elədi. "Mərçi-Dəbiq" deyilən yerdə xəstələnib, 99-da vəfat elədi. İstanbulun Qalata qismindəki "Ərəb cəməi" Müslümənin binasıdır.

Ömər bin Əbdüləziz (hicrətin 99-cu ilindən 101-nə qədər). Süleymanın vəfatından sonra qardaşı oğlu Ömər bin Əbdüləziz xəlifə oldu. Ömər çox insafı, ədalətli və mərhəmətli bir şəxs idi. Bütün hərəkətində xülfəy-rəşidinə beyət edirdi. Zamanında islamın üzü güldü. Xəzinə varidat ilə doldu. Həzrəti-Əlinin səbb olunması tərk edildi. Ali-Rəsula etdiyi hörmətindən əməvilər xoşlanmadı. Bir xid-

mətçisi vasitəsilə onu zəhərlətdilər. Mərhum zinəti, sərvəti sevməzdi. Vəfatından qalan mirası 12 dirhəm gümüşə satıldı. İki il yanm xəlifəlik etdi.

İkinci Yezid bin Əbdülməlik (hicrətin 101-ci ilindən 105-ə qədər). Ömər bin Əbdüləzizdən sonra Əbdülməlikin oğlu İkinci Yezid xəlifə oldu. Zamanında Şamda nüfuz və hörmət sahibi olan "Ali-Mühəlləb" xanədanı pərişan edildi. İslam əsgərləri Pireney dağlarını aşıb Fransanın Tuluz şəhərini mühasirə etdilərse də, sərkərdələri şəhid olduğuna görə geri qayıtdılar. Yezid əxlaqsız, zövq və səfəbətə mail bir şəxs olduğundan əsgərləri o tərəf-bu tərəfdə pozuldu. Bəzisi öldürüldü. İdarələr baş-başına qaldı. Xassə, Hübəbə adlı bir cariyyəsinə aşiq olmuşdu, ondan ayrılı bilmirdi. Hökumət umuratu əllərdə qalmışdı. Sevgilisi vəfat etdi, o dəxi davam edə bilmədi. Yeddi gün ondan sonra vəfat elədi. Dörd il hökumət sürmüşdür.

Hişam bin Əbdülməlik (hicrətin 105-ci ilindən 125-nə qədər). İkinci Yeziddən sonra qardaşı Hişam hökumətə oturdu. Zamanında Siciliya cəziresi zəbt edildi. Tunis və Trablus tərəflərindəki üsyan basdırıldı. Lakin sair məmləkətlərin üstünə nə qədər əsgər göndərildisə də, zəbt edə bilmədilər. Hətta Avropaya yürüyən islam əsgərlərinin sərkərdəsi Əbdürrəhman Fransa sərkərdəsi Şarl Martel tərəfindən şəhid olundu. İslam əsgərləri pozulub geri qayıtdı. Çünki islam əsgərlərində qənimət mal çox idi, yürüyə bilmirdilər və Fransa əsgərləri dəmir zireh geymişdilər. Onlara silah o qədər batmırdı. O səbəblə islam əsgərləri məğlub oldu. Bu isə islam əsgərlərinin əvvəlinci dəfə məğlub olmaqlarıdır.

Hişamın zamanında Anadoluda Battal Qazi adlı bir qəhrəman rumlar ilə vuruşdu, Rum imperatoru Konstantini əsir elədi. Nəhayət, Hişam hicrətin 125-ci ilində 53 yaşında vəfat etdi.

Əməvilər sülaləsinin qalanı. Hişamdan sonra İkinci Vəlid bir il, Üçüncü Yezid beş ay, İbrahim 2 ay. İkinci Mərvan beş ay hökumət sürdülərsə, bacarıqsız və eys-ışrətə mail olduqlarına görə əzəmətli Əməvi dövlətini düzəlməyəcək bir hala gətirdilər. Bunlardan sonra xilafət Abbasilər əlinə keçdi.

Adları	Cüsus tarixləri	Səltənət müddəti	Yaşları
1. Müaviyə bin Əbu Süfyan	41 hicri	19	75
2. Yezid ibn Müaviyə	61	4	39
3. İkinci Müaviyə	64	40 gün	21
4. Mərvan bin Həkim	64	1	60
5. Əbdülməlik bin Mərvan	65	21	60
6. Birinci əl-Vəlid	86	10	46
7. Süleyman bin Əbdülməlik	96	3	45
8. Ömər bin Əbdüləziz	99	21	39
9. İkinci Yezid bin Əbdülməlik	101	2	40
10. Hişam bin Əbdülməlik	105	4	53
11. İkinci Yezidin oğlu İkinci Vəlid	125	20	40
12. Birinci Vəlidin oğlu Üçüncü Yezid	126	1	40
13. Birinci Vəlidin oğlu İbrahim	127	5 ay	38
14. İkinci Mərvan	127	70 gün	62

Əməvilər haqqında bir xülasə. Əməvilər 91 il hökumətlərindən Ali-Rəsula böyük zülmələr etdilər. Xüsusən müsəlmanların üreyini parçalayan Kərbəla vəqiosi qiyamətə qədər unudulmayacaqdır. Məkkə və Mədinə kimi müqəddəs şəhərləri yandıraraq dağıtdılar. Bununla bərabər, onların islam hökumətinin qüvvətlənməsinə, islam məmləkətinin böyüməsinə də böyük xidmətləri oldu.

Əməvilərin zamanında islam məmləkəti şimalon Fransa, Ağ dəniz, Rum məmləkəti, Qafqaz, Xəzər dənizi və Sibir, şərqən Xəta, cənubən Əmman dənizi, Həbəşistan, Sudan və Səhrayı-kəbir, qərbən Bəhri-mühiti-qərbiyə qədər uzanmışdı. Ancaq axırlarda hökumət yaramaz və bacarıqsız adamlar əlinə düşdü, idarə pozuldu, qüvvət əldən getdi. Nəhayət, hökumət Əməvilər əlindən çıxıb, Abbasilərin əlinə keçdi.

Abbasilərin zühuru. İkinci Mərvanın zamanında Əməvilər dövləti xeyli zəifləmişdi. Məmurular bildiklərini edirdilər. Mərvan üsyanları dəf etməklə məşğul idi. Bu haldan Əbu Müslüm Xorasani istifadə edib Əməvilərdən üz döndərənlərdən böyük bir üsyan firqəsi düzəltdi və hökumətin Abbasilər əlinə keçməsinə girişdi. Xəlayiqi İbrahim bin Məhəmməd əl-Abbasinin beyətinə dəvət

etdi. İbrahim Mərvan ilə olan davada qətl olundu. Əvəzində Kufədəki qardaşı Abdulla bin Məhəmmədə beyət edildi. Bu işə Abdulla Səffah adı ilə məşhurdur. Axırda Mərvanın ordusu pozuldu, özü Misirdə tutulub öldürüldü. Hicrətin 132-ci ilində xilafət Abbasilərin əlinə keçdi.

Abbasilər dövləti. Əməvilərdən sonra xilafət Həzrəti-Rəsulun əmisi Abbasın nəvələri əlinə keçdi. Ona görə onlara Abbasilər dövləti deyilir. Abbasilərdən 45 zat xəlifə olmuşdur. 37-si 132-dən 656-ya qədər İraqda, 17-si 649-dan 923-dək Misirdə hökumət sürmüşlərdir.

Əbulabbas Abdulla Səffah (hicrətin 132-ci ilindən 136-cıya qədər). Abbasilərin əvvəlinci xəlifəsi Abdulla Səffahdır. Abdullanın hakimiyyətə keçməsindən əməvilərə düşmən olanlar çox sevinçilər. Çünki əməvilərin zülmələri əvəzində həzrət-rəsulullahın əqrəbasından olan Abbasilərdən böyük şeylər gözləyirdilər. Lakin Abdulla dəxi zülmədə, qan tökməkdə əməvilərdən geri qalmadı. Ona görə də Səffaha – “qantökücü” ünvanını (adını) verdilər. Zamanında Ali-Rəsulun intiqamını almaq üçün bütün əməvilər və tərəfdarları qılıncdan keçirildi. Bircə Əbdürrəhman adlı bir cavan qaçıb qurtardı. Doxsan nəfər əməvi cəsədlərinin üstündə süfrə salıb xörək yedi. Ömər bin Əbdüləzizdən başqa, əməvi xəlifələrinin qəbirələrini açıdırıb sümüklerini yandırdı. Əvvəl Kufə şəhəri xilafət mərkəzi idi, sonra Ənbar şəhərini Haşimiyyə adlandıraraq paytaxt qərar verdi. Abdullanın qan tökməyi intiqam üzündən olmuşdur. Lakin cavanmərddliyi, lütfü, kərəmi həddən ziyadə idi. Üləməyə, məşayix və fəqərəyə ənam və ehsan verərdi. Xeyriyyə əsəri çoxdur. Dörd il səkkiz ay hökumət etdikdən sonra hicrətin 136-cı ilində 30 yaşında çiçəkdən vəfat etdi.

Əbu Cəfər Mənsur (hicrətin 136-cı ilindən 158-nə qədər). Mənsur, qardaşı Abdulladan sonra xilafətə keçdi. Məmləkətdə olan iğtişəşləri yatırırdı. Rum imperatoruna hər b elan etdi. İslam əsgəri Anadoluya yürüdü, qalib gəldi. Bağdad şəhərini bina etdirib paytaxt qərar verdi. Bağdadda mükəmməl məktəblər, mədrəsələr, məscidlər tikirdi. Ərəblərdən müəllimlər yetişdirmək üçün İstanbuldan,

natəvilərdən alimlər gətirdi, elmə, fənnə dair yunanca yazılan yüz-lərcə kitabları ərəbcəyə tərcümə etdirdi. Zamanında Bağdad şəhə-rində bir milyon nüfus, on minə qədər came var idi. Şərqdə islam mədəniyyəti Mənsurdan başlanır. Ancaq çox tündtəbiət idi. İstə-diyini edərdi. Əbu Müslüm Xorasanı kimi qəhrəmanı öldürdü. İmam Əzəm kimi böyük alimi qazılığını qəbul etmədiyinə görə tutdurub həbsxanada ömrünü tamam elədi. Əndəlus islam hökuməti bunun zamanında quruldu.

Mənsur Məkkə və Mədinə əhalisinə daima ənəm və ehsan ilə müavinət edirdi. Neçə mərtəbə həccə getmişdi. İyirmi iki il höku-mət sürdükdən sonra hicrətin 152-də 63 yaşında vəfat etdi.

Məhəmməd Mehdi (hicrətin 152-ci ilindən 169-na qədər). Mənsurdan sonra oğlu Məhəmməd Mehdi xəlifə oldu. Mehdi yum-şaq təbiətli, dindar və mərhəmətli bir adam idi. Taxta oturunca, həbsdəki dustaqları azad etdi. Məkkəni təmir edib genişlətdirdi. Zamanında dava az olub, əhali rahatlıqla yaşayırdı. Xorasan tərəf-lərində Həşimiyyə məzhəbi zahirə çıxdı, xeyli adamlar qəbul etdilər. Mehdi o məzhəbin bəlasını böyük himmət ilə dəf etdi. Oğlu Harun ər-Rəşidin sərkərdəliyi ilə iki dəfə Rum imperatoru üstünə əsgər göndərdi. Üsküdar qədər irəlilədi, rümləri vergi verməyə məcbur etdi. Hindistan sahillərinə dava gəmiləri (donanma) göndə-rib Abbasilər xilafətini tanıtdırdı. 12 il hakimiyyət sürdükdən sonra 169-da 43 yaşında vəfat etdi.

Musa Hadi (hicrətin 169-cu ilindən 170-nə qədər). Məhəmməd Mehdinin vəfatından sonra yerinə oğlu Musa Hadi keçdi. 14 ay hökumət sürdükdən sonra 170-də 25 yaşında vəfat etdi.

Harun ər-Rəşid (hicrətin 170-ci ilindən 193-nə qədər). Harun ər-Rəşid qardaşı Musa Hadinin yerinə xilafətə oturdu. Harunun dövrü Abbasilərin ən parlaq dövrüdür. Heç bir hökmdarın bu böyüklükdə məmləkəti və məmuresi olmamışdır. Harun İstanbul imperatorları ilə neçə dəfə dava etdisə, hamısında qalib gəldi. Onun zamanında elm, mərifət və sənət çox tərəqqi etdi. Xüsusən, heyət və riyaziyyat elmlərində ərəblər çox irəlilədilər. Fransa kralı Şarl-

mana hədiyyə etdiyi zəngli saat bütün avropalılara heyrət verdi. O vaxta qədər avropalılar zəngli saat görməmişdilər.

Harun nüfuzu Qafqaz dağlarından Bəhri-mühiti-ətəsiyə qədər yürüyürdü. Harun yalnız islamın yox, dünyanın böyük hökmdarla-rındandır. Harunun ancaq bərməkiləri tələf etməsindən razı qalmaq olmayır. Çünki bərməkilərin islam haqqında böyük xidmətləri olmuşdur. Şimali Afrikada Bəni-Əğləb hökuməti Harunun zamanında zühur etmişdir. Harun 23 il xəlifəlik etdikdən sonra şərqi səfər etdi. Xorasan qalasında Tus şəhərində 193-də 45 yaşında vəfat etdi.

Məhəmməd Əmin (hicrətin 193-cü ilindən 198-nə qədər). Harun ər-Rəşiddən sonra Məhəmməd Əmin xəlifə oldu. Harunun vəsiyyətinə görə, Əmin xəlifə, Məmun vəliəhd olmalı idi. Lakin aralarında vuruşma əmələ gəldi. Tahirin sərkərdəliyi ilə yürüyən əsgərlər tərəfindən Əmin məğlub və qətl olundu.

Məmun (hicrətin 198-ci ilindən 218-nə qədər). Məmun qardaşı Əmindən sonra xilafətə keçdi. Müşarileyh zamanında ən böyük alim və razillərindən olduğuna görə Bağdada bir çox üləma toplaşmışdı. Atası kimi böyük şəhərlərdə çoxlu məktəblər və məd-rəsələr bina etdirdi. Əlinə düşən yunan kitablarını ərəbcəyə tərcümə elətdirdi. Hətta bir dəfə davada rümlərə qalib gəldi. Dava xərcinə kitab aldı. Məmun siyasi işlərdən çox sarayına üləma və hükəma yığıb elmi işlər ilə məşğul olurdu. Məmunun himməti ilə hisfünhəhar dairəsi ölçüldü. Yer in yuvarlaq olduğu isbat edildi. Böyük Kiliyi təxmin ilə təyin olundu. Cəbr elmi ərəblər tərəfindən icad edildi. Məmunun maariflə məşğul olmasından əməvilər isti-fadə edib, ixtilal çıxarmağa başladılar. Abbasilər isə İmam Rzanın vəliəhd olmasından məmnun olmadılar. Arada həzrət zəhərləndi. Əməvilər ixtilal etdilərse də, əlbəəl basdırıldı.

Məmun dava etmək üçün Rum məmləkətinə getdikcə Tərsus şəhərində 217-də 48 yaşında vəfat etdi. 26 ildən ziyadə xəlifəlik etdi. Zamanında islam məmləkəti xeylidən-xeyli böyüdü. İslamın şövkəti son dərəcəyə yetişdi.

ABBASİLƏRİN SONU

Mötəsimbillah (hicrətin 218-ci ilindən 227-nə qədər). Mötəsimbillah qardaşı Məmundan sonra xilafət taxtına oturdu. Zamanında əsgərlər arasında itaətsizlik, nizamsızlıqlar başlandı. Onları yatırtmaq üçün Orta Asiyadan əlli min türk gətirdi, əsgəri firqə düzəltdi, adını əmiril-ümərə qoydu. Lakin bu iş yaxşı nəticə vermədi. Bunlar xəlifəyə itaət etmədilər. Büsbütün hökumət əmiril-üməranın əlinə keçdi, xəlifəlik ancaq quru addan ibarət oldu. Abbasilər dövləti münqəriz olmaq yoluna girdi. Mötəsimbillah Samerra şəhərini bina etdirdi. Zamanında bir növ bütərəstlikdən ibarət olan Babək məzhəbi zühura gəldi. Bir gün Dəclədə səyahət etdiyi halda 227-də 48 yaşında vəfat etdi. 9 il xəlifəlik etmişdir. Mötəsim 8 şəhər almış, Abbasi xilafəsinin 8-cisi olmuş, 8 oğlu, 8 qızı doğulmuş, xəlifəlik müddəti neçə 8-lərə təsadüf etdiyindən ərəblər ona "Müsəmmən" ləqəbini vermişlərdi.

Vasiqbillah (hicrətin 227-ci ilindən 232-sinə qədər). Vasiqbillah atası Mötəsimbillahın yerində xəlifə oldu. Lakin bunun və bundan sonrakı xəlifələrin əllərində ixtiyar yox idi. Bütün qüvvət və nüfuz atasının türklərdən təşkil etdiyi əmiril-üməralar əlində idi. Xilafəliyin quru adı qalmışdı. Əmiril-üməraların özünə məxsus tac və taxtları var idi. Əsgərlərdən bəziləri əmiril-ümərə olmaq iddiasına düşdükdə aralarında dava baş verirdi. Bu qarışıqlıq sayəsində bütün Suriya və İraq cəhətlərindən əlavə, sair yerlər dəxi təvayifi-müluk deyilən xırda hökumətlər əlinə keçdi. Şam və Məkkə tərəflərində fitnə zühur etdisə də, basdırıldı. Nəhayət, beş il doqquz ay xəlifəlik etdikdən sonra 232-də 32 yaşında vəfat etdi.

Mütəvəkkil Əliullah Cəfər (hicrətin 232-ci ilindən 247-yə qədər). Mütəvəkkil Əliullah fasiqlik və Ali-Rəsula düşmənliliyi ilə məşhurdur. Həzrəti-Hüseynin məzarını yıxdı, zəvvarı ziyarətdən mən etdi. Zamanında Qafqaziyada Tiflis şəhəri fəth edildi. 15 il xəlifəlik etdikdən sonra 247-də 40 yaşında vəfat etdi.

Müntəsirbillah Məhəmməd (hicrətin 247-ci ilindən 248-ə qədər). Müntəsirbillah atası Mütəvəkkil Əliullahdan sonra xəlifə oldu. Zamanında zikrə layiq vüquat olmamışdır. Altı ay xəlifəlik etdikdən sonra 248-də 24 yaşında vəfat etdi.

Müstəinbillah Əhməd (hicrətin 247-ci ilindən 252-yə qədər). Müstəinbillah qardaşı oğlu Müntəsirdən sonra hökumət taxtına oturdu. Üç il doqquz ay xəlifəlik etdikdən sonra əhali Mötəəzzbillaha bəyət etdi. Müstəin dəxi xəlifəliyi buraxmağa və özü də ona bəyət etməyə məcbur oldu. Müstəin mərifətli, əxlaqlı bir hökmdar idi, ədib və şair idi.

Mötəəzzbillah Məhəmməd (hicrətin 252-ci ilindən 255-nə qədər). Mötəəzzbillah Məhəmməd Müstəinin yerində xəlifə oldu. İbtidada çox mərhəmətli, əxlaqlı olsa da, sonra əxlaq pozulub, zövqü səfayə aludə oldu. O səbəblə hökumət işlərini anası idarə edirdi. Gözəlcə təbiəti-şəriyyəsi var idi. Üç il xəlifəlik etdikdən sonra 255-də 23 yaşında əmiril-üməralar tərəfindən düşürülüb qətl edildi.

Möhtədimbillah Məhəmməd (hicrətin 255-ci ilindən 256-ya qədər). Möhtədimbillah əmisi oğlu Mötəəzzbillahın qətlindən sonra xilafətə oturdu. Dindar və adil olduğuna görə əmiril-üməranın rəyinə müvafiq hərəkət etmədi. Aralarında dava əmələ gəldi. Davada yaralanıb əsir düşdü. 256-da 38 yaşında qətl olundu. 17 oğlu, 6 qızı qaldı.

Mötəmid Əliullah Əhməd (hicrətin 256-cı ilindən 279-nə qədər). Mötəmid Əliullah əmisi oğlu Möhtədimbillahdan sonra xilafət taxtına cülus etdi. Mötəmid çox tənbel və həvəpərəst bir adam idi. Ona görə hökumət işlərini qardaşı Müvəffəqbillaha həvalə etdi. Zamanında Misir qitəsi Bəni-Tulunun, Türküstan və Xorasan tərəfləri Ali-Samanın əlinə keçdi. Bəsrədə Qəramitə zühura gəldi. Vəliəhdi Müvəffəqbillah vəfat etdi. Bu surətdə 23 il hakimiyyət sürdükdən sonra 279-da 50 yaşında vəfat etdi.

Mötəzidbillah Əhməd (hicrətin 279-cu ilindən 289-nə qədər). Mötəzidbillah əmisi Mötəmidin yerinə xilafətə keçdi. Çox bacarıqlı bir zat idi, məmləkətdəki iğtişası tezlikcə yatırdı. Pozulmuş idarələri düzəltdi. Boş qalmış dövlət xəzinəsini doldurdu. Maliyyə işlərini islah etdi. Ali-Samanı aradan qaldırdı. Qəramitənin öhdəsindən gəldi. Bu hərə-mərcəliyi çox böyük qüvvət və şiddət ilə dəf etdi. Özünü əmiril-üməralara xəlifə tanıtdırdı. Bu şiddətinə görə ona "İkinci Şəffah" ləqəbini verdilər. Ali-Rəsula və mənəblərinə çox hörmət və himayət edərdi. Kəbeyi-müəzzəməni təmir etdirdi.

Son dərəcədə adil, maarifpərvər və müqtədir şair idi. 9 il 9 ay yarım hökumət sürdükdən sonra xəstə olduğuna görə 289-da öz ixtiyarı ilə hökuməti oğlu Mükəfəbillaha təslim etdi.

Mükəfəbillah Əli (hicrətin 289-cu ilindən 295-nə qədər). Mükəfəbillah atası Mötəzid kimi tədbirli, ədalətli bir hökmdar idi. Mötəmidin zamanında Misirə təsəllüt tapan Bəni-Tulun sülaləsini məhv etdi. Misiri və Şamı Abbasilər dövlətinə ilhaq etdi. Qəramitə və Mülahideyi-İsmailiyyəni pərişan etdi. Bunların üstünə göndərilən əsgərlər həddən artıq qənimət mallar gətirdilər. Altı il yeddi ay hakimiyyət sürdükdən sonra 295-də 33 yaşında vəfat etdi.

Müqtədirbillah Cəfər (hicrətin 295-ci ilindən 320-yə qədər). Müqtədirbillah qardaşı Mükəfəbillahın yerinə keçdi. Müqtədir on üç yaşlı uşaq olduğuna görə hökumət işlərini anası idarə etdi. Lakin sinni-rüşdə yetişdikdə də bacarıq göstərmədi. Qəramitə Hicazə müsəllet oldu. Məğribdə Fatimilər dövləti vücuda gəldi. İran və Cəzirə cəhətləri itaətdən çıxdılar. Bağdadda ixtilaf törədi. İki dəfə xətdindən düşürüldü. Yerinə Razibillah və Qahirbillahı keçirtməyə də, axırda yenə Müqtədərə beyət etdilər. Müqtədir 24 il 11 ay xəlifəlik etdikdən sonra xilafətdən əl çəkdi. Bağdaddan çıxdı, axırda bir əsgər tərəfindən qətl olundu.

Qahirbillah Məhəmməd (hicrətin 320-ci ilindən 322-yə qədər). Qahirbillah qardaşı Müqtədirbillahın yerinə keçdi. Bu şəxs çox zalım və qantökücü bir adam idi. Nahaq yerə öldürdüyü adamların arasında ögey anası da var idi. İki il qədər xəlifəlik etdikdən sonra 322-də xilafəti Razibillaha təslim etdi. Daha 12 il yaşayıb 52 yaşında vəfat etdi.

Razibillah Məhəmməd (hicrətin 322-ci ilindən 329-na qədər). Razibillah 322-də əmisi Qahirbillahın yerinə keçdi. Zamanında Abbasilər dövləti çox zəiflədi. Romağılar şimal tərəfdən hücum edib müsəlmanların xeyli yerlərini zəbt etdilər. Valilərdən bəziləri istiqlal elan etməyə başladılar. Əmiril-üməralar hökumət işlərini daha da qarışdırdılar. Əmiril-üməralıq irsi keçmək üçün Razibillah fərman sadir etdirdi. Razibillah yeddi il hökumət sürdükdən sonra 329-da 32 yaşında istisna azarından vəfat etdi.

Müqtəfəbillah İbrahim (hicrətin 329-cu ilindən 333-nə qədər). Müqtəfəbillah qardaşı Razibillahın yerinə keçdi. Zamanında qayət şiddətli aclıq oldu. Əmiril-üməraların arasında çəkişmə əmələ gəldi. Müqtəfinin hökuməti ancaq bu çəkişmələri yatırmaq ilə ötdü. Dörd il hakimiyyət sürdükdən sonra 333-də xəlifəliyi Müstəfəbillaha təslim etdi. Daha 24 il yaşayıb 357-də vəfat etdi.

Müstəfəbillah Abdulla (hicrətin 333-cü ilindən 334-nə qədər). Müstəfəbillah 333-də əmisi oğlu Müqtəfəbillahın yerinə xilafətə keçdi. Zamanında Ali-Beyadan Müəzzid Əhməd tərəfdarları ilə Bağdada girdi. Güc ilə əmiril-üməra oldu. Xəlifənin rüsxətinə Ali-Beyanın adlarını pullara zərb etdilər. O gündən etibarən əmiril-üməralıq yüz il qədər Ali-Beya əlində qaldı. Abbasi xəlifələri nüfuz və qüvvədən düşdü. Yalnız adları qaldı. Məmləkəti əmiril-üməralar idarə etdilər. Xütbələrdə də onların adları oxundu.

Müstəfəbillah bu surətlə bir il yarım ay xəlifəlik etdikdən sonra 334-də 46 yaşında vəfat etdi.

Mətibillah Fəzl (hicrətin 334-cü ilindən 363-nə qədər). Mətibillah 334-də əmisi oğlu Müstəfəfinin yerinə xəlifə oldu. Məti şair və çox yumşaq təbiət idi. Zamanında Ali-Beya nüfuzlarını daha bir qat artırdılar. Müəzziddövlə Əhməd vəfat etdi, yerinə İzziddövlə əmiril-üməra oldu. Rumlar İslam məmləkətindən xeyli yer zəbt etdilər, müsəlmanlara çoxlu zərər verdilər. Anadoludakı Diyarbəkər və Suriyaya qədər yürüdülər. Məti isə müqabilədən və məmləkəti saxlamaqdan aciz qaldı. Lakin Qəramitədən həcəril-əsvədi alıb yerinə qoydu. 29 il beş ay hökumət sürdükdən sonra fəlc illətinə mübtəla oldu. 363-də xilafəti oğlu Taibillaha təslim etdi. 364-də 63 yaşında vəfat etdi.

Taibillah Əbdülkərim (hicrətin 363-cü ilindən 381-nə qədər). Taibillah 363-də atasının yerinə keçdi. Hökumət və məmləkətin idarələri və işlərin nəzarəti Ali-Beyadan İzziddövlənin əlində idi. Xəlifə olunca İzziddövlə və Bəhaüddövlə ilə xeyli çəkişdi. Nəhayət, 18 il xəlifəlik etdikdən sonra Bəhaüddövlənin gücü ilə düşürülüb, xilafət əmisi oğlu Qadirbillaha verildi. Daha on iki il yaşayıb 339-da vəfat etdi.

Qadirbillah Əhməd (hicrətin 381-ci ilindən 422-yə qədər). Qadirbillah 381-də əmisi oğlu Tainin yerində xəlifə oldu. Atası İshaq isə xəlifəlik etməmişdir. Sultan Mahmud Qəznəvinin bütün müddəti-səltənəti xəlifəlik elədi. Zamanında əmiril-üməralıq çəkişməsindən başqa bir şey olmadı. 41 il 8 ay hökumət sürdükdən sonra 422-də 86 yaşında vəfat etdi. Abbasi xəlifələri arasında bundan çox yaşayan olmamışdır.

Qaim Biəmrullah Abdulla (hicrətin 422-ci ilindən 467-yə qədər). Qaim Biəmrullah atası Qadirbillahın yerinə keçdi. Zamanında fatimilərdən Müstənsirbillah Bağdadı və bütün İraqi-Ərəbi zəbt elədi. Xütbəni öz adına oxutdurdu. Qaim Biəmrullah qaçıb səlcuqilərdən türk hökmdarı Toğrul bəyə pənah apardı. Bir ildən sonra Toğrul bəyin imdadı ilə Bağdadı geri aldı. Əmiril-üməralıq Ali-Beya əlindən çıxıb səlcuqilər əlində qaldı. Qaim 44 il yarım hökumət sürdükdən sonra 467-də 76 yaşında vəfat etdi.

Müqtədi Biəmrullah Abdulla (hicrətin 467-ci ilindən 487-yə qədər). Müqtədi Biəmrullah 19 yaşında babası Qadirbillahdan sonra Məlik Şah Səlcuqinin səyi ilə xilafətə keçdi. Məlik şahın vəziri Nizamilmülkün himməti ilə Bağdadda elm və maarif çox tərəqqi elədi. Tarixlərin ən səhihi olan "Tarixi-Cəlali" icad olundu. Müqtədi Biəmrullah ədalətli, ağıllı və bacarıqlı bir hökmdar idi. Xütbədən əmiril-üməralıq adını çıxartdı, yalnız xəlifə adına oxutdurdu. Zamanında İslam məmləkəti xeyli qüvvət və şövkət qazandı. 19 il 5 ay xilafət etdikdən sonra 487-də 38 yaşında faciəvi vəfat etdi.

Müstəhzirbillah Əhməd (hicrətin 487-ci ilindən 512-yə qədər). Müstəhzirbillah 487-də atası Müqtədinin yerində xəlifə oldu. Müstəhzir ədalətli, cəsarətli, elmə hörmət edən bir şəxs idi. Zamanında Bərküyarıq Səlcuqi çox nüfuz qazanmışdı. Əhli-səlib (xaçpərəstlər) İslam məmləkətinə hücum etdilər. Rəha, Antakiya və Qüdsi-şərifə aldılar. İmam Qəzzali onun zamanında yetişmişdir. 25 il hökumət sürdükdən sonra 512-də 44 yaşında vəfat etdi.

Müstərşidbillah Fəzl (hicrətin 512-ci ilindən 529-na qədər). Müstərşidbillah 512-də atası Müstəhzirin yerinə keçdi. Zamanında məmləkət nizamsızlıq içində boğulurdu. Sultan Məsud Səlcuqi dava elan elədi, qələbə çaldı. Müstərşid onlara əsir düşdü. 529-da əsir ikən 43 yaşında qətl olundu. 17 il 2 ay xəlifəlik eləmişdir.

Rəşidbillah Mənsur (hicrətin 529-cu ilindən 530-a qədər). Rəşidbillah 529-da atası Müstərşidbillahın yerində hökmdar oldu. Səlcuqilərə dava elan etdi. Sultan Məsud Səlcuqi güclü əsgər ilə Bağdadı əlli gün mühasirə edib ala bilmədi, geri qayıtdı. Aradan çox keçmədi, təkrarən gedib Bağdadı zəbt elədi. Rəşidbillah əvvəl Mosul şəhərinə, sonra İsfahan şəhərinə qaçdı. 532-də 43 yaşında İsfahanda qətl olundu. Bir il 11 gün xəlifəlik etmişdir.

Müqtəfi Laəmrullah Məhəmməd (hicrətin 530-cu ilindən 555-ə qədər). Müqtəfi Laəmrullah 530-da qardaşı oğlu Rəşidbillahın yerinə keçdi. Müqtəfi əxlaqlı, cəsarətli, tədbirli, məmləkət işlərində mahir və maarifpərvər bir hökmdar idi. Zamanında neçə davalar oldusa da, hamısında qalib gəldi. Hökumətin mülki və əsgəri işlərini nizama saldı. Əmiril-üməralar əlindəki nüfuz və qüvvəti bir qədər yüngülləşdirdi. İnciraza üz tutan Abbasilər dövləti bir qədər canlanmağa başladı. Nə çarə, ömrü vəfa etmədi, 25 il xəlifəlik etdikdən sonra 555-də 66 yaşında vəfat etdi.

Müstəncidbillah Yusif (hicrətin 555-ci ilindən 566-ya qədər). Müstəncidbillah 555-də atası Müqtəfinin yerinə keçdi. Müstəncid rəiyyətpərvər, şücaətli, ədalətli bir zat idi. Zamanında məmləkətin bir çox yerlərində ixtilal və fitnələr oldu. Bir müddət qardaşı ilə çekişdi. Suriya tərəfində böyük zəlzələ emələ gəldi, çoxlu zərər verdi. O səbəblər ilə əhali onun zamanında rahatlıq görmədi. 11 il hakimiyyət sürdükdən sonra 566-da 48 yaşında vəfat etdi.

Müstəzi Binurullah Həsən (hicrətin 566-ci ilindən 575-nə qədər). Müstəzi 566-da atası Müstəncidin yerində xəlifə oldu. Məmləkətin içindəki ixtilalları yatırtmağa, asiləri itaət etdirməyə çox çalışdı. Hökumət qüvvət və nüfuzunu bir qədər saxlamağa müvəffəq olsa da aclıq, taun, vəba kimi xəstəliklər emələ gəlib, əhalinin rahatlığını pozdu. Zamanında Afrikanın şimalında və Suriyada hakimiyyət edən Fatimilər dövləti Səlahəddin Əyyubi tərəfindən münqəriz edildi. Əndəlusdan başqa İslam məmləkətlərinin hamısında Müstəzi xəlifə tanınıb xütbəni onun adına oxudular. Doqquz ildən ziyadə hökumət sürüb 575-də 39 yaşında vəfat etdi.

Nasirəddinbillah Əhməd (hicrətin 575-ci ilindən 622-yə qədər). Nasirəddinbillah 575-də atası Müstəzinin yerinə keçdi. Zamanında Əndəlus hökuməti və Fatimilər dövləti münqəriz oldu.

ğuna görə Abbasilər üçün istifadə etməli zaman idi. Lakin Nasirəddinbillah istifadə edə bilmədi. Orta Asiyada təşkil olunan Böyük Xarəzmşahlar hökuməti Çingiz xanı bərhad etdilər. Bunun da Abbasilər dövlətini inqirazdan qurtarmağa fəidəsi olmadı. Alim və fəzil bir şəxs olduğuna görə hədis elmi ilə məşğul oldu. "Ruhul-arifin" adında bir kitab yazdı. 47 il xəlifəlik etdikdən sonra 622-də 69 yaşında vəfat etdi.

Zahir Biamrullah Məhəmməd (hicrətin 622-ci ilindən 623-nə qədər). Zahir Biamrullah atası Nasirəddinbillahın vəfatından sonra xilafətə keçdi. Zamanında Çingiz xan əsgəri vuruşub, çoxlu müsəlman qanı töküldü. Özü adil, mərhəmətli bir hökmdar idi. Dəclə nəhri üstündə bir körpü yapdırdı. 9 ay yarım xəlifəlik etdikdən sonra 623-də 52 yaşında vəfat etdi.

Müstənsirbillah Mənsur (hicrətin 623-cü ilindən 640-a qədər). Müstənsirbillah 623-də Zahir Biamrullah yerinə xilafət təxtinə oturdu. Nizamdan düşmüş dövlət idarələrini bir növ islah etdi. Moğollar ilə bir dəfə vuruşdu. Bağdadda "Mədrəseyi-Müstənsiriyyə"ni bina etdirdi. Ədalət və mərhəmətli rəftarından təbəəsi məmnun oldu. Kitab mütaləəsini fəvqəladə sevərdi. 16 il 11 ay xəlifəlik etdikdən sonra 640-da 51 yaşında vəfat etdi.

Müstəsimbillah Abdulla (hicrətin 640-cı ilindən 656-ya qədər). Müstəsim Abbasi xəlifələrinin axırıncısıdır. Abbasilərin böyük düşməni olan Müvidəddin bin Əlqəmi onun vəziri idi. Bu şəxs həmişə xilafəti abbasilərdən alıb ələvilərə verməyə çalışırdı. Hülakü xan ilə müharibə etdi, Bağdad üstünə yürülməyinə səbəb oldu. Vuruşdular, xəlifə məğlub oldu. Axırda İbn Əlqəmi yalandan dedi ki, Hülakü xan bizim ilə müsalihə etdi. Müstəsim bunun sözüne aldı. Bağdadın böyükkləri ilə Hülakünün istiqbalına çıxdı. Hülakü onların hamısını öldürtdü. Tatar əsgəri Bağdada girdi. Bütün binalarını yıxdı, kitabxanalarını yandırdı. Minlərlə günahsız müsəlmanları qılıncdan keçirdi. Hülakünün Bağdadda olan bu təsəllütü-mədəniyyətə vurduğu zərəri həddən ziyadədir. Müstəsim qətl olunmaqla Bağdadda Abbasilər dövləti münqəriz oldu. Fəqət, bir müddətdən sonra Misirdə yenə bir dövlət düzəldilər.

Müstəsim 15 il 8 ay hakimiyyət sürdü. Vəfatında 47 yaşında idi.

Nö	Adları	Cüls tarixləri	Xilafət müddətləri	Yaşları
1.	Abdulla Səffah	132	4 il 8 ay	30
2.	Əbu Cəfər Mənsur	136	22	63
3.	Məhəmməd Mehdi	158	12	33
4.	Musa Hadi	169	1 il 2 ay	25
5.	Harun er-Rəşid	170	23	45
6.	Məhəmməd Əmin	193	5	28
7.	Məmun	198	26	48
8.	Motəsimbillah Məhəmməd	218	9	48
9.	Vasiqbillah Harun	227	5 il 9 ay	32
10.	Mütəvəkkil Əliullah Cəfər	232	15	40
11.	Müntəzirbillah Məhəmməd	247	6 ay	24
12.	Müstəinbillah Əhməd	248	3 il 9 ay	31
13.	Mötəozzbillah Məhəmməd	252	3 il	23
14.	Möhtədirbillah Məhəmməd	255	11 ay	38
15.	Mötəmid Əliullah Əhməd	256	23	50
16.	Mötəzidbillah Əhməd	279	9 il 9 ay yarım	35
17.	Müktəfəbillah Əli	289	6 il 7 ay	33
18.	Müqtədirbillah Cəfər	295	24 il 11 ay	32
19.	Qahirbillah Məhəmməd	320	9 il	52
20.	Razibillah Məhəmməd	322	6 il 10 ay	32
21.	Müqtəfəbillah İbrahim	329	4	55
22.	Müstəfəbillah Abdulla	333	1 il yarım	46
23.	Mətibillah Fəzl	334	29 il 5 ay	63
24.	Taibillah Əbdülkərim	363	18	—
25.	Qadirbillah Əhməd	381	41 il 8 ay	86
26.	Qaim Biamrullah Abdulla	422	44 il yarım	76
27.	Müqtədi Biamrullah Abdulla	467	19 il 5 ay	38
28.	Müstəzirbillah Əhməd	487	25	44
29.	Müstəşidbillah Fəzl	512	17 il 2 ay	43
30.	Rəşidbillah Mənsur	529	1 il 11 gün	43
31.	Müqtəfi Mənsur	530	25	66
32.	Müstəncidbillah Yusif	555	11	48
33.	Müstəzi Bimurullah Həsən	566	9	39
34.	Nasirəddinbillah Əhməd	575	47	69
35.	Zahir Biamrullah Məhəmməd	622	9 ay yarım	52
36.	Müstənsirbillah Mənsur	623	16 il 11 ay	51
37.	Müstəsimbillah Abdulla	640	15 il 8 ay	47

ABBASİLƏRİN MİSİR ŞÖBƏSİ

Hülakü xan Bağdadı aldıqda Müstəsimin qardaşı Müstənsirbillah Əhməd həbsdən qaçdı. Misirə getdi. O vaxtlar Misirdə və Şamda qulamani-ətrakdan Zahir Bibrəs hökumət sürürdü. Zahir Bibrəs şəhərin böyükləri ilə birləşdi. Müstənsiri 669-da xəlifə elan etdi. Bundan sonra daha 16 zat xəlifəlik etdilər. Lakin elə nüfuzları olmadı. 923-də Türkiyə sultanlarından Yavuz Sultan Səlim xan həzrətləri Misiri fəth etdikdə Abbasilərin axıncısı olan Mütəvəkkil Əliullah Əbdüləzizi və ondan təhvil aldığı mübarək əmanətlər ilə İstanbula apardı. Xilafət isə Böyük Türkiyə sultanlarının öhdəsində qaldı. Bu Abbasilər 254 il xilafət etmişlər.

Misirdəki Abbasi xəlifələrinin adları bunlardır:

1) Müstənsirbillah Əhməd, 2) Hakim Biəmrullah Əhməd, 3) Müstəkfibillah Süleyman, 4) Vaiqbillah İbrahim, 5) İkinci hakim Biəmrullah Əhməd, 6) Mötəzid Biəmrullah Əbu Bəkr, 7) Mütəvəkkil Əliullah Məhəmməd, 8) Mötəsimbillah Zəkəriyyə, 9) Vaiqbillah Ömər, 10) Müstəinbillah Abbas, 11) Mötəzidbillah Davud, 12) Müstəkfibillah Əhməd, 13) Qaim Biəmrullah Həmzə, 14) Müstəncidbillah Yusif, 15) Mütəvəkkil Əliullah Məhəmməd, 16) Müstəmsəkbillah Yəqub, 17) Mütəvəkkil Əliullah Əbdüləziz.

Əndəlus (qərb) Əməviləri zühuru haqqında bir xülasə. Əndəlus (İspaniya) qitəsi əməvilərdən Əbdülməlikin və sonra Vəlid bin Əbdülməlikin zamanında 92-də Musa bin Nəsir və Tariq bin Ziyadın sərkərdəlikləri ilə fəth olunmuşdu. Vestqot krallığı aradan qaldırılmışdır.

Bu qitə müstəqil olmayıb Şamda hökumət sürən əməvilərin bir vilayəti hökmündə qalmışdı. Valilər tərəfindən idarə olunurdu.

132-də Şam Əməvilər dövləti münqəriz olduqda Əndəlusdakı əməvilər Əndəlus valiliyini müstəqim bir dövlət etmək fikrinə düşdülər.

O vaxtlarda Puatye davasında şəhid olunan Əbdürrəhman əl-Qafqının yerində valilik edən Yusif əl-Fəhri məmləkəti idarə edə bilmirdi. Əhali rahatsızlıq ilə yaşayırdılar. Ona görə abbasilərin əlindən qaçan Əbdürrəhman bir Müaviyəni Əndəlusa çağırırdılar və xəlifə təyin etdilər. O gündən etibarən İslam hökuməti biri şərqdə (Şamda), digəri qərbdə (Əndəlusda) olmaqla ikiye ayrıldı.

Əndəlus (qərb) Əməvilər dövləti. Əndəlusda 17 islam xəlifələri hicrətin 138-ci ilindən 422-ci ilinə qədər 294 il hökumət sürmüşdülər.

Əbdürrəhman bin Müaviyə (hicrətin 138-ci ilindən 171-nə qədər). Əbdürrəhman Əndəlusda xəlifə olduqda Əndəlus valisi Yusif əl-Fəhrinin üsyanını sakit, özünü tələf etdi. Abbasi xəlifəsi Mənsur tərəfindən Afrika valisi Müğisəddinin sərkərdəliyi ilə göndərilən əsgərləri geri qaytardı. Astori dağları ətrafındakı xaçpərəstlər krallığını zəbt etdi. Fransa kralı Pepinin, qərb imperatoru Şarlmanın ordusunu pərişan etdi. Fitnə və fəsadları büsbütün basdırdı. Hökumət idarələrini islah etdi. Xaricdən olan təcavüzləri rəf etmək üçün dənizdə dava gəmiləri (donanma), quruda istehkamlar vücuda gətirdi. Məmləkətini altı vilayətə böldü. Hər birini münqəzəm yollar ilə hökumət mərkəzi olan Qurtubə şəhərinə rəft etdi. Ziyarət və sinaət işlərinə tərəqqi verməyə girişdi. Quyular qazırdı, kanallar açdırdı, limanları təzələtdi, körpülər, mədrəsələr, kitabxanalar təsis etdi. Öz adına pul kəsdirib, xütbə oxutdurdu. Qurtubədə Camei-kəbir adında böyük və müzəyyən bir məscid tikdirdi, tikiliş üsulunca birinci dərəcədir. İndi ispaniyalılar tərəfindən kəlisəyə döndərilmiş və başına xaç taxılmışdır.

Əbdürrəhmanın zamanından İspaniya yarım cəzirəsi çox abad oldu. Tərtib etdiyi gəmilər Avropa sahillərinə hərəkət etdilər. Əcnəbi məmləkətlərin bazarlarını Əndəlus malları ilə doldurdular. Əbdürrəhmanın bir qüsuru var isə, o da Əndəlus hökuməti hökmü altındakı xaçpərəstləri imtiyazlı bir halda saxlaması və milləti-hakimə olan ərəblərə qarşıdır bitirməməsidir. Oradakı xaçpərəstlər öz ruhani rəislərinə tabe idilər, hökuməti tanımırdılar. Məlum bir miqdar vergidən başqa heç bir vergi verməyirdilər, əsgəri xidmətə girməyirdilər, hökumət dairələrinə müraciət etmirdilər, tam istiqlal ilə yaşayırdılar. İslam hökuməti təhtində belə rahat yaşayan xaçpərəstlər tədric ilə üsyana hazırlanırdılar. Axırda Əndəlus İslam hökumətinin münqəriz olmasına böyük səbəb oldular. Əgər Əbdürrəhman xaçpərəstlərə islam kimi yox, xaçpərəstlər kimi baxsaydı, Əndəlus müsəlmanları ispaniyalıların fəci qətli-ammlarına düşər olmazdı. Əbdürrəhman 33 il hakimiyyət sürdükdən sonra 171-də 60 yaşında vəfat etdi.

Hişam bin Əbdürrəhman (hicrətin 171-ci ilindən 180-ə qədər). Hişam 171-də atası Əbdürrəhmanın yerinə xəlifə oldu. Qardaşları Abdulla və Süleyman ixtilal çıxardılarsa da, əsgər qüvvəsi ilə ixtilallarını yatırdı. Fransa üstünə əsgər göndərdi, qalib gəlib çoxlu qənimət mallar ilə qayıtdılar.

Hişam məmləkətini islah etməyə və əhalini varlandırmağa ictihad etdi. Alim və fazil bir şəxs idi, məmləkətin elm və maarifinə xeyli tərəqqi verdi. Zamanında ərəb dili ümumi bir dil halına girdi. Xaçpərəstlər dəxi ərəbcə söyləsməyə başladılar, İncili ərəbcəyə tərcümə etdilər. 8 il hökumət sürdükdən sonra 180-də vəfat etdi.

Həkəm bin Hişam (hicrətin 180-ci ilindən 206-ya qədər). Həkəm 180-də atası Hişamdan sonra xilafətə keçdi. İbtidada gözəl işlər başlasa da, sonra əxlağı pozulub eys-ışrət, zövqü səfayə aludə oldu. Məmləkət ümüratını nəzərdən saldı. Ona görə qərb imperatoru Şarلمانın əsgəri İspaniya ilə Fransa arasındakı Pireney dağlarını aşdı, Əndəlusa hücum etməyə başladı. Həkəmin əmiləri Süleyman və Abdulla Şarلمانın hücumundan istifadə edib, ixtilal çıxartdılar. Həkəm isə Şarلمانın əsgərlərini məmləkətdən xaric etdi, əmilərinin üstünə əsgər göndərdi. Süleyman tələf oldu, Abdulla Fasa qaçdı. Şarلمان və Astori kralı İkinci Alfons ilə sülh elədi. Əndəlüslülərin bir qismi bundan narazılıq etməyə başladılar. Həkəm onlar ilə şiddətli müamələ etdi. Bir çoxunu məmləkətdən sürgün etdi. Sürgün olanlardan iyirmi min nəfər Fasa və Misirə getdilər. İskəndəriyyə və Krit cəzirəsini zəbt edib bir hökumət təşkil etdilər. Rəyasət Əbu Həfs adlı bir şəxsin öhdəsində idi. Krit cəzirəsindəki Qanadiya şəhəri bu sürgün edilən ərəblərin tərəfindən bina edilmişdir. Həkəm 26 il hökumət sürdükdən sonra 206-da vəfat etdi.

İkinci Əbdürrəhman bin Həkəm (hicrətin 206-cı ilindən 237-yə qədər). İkinci Əbdürrəhman 206-da atası Həkəmin yerində xəlifə oldu. İllərdən bəri məmləkətdə iğtişaş çıxaran Abdullanı (atasının əmisini) dəf, Astori kralını məğlub etdi. Əndəlusa hücumu başlayan Fransa kralı Luinin əsgərini pərişan etdi.

Bu arada normanlar dənizdən Əndəlusa təcavüz etməyə başladılar. Əbdürrəhman gəmi tərtib etdirib təcavüzlərinin qabağını

aldı. Xariciləri müntəzəm yollar ilə mərkəzə rəbt etdi. Əbdürrəhman Əndəlusun böyük hökmdarlarından, elm və mərifət sahibi bir şəxs idi. Harada məşhur alim və filosof (hikmət sahibi) olsaydı, sarayına dəvət edərdi. Saray alim və filosoflar ilə dolu idi. Zamanında elm və maarif, İslam mədəniyyəti fəvqələdə tərəqqi etdi. 31 il hökumət sürdükdən sonra 247-də 62 yaşında vəfat etdi.

Məhəmməd bin Əbdürrəhman (hicrətin 237-ci ilindən 272-yə qədər). Məhəmmədin xilafəti zamanında məmləkətin fəlakəti artmışdı. Aclıq, zəlzələ, vəba kimi azarlar biri-birinin dalınca zühura gəldi. Bunlardan əlavə, xaçpərəst hökumətləri birləşib Təlitle şəhərini zəbt, Lissabonu mühasirə etdilər. Bəzi vilayətlərin valiləri dəxi öz hökumətlərinə xəyanət edib, düşməne kömək elədilər. Xüsusən, Ömər bin Hifəs adlı bir sərdar var qüvvəsiylə düşmənlərə qoşuldu. İslam hökumətinin böyük fəlakətlərinə səbəb oldu. Ancaq Məhəmməd qeyrətli və iqtidarlı bir hökmdar olduğuna görə bu müşkülətin hamısını rəf etdi. Oğlu Mendezin sərkərdəliyi ilə göndərdiyi əsgər düşmənləri məğlub etdi. Düşmənlər tərəfindən zəbt olunan yerlərin çoxu geri alındı. Ömər bin Hifəs isə öldürüldü. Nəhayət, 24 il hakimiyyət sürdükdən sonra 272-də 65 yaşında vəfat etdi.

Mendez bin Məhəmməd (hicrətin 272-ci ilindən 275-nə qədər). Mendez 272-də Məhəmmədin yerinə təxtə oturdu. Cəsarəti və qəhrəmanlığı ilə məşhur idi. Xəlifə olunca məmləkətdəki ixtilalları aradan qaldırmağa girişdi. Əsgərlərə sərdarlıq etməyi öz öhdəsinə aldı. Üsyanı üçün öldürən Ömər bin Hifəsin oğlu Qalib dəxi atası kimi ixtilal törətdi. Afrikadan gətirdiyi bərbərilər, xaçpərəstlər və yəhudilərdən mürəkkəb əsgər ilə Təlitle şəhərini zəbt elədi. Mendez özü əsgər gətirib Təlitleni mühasirəyə saldı. Tam qalib gələcək zamanda şəhid edildi. Hökmdar və sərdarın şəhadəti İslam əsgərinin pozulmasına səbəb oldu. Üç il hökmdarlıq etmişdi.

Birinci Abdulla bin Məhəmməd (hicrətin 275-ci ilindən 300-nə qədər). Abdulla qardaşı Mendezin yerinə hökmdar oldu. Zamanında məmləkətin müxtəlif yerlərində ixtilal və üsyan zühura gəldi.

Halib bin Hifəs isə Təlitleyə girib yerini möhkəmləşdirdi. Valilər üsyan edib istiqlal iddiasına düşdülər. Qalib ilə Astori kralının

arası pozuldu. Abdulla əsgər göndərib əsgərlərini pərişan elədi. 25 il xəlifəlik etdikdən sonra 300-cü ildə vəfat etdi.

Üçüncü Əbdürrəhman bin Məhəmməd (hicrətin 300-cü ilindən 350-yə qədər). Üçüncü Əbdürrəhman 300-cü ildə xilafət xətinə oturdu. Bunun zamanında Şərqdə hökumət sürən Abbasilər dövləti çox zəifləmişdi, ona görə Əbdürrəhməna “əmiril-möminin” ləqəbi verildi. Təlitlədə 45 ildən bəri müstəqil hökumət sürən Bəni-Hifəs Əndəlus məmləkətini bölmək qəsdinə düşdü. Lakin Üçüncü Əbdürrəhman əsgər göndərib onları məğlub və pərişan elədi, istiqlallarını məhv etdi. Astori kralı Əbdürrəhməna hər b elan etdisə də, məğlub oldu. Səmurə adlı məşhur qalanı təslim etməyə məcbur oldu. Əbdürrəhman bütün baş qaldıran xaçpərəst hökumətlərini məğlub və fitnələrini sakit elədi.

Üçüncü Əbdürrəhman, bir tərəfdən xırda hökumətlər ilə dava edib fitnələrini yatırımağa məşğul idi, o biri tərəfdən də, məmləkətin tərəqqi və abadlığına girişdi. Bunun zamanında İspaniya qitəsi yer üzünün ən varlı, ən məmur bir məmləkəti oldu. Dövlətin ümuri-maliyyəsi islah edildi. Sinaət, ticarət və ziraət fəvqəladə tərəqqi etdi. Elm və maarif çoxaldı. Əndəlusun malları əcnəbi məmləkət bazarlarında ən mötəbər mallardan sayılırdı və ağır qiymətlərə satılırdı. Əndəlusun müxtəlif şəhərlərində elmi və fənni cəmiyyətlər açıldı. Xüsusən Qurtubə şəhərindəki fənn əncümənlərinə dünyanın hər tərəfindən alimlər gəlib aylar ilə mübahisə və müzakirədə olurdular.

Üçüncü Əbdürrəhmanın zamanında Qurtubədə bir tibbiyyə mədrəsəsi təsis olundu. Avropada ilk dəfə açılan tibbiyyə mədrəsəsi budur. Bu mədrəsəyə Avropadan xaçpərəstlərin övladları gəlib ərəbcə oxuyurdular. Təhsillərini ikmal etdikdən sonra Avropa hökmdarlarının neçəsi və xaçpərəstlərin böyükkləri məmləkətlərinə qayıdıb xaçpərəstlərə təlim edirdilər. Hər il Qurtubə şəhərinə görüşə gəlib, müsəlmanlardan gördükləri hörmət və iltifata heyran qalırdılar. Yalnız Qurtubə şəhərindəki kitabxanada altı yüz min cild kitab var idi. Bu məmləkətin sair şəhərlərində dəxi yetmişə qədər kitabxanalar var idi. Üçüncü Əbdürrəhman Qurtubə yanında bina etdiyi “Mədəniyyətiz-Zəhra” imarəti sənət və ziynətə dünyanın ən gözəl və məşhur binalarından birisidir. 50 il hökumət sürdükdən sonra 350-də 72 yaşında vəfat etdi.

İkinci Həkəm bin Əbdürrəhman (hicrətin 350-ci ilindən 365-nə qədər). İkinci Həkəm 350-də atası Əbdürrəhmanın yerinə keçdi. Bunun zamanı Əndəlusun ən parlaq, ən məmur zamanıdır. Özü gözəl əxlaqlı, alim və fazil bir şəxs olduğuna görə Əndəlusda çoxlu alimlər, fazillər, ədiblər və şairlər yetişdi. Həndəsə, hesab, şeir və kitabətdə kişilər dərəcədə böyük şöhrət qazanan xanımlar meydana çıxdı. Həkəm təhriri-nüfuz üsulunu məmləkətdə vəz etdi. Bir neçə böyük nəhrləri cədvəllər vasitəsilə bir-birinə yol elədi. Susuz bir yeri suvarmaq üçün məxsusi cədvəllər və arxlar qazıtırdı. Cəbellüttariqdən Pireney dağlarına qədər olan yerlərin mədənlərini çıxartdı. Əhali həddən artıq varlandı. Lakin əhalinin varlandıqca əxlaqlı pozuldu. İsraf və səfahət yolları açılmağa başladı. Şərab içməyə tutuldular. Bu işlərin qabağını almaq üçün Həkəm Əndəlusdakı üzüm bağlarının hamısını yandırsa da o qədər təsir bağışlamadı. Bu əxlaqsızlıqların çoxalması Əndəlus hökumətinin inqirazına yol açdı. Həkəmin zamanında bircə Lion krallığı ilə dava olundu. Xaçpərəstlərin arasında çəkişmə törəyib Həkəmdən kömək istədilsə də, Həkəm işlərinə qarışmadı. Həkəmin zamanı Əndəlusun ən parlaq zamanı olsa da, inqirazi-müqəddiməsi də onun zamanında başlandı. 15 il hökumət sürdükdən sonra 365-də 63 yaşında vəfat etdi.

İkinci Hişam bin Həkəm (hicrətin 366-cı ilindən 403-ə qədər). İkinci Hişam 366-da atası Həkəmin yerində xəlifə oldu. 11 yaşlı uşaq olduğuna görə anası Səbihə ona vəsiyə təyin edilib, məmləkəti idarə etməyə başladı. Səbihə elmi, mərifətli bir xanım idi. Məmləkəti çox yaxşı idarə etdi. İş başına bacarıqlı adamlar təyin eylədi. Bundan əlavə Hişamın Məhəmməd Mənsur adında müqəddir və mahir bir vəziri var idi. Bunların sayəsində müttəfiq xaçpərəst hökumətləri ilə əlli dəfədən ziyadə dava edildi, hamısında qələbə çalındı. Zəbt olunan yerlər geri alındı. Nəhayət, Hişamın vəziri Mənsur və Mənsurun oğlu Əbdülməlik, bunların dalınca Səbihə vəfat etdilər. Hişam dəxi 404-cü il ittilalının birində qətl olundu.

Məhəmməd bin Əbdülcabbar və Süleyman bin Həkəm. Üçüncü Əbdürrəhmanın nəvəsi Məhəmməd bin Əbdülcabbar 391-də Hişamın yerinə keçdi. Bir müddətdən sonra Təlitlə tərəfindəki əhali Məhəmmədin qardaşı oğlu Süleymana bəyət etdilər. Uzun müddət bunlar arasında qanlı davalar oldu. Hər ikisi tərəfdarları olan xaç-

pərəst hökumətlərindən kömək istədilər. Əndəlus İslam hökuməti kimi böyük bir dövlətin məhv olmasını dörd göz ilə gözləyən xaçpərəst hökumətləri onlara kömək verdilər. Davalarını daha da şiddətləndirdilər. Nəhayət, Məhəmməd bin Əbdülcabbar qətl olundu. Süleyman bin Həkəm hökumətə malik oldu. Əndəlus məmləkətini üçə böldü. Hökumətə sadıq olmaq şərti ilə inandığı üç valiyə verdi. Əhali bundan narazı oldular. Süleymanın vəziri Heyrarin təşviqi ilə Afrikada hökumət edən Əli bin Həmodu Əndəlus hökmdarlığına dəvət etdilər.

Əli bin Həmod və dördüncü Əbdürrəhman. Əli bin Həmod İmam Həsən əleyhis-səlamın sülaləsindəndir. Tincə və Sinədə valilik edirdi. Əndəlus əhalisinin bir qisminin dəvətini qəbul etdi. Əsgər ilə Əndəlusun üstünə yürüdü, Süleymanı məğlub və qətl elədi. Əndəlus hökuməti taxtına oturdu. Lakin əhalisinin bir qismi Məhəmməd bin Əbdülcabbarın oğlu Əbdürrəhmana bəyət etdilər.

Dördüncü Əbdürrəhman və Qasim bin Həmod. Əbdürrəhman taxtına oturunca Əndəlus məmləkəti ikiye ayrıldı. Biri Əli bin Həmodun, o biri Dördüncü Əbdürrəhmanın təhti-idarəsində idi. Əbdürrəhman ilə Əli vuruşdular. Əli qalib gəldisə də, bir az sonra əhali tərəfindən boğulub tələf edildi. Ondan sonra Dördüncü Əbdürrəhmanın tərəfdarları çoxaldı. Özünü Əndəlus hökmdarı elan etdi. “Murtəzabillah” ünvanını aldı. Lakin Əndəlus əhalisi arasında birlik olmadığından bir qismi Əlinin qardaşı Qasim bin Həmoda bəyət etdilər.

Qasim bin Həmod və Yəhya bin Əli. Qasim bin Həmod hökmdar olunca Əli bin Həmodun Afrikadakı oğlu Yəhya vəliəhdlik iddiasına düşdü. Afrikadan Əndəlusa gəldi. Atasının mirasını tələb edib Qasim ilə davaya girişdi. Qasimi məğlub edib Əlinin yerində hökmdar oldu. Bu surətdə Əndəlus hökuməti yenə ikiye ayrıldı. Birisi Əbdürrəhman tərəfdarı olan əməvilər, biri Qasim tərəfdarı olan ələvilərdən ibarət idi. Bunların arasında çekişmə və davalar uzun müddət davam etdi. Məmləkətin idarəsi pozuldu. Davaların birində Yəhya qətl olundu. Bu hala müsəlmanlar qan ağlayırdı. Lakin Əndəlusdan müsəlmanları xaric etməyə fürsət gözləyən xaçpərəstlər sevinirdilər.

Üçüncü Hişam bin Məhəmməd. Məhəmməd bin Əbdülcabbarın oğlu Üçüncü Hişam 417-də Yəhya qətl olunduqdan sonra əhali tərəfindən hökmdarlığa dəvət olundu. Hişam dünya işlərini buraxıb itaət və ibadətə məşğul olmuşdu. Hökmdarlığa ləyaqəti olmadığını bəyan etsə də, əhalinin ısrar və təkrarına görə taxtına oturdu. Əsgər yığıb xaçpərəstlər ilə dava elədi. Onlardan xeyli yerlər və şəhərləri geri aldı və hökumət üçün faydalı müahidələr əqd etdikdən sonra qayıdıb paytaxtı olan Qurtubə şəhərinə gəldi. Bir-biri ilə çekişən valilərə müəssir xitabnamələr göndərdi. İslam dövlətinin xaçpərəstlər əlinə keçəcəyini bəyan edib onları birliyə dəvət etdi. Himmətsiz valilər Hişamın xitabnaməsinə etina etmədilər. İstehza ilə cavab verdilər. Şəxsi çekişmələrindən el çəkmədilər. Bu səbəblə Hişam hökmdarlığı buraxdı. Ailəsi ilə Qurtubə şəhərindən çıxıb getdi. Əndəlusdakı Əməvilər sülaləsi Hişam ilə tamam oldu.

Əndəlusda xırda hökumətlər. Hişamdan sonra 422-də Əndəlusdakı böyük İslam dövləti on bir xırda hökumətlərə bölündü. Bunlar vilayətlərdə ayrı-ayrı istiqlal elan etdilər.

Məsələn, Malağa, Əlcəzərə və ətrafında Bəni-Həmod hökumət sürürdü.

Qərnatə bərbəri Zavi tərəfindən idarə olunurdu. Bunun xanədanı miladın 1090-cı ilinə qədər hökmran olmuşdur.

Sevil ilə qərbi həvalisi Bəni-İbadın əlində idi.

Tolududa Bəni-Zünnunun xanədanı hökumət sürdü.

Bəni-Hud xanədanı Sarağuzda hökmranlıq edərdi. Dənya ilə Bəhri-Səfid cəzairi Əbul-civeş ləqəblənən mücahid Amiriyə tabe idi. Badayuz Valasiya, Mursiya, Valmeriyə şəhərlərində də belə müstəqil hökmdarlar var idi.

Əndəlusluların kömək istəməsi. Bu hökumətlər birləşib hər tərəfdən İslam məmləkətinə hücumə başlayan xaçpərəstlərə müqabilə etmək əvəzində daha da bir-birləri ilə şiddətli vuruşurdular. Dındaş dındaşın qanını töküdü. Məğlub olan tərəflər xaçpərəstlərdən kömək istəyirdi. Xaçpərəstlər dəxi fürsəti qənimət bilib onlara kömək verdilər, müsəlmanı müsəlmana əzdirirdilər. Aralarındakı vuruşmanı daha da qüvvətləndirdilər. Hətta dostluq adı ilə imdada gəlib dostu olan İslam hökmdarının yerlərini zəbt etdilər. Məsələn, Qaşala (Kastiliya) hökmdarı Sanu Təlitlə əmiri İsmayıl kömək

etmək bəhanəsi ilə gedib Təlitəni zəbt elədi. Halbuki, imansız Sanu Haman İsmayılın gücü ilə kral olmuşdu. Beləliklə, İslam şəhərlərini bir-bir tutdular. İslam hökmdarlarının bir-birilə vuruşmasından xaçpərəstlər hücumun günbəgün artmasından İslam məmləkətinin tamam məhv olacağını düşünən bəzi zatlar, xaçpərəst hökumətlərinin hamısı birləşib Əndəlusda hücum etmədən əvvəl çarə etmək üçün Qurtubə şəhərində bir məşvərət məclisi tərtib etdilər. O məclisdə Afrikanın şimalında hökumət sürən Mürabitin dövlətindən kömək istəməyi qəət etdilər. O vaxtda Mürabitin hökmdarlarından Yusif bin Taşfin hökumət sürürdü.

Əndəlus və Mürabitin dövləti. Mürabitin dövləti Afrikanın şimalında, Tunisdə Şeyx Abdulla adlı bir şəxs tərəfindən təsis edilmişdi. Bu dövlət Afrikadakı İslam hökumətlərinin ən qüvvətli idi. 440-dan 540-a qədər yüz il hökumət sürmüşdü. Şeyx Abdulla isə ibadətə məşğul olduğundan vilayəti qardaşı Yəhya bin Ömərə tərk elədi. Ona görə Mürabitin hökmdarlarının birincisi Yəhya olmuşdur.

Mürabitin hökmdarlarından üçüncüsü olan Yusif bin Taşfin bu dövlətin ən böyük hökmdarıdır. Trablusdan Bəhri-Mühite qədər hökmü yürüyürdü. Fasdakı Mərakeş şəhəri dəxi bunun tərəfindən bina olmuşdur. Əndəluslular Yusif bin Taşfindən kömək istədilər, Yusif güclü əsgər ilə gəldi, Zəlaqə deyilən yerdə xaçpərəstləri pərişan etdi. Onları təqib edib bitirmədən təvayifi-müluk Mürabitin əsgərinə müqabilə etdilər. Fransa kralı Filipp dəxi xaçpərəstlərə kömək göstərdi. Ağılsız təvayifi-mülukun İslam hökmdarları Mürabitin əsgəri ilə vuruşmaq üçün xaçpərəstlər ilə ittifaq etdilər.

Məsələn, ən əvvəl Yusif ilə dava etməyə Əndəlus hakimi Məhəmməd Mötəmid Qaştalə (Kastiliya) kralı Alfons ilə birləşdi. Bu birləşməni möhkəmlətmək üçün Seda adlı qızını Alfonsa verdi. Sonra bu qız xaçpərəst edilib, Mariya adlandı. Arğoniya kralı Birinci Alfons Əndəlusda hücum edib, İslam məmləkətinin çoxunu zəbt etdi. Qurtubə şəhərinə qədər gəldi. Kastiliya kralı Altıncı Alfons Duru, Mənhu şəhərləri arasındakı yerləri Henri de Burqon adlı bir fransız pəhləvana verdi. Bu yerdə Portagiz kralığı o vaxtdan təşkil tapmışdır.

Yusif bin Taşfinin vəfatından sonra Əndəlus dövləti daha da zəifləşdi. Əndəlus İslam dövləti hər tərəfdən xaçpərəstlərin sıxıntısı altında qaldı. Bir tərəfdə Müvəhhidin dövlətinin müəssisi olan Məhəmməd bin Abdulla Təmrusun təhriki ilə ərəblər ixtilal çıxart-

dılar. Nəhayət, 540-da Mürabitin dövləti qüvvədən düşdü. İslam məmləkəti parça-parça olub, bir-bir xaçpərəstlərin əlinə keçdi. Mürabitinin Afrikadakı yerləri də Müvəhhidin dövləti tərəfindən zəbt edildi. 549-da Yusif bin Taşfinin nəvəsi İshaq bin Əli vəfat edib, Mürabitin dövləti büsbütün münqəriz oldu.

MÜRABİTİN HÖKMDARLARI

Nö	Hökmdarlar	Cüslarının tarixi	Hökumətlərinin müddəti	Vəfatları tarixi
1.	Yəhya bin Ömər	440	7 il	447
2.	Əbu Bəkir bin Ömər	447	31	478
3.	Yusif bin Taşfin	478	23	500
4.	Əli bin Yusif	500	37	537
5.	Taşfin bin Əli	537	3	539
6.	İshaq bin Əli	539	1	540

MÜVƏHHİDİN DÖVLƏTİ VƏ ƏNDƏLUS

Müvəhhidin dövləti 535-də Məhəmməd bin Abdulla Tumat adlı bir şəxs tərəfindən təsis edilmişdi. İmam Qəzzalinin şagirdlərindən biridir. Bu dövlətdə 13 hökmdar olub, 668-ə qədər 133 il davam etmişdir. Hökumət işlərinə Məhəmməd bin Abdulla özü baxırdı. Məmləkətin hamısını idarə etmək üçün doqquz böyük məmur və yetmiş nəfərlik bir müşavirə məclisi var idi. Bu dövlət zühura gəldikdə xaçpərəstlər Əndəlusda İslam hökmdarlarını qətl, İslam məmləkətini zəbt, müsəlmanları zalimənə bir surətdə qətl-amm etməkdə idilər. Belə halda İmam Qəzzalinin "Ehyai-ülumid-din" adlı kitabı üstündə Mürabitin dövləti ilə Müvəhhidin hökuməti arasında niza törədi. Nəhayət, bir tərəfdən xaçpərəstlərin təcavüzü, digər tərəfdən, Müvəhhidin Mürabitin dövlətini tamam elədi.

Bu arada Məhəmməd bin Abdulla vəfat etdi, yerinə müridlərindən Əbdülmömin bin Əli keçdi. Bu şəxs əsgər hazırlayıb İspaniyaya hücum etdiyi zamanda vəfat eylədi. Yerində Yusif hökmdar oldu. Bu hökmdar ağıllı, tədbirli və bacarıqlı bir hökmdar idi. Yetişdiyi yeri yırtıcılar kimi bərbad edən Yeddinci Alfons ilə Əlirq adlı məhəllədə dava etdi. Alfonsun ordusunu darmadağın elədi, 146

min nəfərini qətl, otuz min nəfərini əsir etdi. Gərək İspaniyada, gərək Portagizdə islam əlindən çıxmış olan Qəlatir-Riyah, Vadiyil-Qəsr, Madrid, Eskatuna, Salamaŋa və sair bunlar kimi möhkəm yerləri zəbt elədi. Xaçpərəstlər qorxmağa başladılar. 581-də oğlu Yəqub Təliltəni mühasirə etdi. Şəhəri zəbt edəcəyi halda Alfonsun anası və dul qalmış arvadları hasardan aşıb ağlaya-ağlaya Yəqubun yanına gəldilər, şəhərin zəbtindən əl çəkməsini rica etdilər. Yəqub onlara böyük ehtiram, ricalarını qəbul və qiymətli cavahirat hədiyyə elədi. Yəqubun vəfatından sonra xaçpərəstlər müsəlmanlardan intiqam almaq üçün ittifaq etdilər. Papanın vasitəsi ilə ümumi əhli-səlib hücumu elan edildi. Avropadan minlərlə atlı əsgərlər gəldi. 590-da Yəqubun oğlu Nasir dəxi dörd yüz min mücahid ilə onların müqabilinə çıxdısa da özü və sərkərdələri iqtidarsız olduğundan məğlub oldular. Əndəlusda Bəni-Əhmər, Afrikada isə Bəni-Hifəs, Bəni-Mürin və Bəni-Zeyri kimi hökumətlər törəyib Müvəhhidin dövlətinin yerlərinə sahib oldular. 668-də Müvəhhidinin axırıncı hökmdarı olan Əbu Dəbus Bəni-Mürin ilə etdiyi davada qətl olunmaqla Müvəhhidin dövləti münqəriz oldu. Xaçpərəstlərin hücumu və vəsiyanə hərəkatları daha da çoxaldı.

MÜVƏHHİDİN HÖKMDARLARI

№	Hökmdarlar	Cüslarının tarixi	Hökumətlərinin müddəti	Vəfatları tarixi
1.	Əbdülmömin bin Əli	535	23 il	558
2.	Yusif bin Əbdülmömin	558	23 il	580
3.	Yəqub bin Yusif	580	15 il	595
4.	Məhəmməd Nasir bin Yəqub	595	16 il	610
5.	Yusif Müstənsir bin Məhəmməd	610	11 il	620
6.	Əbdülvahid Müstəfi bin Məhəmməd	620	1 il 8 ay	621
7.	Abdulla Adil bin Yəqub	621	3 ay	621
8.	Yəhya Müstəfi bin Məhəmməd Nasir	621	1 il 4 ay	622
9.	İdris Mamun bin Yusif	622	15 il	637
10.	Əbdül Vahid Rəşid bin İdris	637	1 il	638
11.	Əli Mötəzid bin İdris	638	18 il	646
12.	Əbu Hifəs Ömər Murtoza bin Yusif	646	19 il	665
13.	Əbu Dəbus Vasiq	665	3 il	668

Bu dövlət Əndəlus İslam hökumətinin axırıncısıdır. Çəməni əmiri Əbu Abdulla Məhəmməd bin Əhmər tərəfindən təsis olunmuşdur. Bu dövlətin 20 hökmdarı 633-dən 898-ə qədər 265 il hökumət sürmüşdür. Bəni-Əhmər dövləti zühura gəldikdə islam məmləkətləri bir-bir xaçpərəstlər tərəfindən tutulurdu. Mürabitin və Müvəhhidin dövlətləri dalbadal münqəriz oldu. Lakin Əbu Abdulla Məhəmməd cəsarətli, iqtidarlı bir hökmdar olduğuna görə məmləkətini yaxşı idarə edirdi. İbtidada məmur olan Qranada şəhəri (Qərnatə) bunun zamanında daha da məmur oldu. Zalım xaçpərəst ispaniyalıların qətl və təqibindən qaçan elm, fənn və sənət sahibləri Qranada pənah aparırdılar. Qranadada təzədən elm, fənn və sənaye tərəqqi etməyə başladı. Məmləkətdə böyük və gözəl şəhərlər, şəhərlərdə böyük və müzəyyən imarətlər, möhtəşəm saraylar bina olundu. Hər görənün heyrətinə səbəb olan "Əl-Beyza" sarayları o vaxtlarda tikilən misilsiz binalardandır.

Bəni-Əhmər dövləti nə qədər qüvvətli olsa da, istiqbalı qorxulu idi. Xaçpərəstlərin dəhşətli hücumlarının müqabilində dayanmaq üçün birləşməyə daha İslam hökuməti qalmamışdı. Bununla bərabər dəfələrlə Qaştala (Kastiliya) kralı və sair xaçpərəst dövlətləri ilə vuruşdular. Onları sülh etməyə məcbur etdilər. Hətta bu dövlətin yeddinci hökmdarı V Məhəmməd birinci xaçpərəst dövlətlərinin vəhşiliklərinə böyük sədd çəkdi. Nə çarə ki, bu hədsiz fəlakətli günlər keçirən müsəlmanlar haman çəkişmələrində yenə də davam edirdilər. Xaçpərəstlər qüvvətlərini artırmaqda idilər.

Əndəlusdakı İslam dövlətinin inqirazı. Bəni-Əhmərin on doqquzuncu hökmdarı Əbülhəsən Əli 871-də taxta cüsl etdikdə Ferdinand ilə İzabella izdivac, Qaştala, Araqon və Lion hakimləri isə ittifaq etdilər. Bu müttəfiqlərin hər ikisi islamın böyük düşməni idilər. Bunlar İspaniyadakı müsəlmanları tamamilən məhv, islam mədəniyyətini oradan nabad etmək istəyirdilər.

Əbülhəsən Əlinin oğlu belə təhlükəli zamanda Əbu Abdulla Səğir atasının təhriki ilə bir tərəfdən Əbu Abdulla Səğir, digər tərəfdən müttəfiq xaçpərəstlər Bizəyə hücum etdilər. Alvira, Qesrün-Nəbulə, Runda və sair mühüm mövqeləri, axırda Bizəni zəbt etdilər.

Onun dalınca Qurtubəni ələ keçirdilər. Ferdinand ilə İzabella müsəlmanları qılıncdan keçirdi, bağlarını və evlərini yandırdı.

Əbu Abdulla Səğir isə nə atadan, nə də xain xaçpərəstlərdən imdad gördü. Axırda paytaxtı olan Qranada (Qərnata) şəhəri də dostları xaçpərəstlər tərəfindən mühasirə edildi. Uzun müddət mühasirədən sonra Qranada silah gücü ilə yox, aclıq şiddəti ilə məlum şərtlərlə təslim olundu.

Təslim şərtləri. 898-də Qranada təslim olunduqda müsəlmanlar ilə xaçpərəstlər arasında belə şərtlər elədi:

İki aya qədər qurudan və ya denizdən onlara kömək gəlməyə şəhəri təslim etsinlər (İstanbul və Afrikadan kömək istəmişlərdi). Əbu Abdulla Səğir Əl-Bəşaratda bir qədər yer verilsin, müsəlmanlar böyükdən-küçüyə qədər təərrüzdən salamat qalsınlar. Yerlərinə, mülklərinə, silahlarına sahib olsunlar. İbadət azadlığına qətiyyətlə müdaxilə edilməsin, məscidlərinə, müqəddəs binalarına təcavüz olunmasın, müəzzinlərin qabaqkı kimi azan oxumaqlarına müsaidə verilsin. Ərəblər öz adət və ənənələrini, dil və geyimlərini, kamalınca mühafizə etsinlər. Davalarına öz hakimləri baxsın. Müsəlmanlar ilə isəvilər arasında münazə olduqda iki tərəfin hakimi həll eləsin. Müsəlmanlar qabaqda öz hökmdarlarına verdikləri qədər də vergi versinlər. Heç bir xaçpərəst cəbrən (məcburən) bir müsəlmanın evinə girməsin, heç bir zaman bir müsəlmanı təhqir etməsin, müsəlman əsirləri buraxılsın. Afrikaya getmək istəyən müsəlmanlar məlum bir müddət zərfində gedə biləcəklər. Qaşala (Kastiliya) gəmiləri bu xüsusda xidmət edəcəklər. Gəmi haqqı siyahılar verən qədər də veriləcəkdir. Təyin olunan vaxtın tamamına qədər gedə bilməyən müsəlman yol xərci ilə bərabər aparacağı şeylərin onda birini hökumətə verdikdən sonra gedə biləcəklər. Heç kimsəyə axarın cürminə görə cəza verilməsin. İslam dinini qəbul edən xaçpərəst güc və kərəhət ilə qabaqkı dininə qaytarılmasın. Xaçpərəst olmaq istəyən müsəlman bir neçə təəmmül və mülahizədən sonra müsəlman və xaçpərəst hakimləri hüzuruna hazır olub, qəsdinə doğru dəlil göstərsə azad buraxılacaqdır. Heç bir müsəlman evindən güc ilə çıxarılməsin. Şübhəsiz, cəzirədə səyahət etmək istəsə, hər bir müsəlmanın canı və malı salamat saxlanılmalıdır. Xaçpərəstlər ilə yəhudilər arasında olan fərq ərəblər ilə xaçpərəstlər arasında olmasın.

Musanın qəhrəmanlığı və vəfatı. Bu təslim şərtlə bircə Musa adlı bir qəhrəman razı olmadı. Xaçpərəstlərin nə dərəcədə yalançı, xain və əhd sındırıcı olduqlarını bəyan etdi və axırıncı bir hücum ilə mühasirə xəttini yarmağı tövsiyə edib dedi:

– Şübhəsiz, ölüm təslim olmaqdan daha elədir. Qaştalılıqların (xaçpərəstlərin) sözlərindən dönməyəcəklərinə əmin olsanız aldarsınız. Düşmənimiz hər bir zamanda islam qanını içməyə təşnədir. Evlərimiz yağma, arvad və qızlarımızın namusu payımal olacaq, məscidlərimiz murdarlanacaqdır. Bizi yandırıb kül etmək üçün indidən çör-çöp yığılıb hazırlanmışdır.

Musa bu müəssir sözlərini nəticəsiz gördükdə məşvərət məclisindəki yoldaşlarına həqarət nəzəri ilə baxıb, atına mindi. Şəhərin Alviraya açılan qapısından bir daha qayıtmamaq fikriylə çıxdı. Xaçpərəstlər böyüklərinə müqabilə etdi. Nə qədərini öldürdü. Axırda atı yaralandı, düşmən təslim olmasını təklif etdi. Musa isə tabü təvanı kəsilincəyə qədər vuruşdu. Qüvvədən düşüncə özünü Qissa-Nil nəhrinə atıb həlak elədi.

Qərnatənin (Qranadanın) təslimi. Qərnatədəki (Qranadadakı) ərəblər (müsəlmanlar) İstanbul və Afrika hökmdarlarından kömək istəmişlər. Kömək müəyyən edilmiş vaxtda gəlmədi. Qranadanı təslim etdilər. Əbu Abdulla Səğir şəhərdən bayıra çıxdı. Xain Ferdinand qırx min atlı, on min piyada ilə Qranadaya girdi. Canavarcasına qətlü qarətə məruz qaldı. Böyük binaları dağıtdı, meyvəli ağaclardan əsər buraxmadı, evləri yandırdı. Əhalisinin gərəklər arvad, qız, gərəklər qoca, uşaq olsun, hamısını qılıncdan keçirdi. Camelərdə at bağlatdı, qızların namusuna təcavüz olundu.

Əbu Abdulla Səğir isə ailəsi ilə Əl-Bəşarata hərəkət elədi. Padol dağlarına yetişdikdə Qranadaya baxıb sarayın üstündə xaçpərəstlər bayrağının dikəldiyini görünə, şiddətlə ağladı. Yalnız oğlu Əbu Abdullanın yox, bütün islamın fəlakətinə bəis olan anası Aişə, Əbu Abdullaya dedi:

– Ağla, kişi kimi mühafizə edə bilmədiyən məmləkətinə indi arvad kimi ağla.

Axırda xaçpərəstlər Əbu Abdullanın Əl-Bəşarətdə dəxi qalmasını zərərli hesab edib Afrikaya sürgün etdilər. Bir qədər Fasda yaşadıqdan sonra 940-da vəfat etdi.

BƏNİ-ƏHMƏR SÜLALƏSİ

Müzalim və işgəncə müqəddiməsi. Zalimənə siyasətini perdə altında gizlədən Ferdinand Qranadada yerləşincə, bir bəyanatname nəşr etdi. Müsəlmanların ya dinlərindən, ya İspaniyadan çıxmalarını əmr elədi. Müsəlmanlar odlarda yandırıldı, qılıncdan keçirildi. Yəhudilər haqqında olunan "Əl-Kitrisiyon müzalimi" müsəlmanların da haqqında tətbiq olundu. Dinləri, qanunları mən edildi. Bir qismi güc ilə xaçpərəst etdilər. Bu müzalim yerli müsəlmanlara şiddətli təsir elədi. Silaha sarılıb üsyan etdilərse də, daha da zülmün artmasına səbəb oldular. 903-də bir qismi dinindən keçdi. Çoxu dinlərində sadıq qalıb, əl-Bəşarət dağlarına çəkildilər. Xaçpərəstlər yalnız üsyan edən kişiləri öldürməklə qənaət etmədilər. Arvad və uşaqların pənah gətirdikləri bir məscidi barıta alt-üst elədilər. 906-da müsəlmanlar mərdənəliklə müdafiyyə girişib qələbə çaldılar. Bu sayədə bir çoxu İspaniyadan qaçıb Türkiyəyə, Fasa, Misirə gedə bildilər. Ancaq malları, mülkləri qaştarohılar (xaçpərəstlər) tərəfindən zəbt edildi.

Vətənlərində qalan müsəlman ərəblər qılınc gücü ilə zahiri surətdə xaçpərəst oldular. Gizlicə dəstomaz alıb namaz qılırdılar. Doğulan uşaqlarını rahib (keşiş) gəlib müqəddəs su ilə xaçpərəst xaçlarda (va-ftaz) edərdi. Ancaq rahib gedincə müsəlmanlar uşağı pak edərtilər. Evləndikdə xaçpərəstlik qaydasını əmələ gətirirdilər. Evlərinə gəlincə islam qanunu ilə nikah əqd elədilər, həmişə üstlərində nezarət, arxalarında güdücülər var idi. Onlardan cüzicə islamlıq duyulunca inkvizisiyon tərəfindən cəzalanırdılar.

Müzalim odu Qranada, Qurtubə və Sevilyada yanırdı. Hər cür üsyanın qabağını almaq üçün balaca bir bıçaq da saxlamağa müsəlmanların ixtiyarı yox idi. Müsəlmanlar bir zaman İspaniyanın fatchi idi. İndi onların həqarətinə əsir olub qalmışdı.

İspaniyada iki yüz minə qədər Məhəmməd ümməti qalmaqda idi. Bunlar Fransa torpaqlarına keçərək, oradan enib islam məmləkətlərinə yetişdilər.

Qranadanın təslimindən Üçüncü Filippin cülusuna qədər İspaniyadan üç milyondan ziyadə müsəlman çıxarılmışdır.

Əndəlus müsəlmanlarının fəlakətə düşər olmalarına ümdə səbəb aralarında ittifaq və ittihad olmamasıdır.

Yaramaz bir məqsəd üçün bir-birini qıran, güclü düşmən qabağında birləşib durmayan, şəxsi çəkişmələri ilə ömür sürən millətlərin axırı belə olar. Bunu tarixlər belə isbat edir.

No	Hökmdarlar	Cüluslarının tarixi	Hökumətlərinin müddəti
1.	Əbu Abdulla Məhəmməd bin Əhməd	Hicri 633	38 il
2.	Birinci Məhəmmədin oğlu İkinci Məhəmməd	681	29 il
3.	İkinci Məhəmmədin oğlu Üçüncü Məhəmməd	700	9 il
4.	İkinci Məhəmmədin oğlu Nasir	708	6 il
5.	Əbu Vəlid İsmayıl	714	12 il
6.	İsmayılın oğlu Dördüncü Məhəmməd	726	8 il
7.	İsmayılın oğlu Əbül-Hüccac Yusif	733	22 il
8.	Yusifin oğlu Beşinci Məhəmməd	755, 763	27 il
9.	Yusifin oğlu İsmayıl	760	3 il
10.	Beşinci Məhəmmədin oğlu İkinci Yusif	794	6 il
11.	İkinci Yusifin oğlu Altıncı Məhəmməd	799	12 il
12.	İkinci Yusifin oğlu Üçüncü Yusif	811	15 il
13.	Yusifin oğlu Məhəmməd Nasir Yasseri	826	9 il
14.	Məhəmməd ibn Səğir	—	—
15.	Dördüncü Yusif	835	14 il
16.	Osman İknəfin oğlu Məhəmməd	849	10 il
17.	İsmayıl oğlu Məhəmməd	859	12 il
18.	Məhəmmədin oğlu Əbülhəsən Əli	871	18 il
19.	Əbu Abdulla Zağal	889	—
20.	Əbu Abdulla Səğir	889	10 il

LÜGƏT

A

Abri – şərəf, namus, abır
Amadə – hazır
Amm – kütlə, xalq
Ariz – şikayətçi, ərizəçi
Aşüstə – höyəcanlı

B

Bəzmi-cəhalət – cəhalət məclisi
Bidar – oyaq, ayıq
Biqiyas – hədsiz dərəcə çox
Binaən – görə, ötrü
Binaənaleyh – ona görə

C

Cabbar – zalım, zülm edən
Cəladət – igidlik
Cərəs – zınqırov
Cud – comərdlik
Cübn – qorxaqlıq

D

Dərhaqiqət – həqiqətən
Dəvair – dairələr
Dibac – bəzəkli ipək parça
Didəduz – müntəzir, gözləyən
Diləfruz – sevindirən
Diməğ – kef, nəşə
Dirəxti – qəflət, qəflət ağacı
Düca – qaranlıq, zülmət

E

Edad – ləyaqətli hala götürmə
Ehraz – qazanma, əldə etmə, nail olma

Ə

Ədna – rəzil, alçaq adam
Əğfal – xətə, səhv, diqqətsizlik

Əxamə – qardaş
Əqaid – əqidələr
Əlhəqq – doğrusu, həqiqətən
Ənin – inilti
Əngüstünə – diqqəti cəlb edən
Əracif – yalan, şayiə
Ərbabi-qına – varlı, dövlətli
Əvan – köməkçilər
Əzdad – rəqiblər
Əzra – bakirə

F

Fasid – pozucu, pozulmuş adam
Fərtut – əldən düşmüş qoca
Füsürdəhal – bəzəkli papağı olan zabıt
Fütur – usanma, tənqə gəlmə, bezikmə
Füzun – artıq, çox

H

Harut, Marut – mələkələrin adı
Həcləgah – zifaf otağı, gərdək
Həmçu – oxşar
Həmtə – tay-tuş
Həmzad – yaşlı, biryaşlı, ruh, can
Hübbülvətən – vətən sevgisi
Hüveydə – bəlli, aşkar

X

Xaif – qorxaq
Xəffaş – yarasa
Xizlan – köməksiz qalma
Xunxar – qanıcan, zalım, qəddar

İ

İbadüllah – Allah bəndələri
İbraz – bürüzə çıxarma, aşkar etmə
İbtida – ilk, başlanğıc

İbtidar – çətin və təhlükəli bir işə tez əl atmaq
İbtihac – sadlıq, sevinc
İbtisam – təbəssüm
İctinad – hər şeydən çəkinmə
İktisab – qazanc
İləl – illətlər
İltiyam – məzəmmət, dannaq
İma – işarə ilə anlatma, him-cimlə bildirmə

İman – derinlik, ciddilik
İncimad – donma; bərkimə
İnfial – həyəcana gəlmə, coşma
İnhiraf – doğru yoldan çıxma
İnkisar – sınıma; tabe olma, rəm olma
İnqiyad – boyun əymə, itaət etmə
İstirdad – geri istəmə
İstəhqad – ləyaqət, qabiliyyət
İştial – alovlanma
İzdiyd – tədrisən çoxalma; artım

J

Jalə – şəh, şəbnəm
Jiyan – qızgın, coşmuş (heyvan haqqında)

K

Kasəlis – kasa dibi yalayan, yaltaq
Kasid – müştəri olmayan, pula getməyən
Kizb – yalan
Kuhkən – dağçapan
Kürbət – qəm, qüsse, kədər

Q

Qeydi-qəvaid – dustaqlıq qaydaları
Qərihə – istedad; düha, zəka
Qəlli-amm – kütləvi qırğın
Qiyas – müqayisə, bənzətmə
Qövl – söz, danışmaq

L

Lahuti – ilahiyyət elminə mənsub
Ləhv – oyun, əyləncə, faydasız iş
Lək – yüz min
Lətmə – zərbə, zədə
Liva – bayraq

M

Masiva – başqa, özgə, qeyri
Məaili – yüksək fikirlər
Məal – mənə, məfhum
Məbud – ibadət edilən
Məfsədə – pozğunluq, fəsad iş.
Məftuh – açıq, açılmış
Məğlub – məğlub edilmiş, basılmış
Məhal – məhəllələr
Məhzun – dəbli, qəmli, kədərli
Məkəs – milçək
Maqal – məsəl, atalar sözü
Mələl – hüzn, kədər, qəm
Mərdümək – göz bəbəyi
Məslib – var-yoxu əlindən alınmış
Məsnəd – taxt; böyük vəzifə
Müqtədir – qüvvətli, güclü
Mənfi – sürgün edilmiş
Münfəil – utanmış, xəcalətli
Müstədi – rica edən, xahiş edən
Müstəğni – ehtiyacı olmayan
Müstəmə – dinləyən, eşidən

N

Nəfiz – nüfuzlu
Nəşidə – məşhur beyt və misralar

Ö

Övz – hər şeyin son, ən yüksək nöqtəsi; intiqam, qisas
Övraq – vərəqlər

P

Pabənd – əsir; dustaq
Pənd – nəsihət, öyüd
Pəyaney – dalbadal, bir-birinin
ardınca
Peyda – aşkar, zahir
Peykar – döyüş, vuruş
Peykar – bədən, əndam, cüسسə

R

Rəsən – köndir

S

Salim – eysiz, nöqsansız
Səlahət – mətanət
Sitəmkar – zülm edən, zülmkar
Sühüt – qəzet, mətbuat

Ş

Şəqavət – şər iş, yaramazlıq
Şiri-nisab – şir xasiyyət
Şita – qış
Şitab – tələsmə, sürət

T

Təbah – məhv olmuş, puç olmuş
Tədib – tərbiyə vermə
Təərrüz – təcavüz
Təəyyüy – yaşama, keçinmə, məişət
Təğafül – qəflət
Təhid – hədə
Təkdir – bulandırma, saflığını itirmə
Təkassür – çoxalma

Təmcid – tərif, təzim etmə
Tərd – qovma
Təvəssül – yaxın olma, yaxınlaşma
Təvvaf – Həcc mərasimində
Kəbənin ətrafını dolanma
Təzayüd – inkişaf
Tövhid – Allahın birliyinə inanma

Ü

Üdvan – düşmənçilik, zülm,
haqsızlıq
Ütfət – həmrəylik, yekdillik
Ümmülləin – məlunların anası
Üss – bünövrə, özü, kök

V

Vabasta – asılı, bağlı
Vaəsəf – təəssüf
Varəstə – xilas olmuş, azad olmuş
Vayə – nəsib, pay, məqsəd, səbəb
Vəqiat – böhtan, töhmət

Y

Yədi-beyza – ağ əl (Musanın möcüzə
göstərdiyi ağ əli)

Z

Zar – ağlayan, inləyən
Zəmin – torpaq, yer
Zəmm – həcv etmə
Zibəfza – bezək artıran, zinet verən
Zibh – qurbanlıq heyvan
Zövqiyab – zövq alan

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 4

İCTİMAİ-SİYASİ ŞEİRLƏR

Həzar əfsus	19
Ağlama, ey sevgili, ey nəzənin zövcəm mənim	19
Ey dəli könlüm	21
Heykəli-istibdad qarşısında	22
Olsam da mən	23
Ədəbiyyat	24
Cinsi tətifə	24
Ədəbiyyat	25
Ədəbiyyat	26
Sevgili atamız İsmayıl bəy	26
Ədəbiyyat	28
Sevin könlüm	28
İqrari-iman	29
Dad qılma	30
Millət	31
Cameül-əzhər	32
Ümid	32
Akaki Seretelinin yadigarı-ruhi	33
Yenə	34
Eylər	34
Mənzumə	35
Təəssürat	36
Azərbaycan	37
Mövlud	38
Öyüd	39
Qazi Ənvər paşa	39
Əməlpərvəranə bir xətirə	41
Yuğ qığılcımı	42

SATİRİK ŞEİRLƏR

Dilənçi	45
Ədəbiyyat, yaxud təsvirat	46

Bəhri-təvil	47
İran və qonşular	48
Ədəbiyyat	48
Ədəbiyyat	49
Əkinçi	50
Deyəsən	55
Vallahı, billahi!	56
Teatro və musiqi	57
Solğun hədiyyələr	59
Qoçaq olan gəlsin	59
Odlara məni	60
Edər, geder	61
Fəryadü vaveyla	62
Varlılar deyir	62
Hansı cəməətdə var?	63
Dolmaz cibşdanın sənin	64
İbarətdir	64

QƏZƏLLƏR

Düşdü dil bir dilbərin eşqində qəm zindanına	67
Düşdüm fəraqi-möhnətü qəmi ahü zarına	67
Tutdum nigar zülfini həblül-mətin deyö	68
Tari-zülfündən nigarım, boynuma vurdun rəson	68
Rahi-canana fəda etdimşə nazlı canımı	69
Dilbəra, mehri-dilin hicrana salmışdır məni	69
Fəqan, dövrən bu dünyanın əl-həzar olduğun bilməz	70

ROMAN

Yusif və Züleyxa	73
------------------------	----

MƏQALƏLƏR

Nə etməliyik?	109
Yazıcılarımız və yazıların əhəmiyyəti	110
Məqsədimiz	112

Qafqasiya tarixi	114
Mövludi-nəbi	116
Müvəffəqiyyət etimada bağlıdır	121
Üləmə və ruhanilərimiz	127
Rusiya imperatoru Böyük Pyotrın vəsiyyətnaməsi	130
Rəqabəti-mətbuat	134
Qafqasiya məşahiri-üdəbası Haşım bəy Vəzirov	136
Əli bəy Hüseynzadə	142
Azərbaycanın gənc şairlərindən Əliağa Vahid	145
Hüseyn Əreblinskinin tərcümeyi-halı	147
Seyid Əzim	149
Qafqaz müsəlmanlarına xitab	150
Seyid Əzimin əsərləri	165

XATİRƏLƏR

Qarabağ səyahəti	169
Qaryagində	171
Pənah xanın qətl səbəbi	171
Ağdamın vəchi-təsmiyəsi	172
Tərtər	172
İbrahim xanın qətl	172
Sabirdən bir xatirə	173

“MÜXTƏSƏR ƏNBIYA VƏ İSLAM TARİXİ”

Dünyanın yaranması	193
Xülefəyi-Rəşidin həzrətləri	211
Abbasilərin sonu	226
Abbasilərin Mısır şöbəsi	234
Müvəhhidin dövləti və Əndəlus	243
Bəni-Əhmər dövləti	245
<i>Lügət</i>	250

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Rəvan Mürsəlov</i>
Korrektorlar:	<i>Elnaz Xəlilqızı Pərinaz Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 30.08.2006. Çapa imzalanmışdır 17.10.2006.
 Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 16. Ofset çap üsulu.
 Tirajı 25000. Sifariş 211.

Kitab "Şorq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
 Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.